

Qani NESIMI

Ortodoksizmi te shqiptarët

katolike dhe ortodokse, u interesuan për Shqipërinë. Disa prej këtyre organizatave kanë qëllime kulturore dhe fetare, kurse disa qartë tregojnë aspirata asimiluese.

Prandaj është e një rëndësie të veçantë hulumtimi dhe studimi i KOASH-it, e cila një kohë ka qenë edhe vazhdim i politikës heleniste në Shqipëri.

Në këtë studim modest, qoftë në kërkimin e literaturës, qoftë në grumbullimin e njohurive plotësuese, duke patur kontakte me përfaqësues të KOASH në Tiranë, dominon metoda e vëzhgimit në vend apo e dialogut kontaktiv. Kështu që, për grumbullim të njohurive të nevojshme për temën në fjalë janë shfrytëzuar librat dhe publikimet e KOASH në Tiranë, Biblioteka Kombëtare në Tiranë, Biblioteka Universitare dhe ajo e Qytetit në Shkup, Biblioteka e Fakultetit Teologjik Ortodoks në Shkup, Biblioteka e Universitetit 19 Maji dhe ajo e Fakultetit Teologjik në Samsun të Turqisë dhe Biblioteka e Qendrës për Studime Islame në Stamboll të Turqisë. Gjithashtu janë bërë kontakte të drejtëpërdrejta me simpatizues dhe kundërshtar të kryepeshkopit aktual të KOASH-it në Tiranë, Anastas Jenullatos.

Ky punim përbëhet prej katër kapitujve dhe pasthënies. Pjesën e parë e përbën hyrja, ku flitet për historinë e krishterizmit, për skizmën e madhe dhe për lëvizjet e tjera. Pjesën e dytë e përbën historiku i KOASH-it, e cila është edhe thelbi i punimit në fjalë. Në pjesën e tretë flitet për parimet e besimit, kurse në pjesën e katërt për liturgjinë dhe për sakramentet e Kishës Ortodokse Autoqefale Shqiptare.

E ndjej për borxh ta falënderoj z. Kristofor Bedulin, i cili ma ofroi literaturën e nevojshme, si dhe z. Nikolla Markun, i cili m'i sqaroi disa çështje me rëndësi dhe më dërgoi disa fotografi. Gjithashtu përzemërsisht e falënderoj profesorin tim të nderuar në fushën e religjioneve komparative, prof. Dr. Shinasi Gyndyzin, i cili më ndihmoi në gjetjen e literaturës, në formimin e ideve dhe në finalizimin e këtij punimi modest.

Mr. Qani NESIMI

Tetovë-2004

Përmbajtja

Shkurtesat	3
Parafjala.....	4
Hyrje.....	8
Historiku i krishterizmit (prej fillimit deri në shek. XI)	8
1. Paraqitja e Monofizitizmit dhe Diofizitizmit.....	14
2. Periudha e Ikonoklazmës.....	16
3. Skizma e madhe në shek. XI. dhe paraqitja e kishave ortodokse	20
A. Skizma e madhe dhe shkaqet e saj.....	20
B. Paraqitja e kishave ortodokse në Ortodoksizëm	24
C. Kishat Ortodokse në Ballkan.....	25
a. Kisha Ortodokse Serbe	25
b. Kisha Ortodokse Rumune.....	27
c. Kisha Ortodokse Bullgare.....	27
ç. Kisha Ortodokse Greke.....	29
d. Kisha Ortodokse Maqedone	29
II.....	31
Historia e Kishës Ortodokse Autoqefale Shqiptare (KOASH).....	31
Përhapja e krishterizmit te shqiptarët	31
2. Aktivitetet për pavarësimin e KOSH.....	36
A. Shpallja e autoqefalitetit të KOSH në Amerikë dhe gjendja e saj në shtetet tjera	40
B. Akcioni për pavarësimin e KOSH-it në Shqipëri.....	44
Kongreset për pavarësimin e Kishës Ortodokse Shqiptare.....	45
a. Kongresi I. në Berat.....	45
b. Kongresi II. në Korçë dhe njohja e KOASH-it.....	51
c. Gjendja e KOASH pas Luftës së Dytë Botërore dhe Kongresi III.	55
Gjendja e Kishës Ortodokse Autoqefale Shqiptare pas vitit 1990.....	59
Rikonstruimi dhe aktivitetet e KOASH.....	61
Anastas Jenullatosi: peshkop i parë i KOASH pas vitit 1990.....	62
I. KOASH në Elbasan	68
Momentalisht (viti 2000) edhe KOASH me qendër në Tiranë, por edhe KOASH me qendër në Elbasan vazhdojnë aktivitetet e tyre ndaras. (në fusnotë për 2004)	69
4. Aktivitetet e KOASH	69
A. Shkollat fetare.....	69
B. Aktivitetet tjera.....	71
C. Botimet në KOASH	73
I. Ortodoksët shqiptarë në Maqedoni	76
III.....	79
Besimi i KOASH.....	79
1. Parimet e Besimit të KOASH.....	79
2. Burimet e parimeve të besimit të KOASH-it.....	80
A. Librat e Shenjtë.....	80
B. Tradita e Shenjtë	81
3. Parimet e Besimit të KAOSH.....	84
B. Jisu Krishti	88

C. Shpirti i Shenjtë	91
Ç. Maria Zotëindësja (Theotocos).....	93
D. Shpëtimi (Sotereologji) dhe besimi në Mëkatin e Parë.....	94
Dh. Koha e Fundit (<i>Eskatologjia</i>).....	96
D. Kisha.....	98
IV.....	101
Liturgjia dhe sakramentet themelore të KOASH-it	101
1. Liturgjia	101
2. Sakramentet kryesore	104
A. Pagëzimi	105
B. Mirosjja (Konfirmasioni).....	108
C. Kungata Hyjnore (eucharistia)	109
D. Sakramenti i Pendimit dhe Themelata Epitimia	111
E. Misteri i Priftërve.....	113
F. Martesa	114
G. Vajimi i Shenjtë.....	116
Përfundimi	118
Literatura	146
Shtojcë.....	135
Toleranca fetare te shqiptarët	136

Hyrje

“Unë mësova se bekimin e pritur hyjnor nuk e sjellin formulat dhe frazat stereotipe të feve, as fanatizmi i verbër dhe kokëfortë, por kuptimi i thellë dhe zbatimi i drejtë i mendimeve të tyre të larta etike dhe i parimeve morale.” **Eqrem bej Vlora**

Historiku i krishterizmit (prej fillimit deri në shek. XI)

Tradicionalisht supozohet se, krishterizmi¹ ka lindur në shek. I. të e.s. Sipas krishterizmit, Jezusi² është “Bir”, i lindur në një familje hebraike nga Maria

¹ Në aspektin e Historisë së Feve, krishterizmi zë vendin e dytë në rënditjen e feve monoteiste apo feve të mëdha siç janë ajo hebraike, e cila fillon me Moisiun/Musain a.s., ajo krishtere, e cila fillon me Jezusin/Isain a.s. dhe ajo islame, e cila fillon me Muhamedin a.s. Në krishterizëm, hebraizmi llogaritet besim i devijuar, kurse pjesëtarët e saj kanë qenë ata të cilët i kanë përndjekur të krishterët, gjegjësisht Jezusin dhe simpatizuesit e tij. (Shih, *Bibla*, Ungjilli i Gjonit, 16:1-3; Ungjilli i Llukës, 22:52-53). Ndërkaq, islamin e llogarisin, sidomos në shekujt e parë të paraqitjes së tij, idhujtari, kurse muslimanët idhujtarë. Me këto shprehje është i njohur Gjon Damaskini (*John of Damascus*), i cili edhe pse e ka lexuar Kur'anin të tërë, ai përsëri muslimanët i quan idhujtarë, islamin idhujtari, Muhamedin a.s. pejgamber i rrejshëm, kurse Qaben idhull. Edhe pse këtu është me rëndësi që dy çështje gjithmonë duhet patur parasysh: e para, liria e jashtëzakonshme e Gjon Damaskinit (655-749) që ai e ka poseduar në shtetin islam. Pra, ka qenë aq i lirë sa ka patur mundësi që muslimanët t'i quajë me shprehjet më të këqija. Kurse e dyta është se ai ka qenë ithtar i kishës melkite, e cila e ka njohur primatin e Papës. Pra, kjo me një fjalë është toleranca fetare e muslimanëve e treguar ndaj tyre. Ndërkaq, më vonë është i njohur qëndrimi armiqësor bizantin ndaj islamit. Në shkrimet e kësaj periudhe islami paraqitet si falsifikim i Dhiatës së Re dhe Dhiatës së Vjetër. Në shkrimet e këtyre autorëve, bizantinë apo ortodoksë, islami më nuk paraqitet si një idhujtari apo si një herezi krishtere, por, si një fe e shtrembëruar. Muhamedi llogaritet “pejgamber i shtrembëruar”, “antikrist”, “i dërguari i djallit”. Kur'ani është fjalë e Muhamedit që e ka nxjerrur prej Dhiatës së Vjetër dhe të Resë. Si përfundim, sipas tyre islami është një religjion i dëmshëm, i inspiruar nga satani, prandaj teologët krishterë e kanë patjetër që vetes t'ia bëjnë obligim shkatërrimin e tij-islamit. Pra, ndikimi negativ i polemikave të ndryshme për islamin dhe për muslimanët do të vërehet edhe në kohën më moderne me shkatërrimin e Bashkimit Sovjetik dhe me shkatërrimin e Jugosllavisë, të cilët janë të përkatësisë ortodokse, ku si rezultat i kësaj urrejtje historike do të vriten e masakrohen një numër i madh njerëzish të përkatësisë islame në Kosovë, në Maqedoni, në Bosnjë e Hercegovinë, Çeçeni etj. (Shih, Adnan Silajdžić, *islam u Otkricu Krscanske Evrope*, FIN, Sarajevë 2003, f. 34-51).

Ndërkaq, nëse i kthehemi këndvështrimit islam ndaj feve tjera, gjegjësisht ndaj krishterizmit dhe hebraizmit, do të vërejmë se islami është fe e vetme e shpallur e cila ka qëndrim të qartë ndaj feve të shpallura. Prandaj, islami veten e llogarit plotësuese të atyre feve, fjalë dhe vulë e monoteizmit ibrahimit (Ibrahimit a.s.). Në literaturën islame, në Kur'an dhe në praktikën e Muhamedit a.s., përdoret termi Ehli Kitab, që ka për qëllim, hebraizmin dhe krishterizmin. Pra islami ata nuk i mohon, por, atyre ju bën kritika në vendet ku ata janë të devijuar nga shpallja origjinale. (Shih, *Kur'an*, Bekare, 101, 144, 145; Ali Imran, 20, 100, 186, 187, 23; Maide 47; (Për më gjërësisht shih, Osman Guner, *Resulullah'in Ehl-i Kitap'la Munasebetleri*, Fecr Y., Ankara, 1997, f. 36-42; Sejjid Husein Nasr, *Srce islama*, el-Kalem, Sarajevë, 2002, f. 63-66). Përveç kësaj, edhe marrëveshja me hebrenjtë në Medine dhe kushtetuta e Muhamedit a.s. janë dy argumente që flasin për qëndrimin e islamit ndaj hebrenjve dhe të krishterëve. (Shih, Fazlur Rahman, *islam*, Selçuk Y., Stamboll, 1993, f. 35-38).

² Kur do të bëhet fjalë për të krishterët në përgjithësi do të përdorim fjalën ‘Jezus’, ndërsa kur do të bëhet fjalë për ortodoksët në veçanti do të përdorim fjalën ‘Jisu’, pasi kjo fjalë kështu përdoret në literaturën ortodokse në gjuhën shqipe. Ndërkaq kur do të ketë të bëjë me botëkuptimin islam atëherë do të përdorim fjalën ‘Isai’.

Virgjireshtë, i cili për të shpëtuar njerëzimin prej mëkatit³ të parë (*original sin-asli gunah*) ka kryqëzuar apo flijuar veten e tij, pastaj është ringjallur dhe është ngritur në botën hyjnore. Deri sa Jezusi ishte i gjallë misionin e tij e ka kryer vet, kurse më vonë atë mision e kanë vazhduar apostujt, të cilët kanë punuar me inspirimin e Shpirtit të Shenjtë dhe me udhëzimet e Jezusit.⁴

Mirëpo në bazë të hulumtimeve të ndryshme që janë bërë deri tani⁵, shprehet se termi krishterizëm, ka dalë në shesh në periudhën pas Jezusit, i cili nuk ka asnjëfarë lidhje me krishterizmin. Sipas kësaj teorie, gjatë kohës kur ka jetuar Jezusi/Isai, edhe vet ai po edhe ithtarët e tij, sipas shoqërisë hebraike që ka ekzistuar në mesin e tyre, janë njohur së pari si pjesëtarë të rrymës së Nasuraizmit e pastaj si “*nasuritë*”.⁶ Ndërkaq në periudhën pas Jezusit, për ithtarët e tij së pari është përdorur termi “*jasuanë*” (jezuitë), e më vonë, komuniteti helen që ka jetuar për rreth Antakisë është quajtur “*të krishterët*” (mesianitët). Lluka thekson se, si të krishterë, apostujt për herë të parë janë quajtur në Antaki. (*Veprat e Apostujve, 11: 26*). Këto tre terme që janë *Nasura, Jezus dhe Mesia/Christ*, më vonë janë shprehur me shprehjet si “*Jezu-Mesia*”

³ Një prej kuptimeve të fjalës mëkat në literaturën krishtere ortodokse është ‘të mos qëllosh në shenjë’, ‘të dështosh në çfarë duhet të bësh’, ‘të mos arrish atje ku duhet të shkosh’. Dështimi i njeriut që të jetë krijesë shembëlltyrë, të jetonte i bashkuar me jetën hyjnore të Perëndisë, ndryshe quhet edhe “*rënia*” e tij. Rënia e njeriut është rezultat i ngrënies së “pemës së njohjes së të mirës dhe së të keqes”, e cila, në traditën ortodokse, shpreh mosbindje urdhërit të Zotit nga ana e njeriut; shpreh krenarinë, xhelozinë dhe mungesën e mirënjohjes së përlulshmërisë ndaj Perëndisë. Ndërkaq, në Shkrimin e Shenjtë dhe në teologjinë ortodokse mëkati shprehet si e keqja, djalli, vuajtja dhe vdekja. Me mëkatin e njeriut (Adamit), e tërë bota ka rënë nën sundimin e Satanës dhe “*gjendet në të ligët*” (Rom., 5:12; I Gjoni, 5:19). Kështu, Zoti dërgoi Jisu Krishtin, Shpëtimtarin dhe Zotin e Krijimit (Lluka, 1:55, 73), që ai të flijojë veten dhe të shpëtojë popullin nga mëkatet e tyre, të hap varet e tyre dhe të falë jetën e përjetshme tek i gjithë krijimi. Thomas Aquinas shprehet se, mëkati te njerëzit nuk kalon duke trashëguar mëkatin personal të Adamit/Ademit a.s., por, atë njerëzit e trashëgojnë në formë të dominimit në natyrën e njeriut. Pra, të gjithë njerëzit përpara Jisuit kanë qenë mëkatarë, kurse me kryqëzimin e Jisuit ai ngritet dhe shpëton njerëzimi. (Shih, Thomas Hopko, *Besimi Orthodhoks-Doktrina*, v. 1, KOASH, 1997, f. 87-90; Sinasi Gynduz, *Din ve Inanç Sozlugu*, Vadi, Ankara, 1998, f. 44)

⁴ Mateu, 28: 19-20; Kurse për përkthim të verseteve biblike kam përdorur, *Bibla*, Tiranë: Lajmi i Mirë 1991-1994.

⁵ Shih, Sinasi Gynduz, *Mitoloji ile Inanç Arasinda*, Samsun: Etut 1998, f. 97-98.

⁶ Nasuritët janë pjesëtarë të Nasuraizmit, që është një fraksion heterodoks hebraik që ka ekzistuar prej para Jezusit/Isait e deri në shek. IV të erës tonë. Nasuritët, sipas etërve të kishës si Epiphaniusi, hebrenjtë në qendër të Jerasalemit i fajësojnë me herezi, kurse librat që ata i posedojnë thonë se janë shpikje të klerikëve fetarë hebraikë. Për Toran e Moisiut/Musait a.s. thonë se ata e posedojnë versionin e vërtetë, kurse te të tjerët është versioni i shtrembëruar. Ata nuk hanë mish, janë kundër therrjes së kurbanit. Ndërkaq shumë rëndësi i japin pastrimit prej mëkateve. Emri nasuritë nga ana e hebrenjve është përdorur për ekskomunikim dhe fajësim të atyre që nuk u janë përshtatur ideve të tyre. Kështu që hebrenjtë një kohë edhe Isain e kanë akuzuar si nasurit. (Gynduz, *Din ve Inanç Sozlugu*, f. 279).

dhe “*Jessaus-Nazaraus-Jessadekaus*”, të cilat në tekste të ndryshme kanonike dhe apokrifë të Dhiatës së Re paraqesin Jezusin.⁷

Pas vdekjes së Jezusit, lider i komunitetit është bërë vëllai i tij, Jakobi. Komuniteti i Jerusalemit, nën udhëheqjen e Jakobit, në periudhat e mëvonshme nga ana e komunitetit helen me qendër në Antaki, u quajt komuniteti “*Hebreo-krishterë*”, gjegjësisht “*Ebionitë*”. Ebionitët⁸ (hebreo-krishterët) respektonin ligjin hebraik dhe besonin misionin e Jezusit. Kështu u formuan dy komunitete të ndara njëri nga tjetri. Njëri ishte komuniteti i parë i Jerusalemit, që ishte nën udhëheqjen e Jakobit, kurse tjetri ishte komuniteti i krishterë nën udhëheqjen e Shën Palit, i cili me “*Vizionin e tij*”⁹ për në Siri mori pjesë në Komunitetin helen të Jezusit. Shën Pali, që ishte me gjenezë nga Tarsusi, ishte i edukuar në lëvizjen farisite dhe, poashtu, ishte një hebre i diasporës i rritur në një mes ku ndikim të madh kishin Helenizmi dhe fetë mistere si feja mistere në Tarsus me kultet *Sandan*, *Mithra* dhe bashkëshorti i hyjneshës *Cybele*, *Attis*. Ky i fundit në Egjipt dhe në Azinë e Mesme adhurohet si *Osiris*, *Tammuz*, *Dumuz* ose *Adonis*. Poashtu, sipas disa dijetarëve, si Fitzmyer dhe Schoeps, edhe kulti *Kyrios* zë vend të rëndësishëm në doktrinën e Shën Palit.¹⁰

⁷ Gyndyz, *Din ve Inanç Sozlugu*, f. 279; Gyndyz, *Pavlus Hiristiyanligin Mimari*, Ankara Okulu, Ankara, 2001, f. 13-15.

⁸ Më gjërësisht shih, Julijan Jelenic, *Povijest Hristove Crkve*, I., Zagreb, 1921, f. 79-80.

⁹ Vizioni i Shën Palit për në Siri është shumë i rëndësishëm për krishterizmin. Shën Pali në kohën kur ka jetuar Jezusi nuk ka qenë ithtarë i tij. Ai ka qenë një hebre dhe njohës i mirë i kulturës pagane. Në të njëjtën kohë ka qenë edhe armik i përбетuar i Jezusit dhe përndjekës i ashpër i ithtarëve të tij. Pas vdekjes/kryqëzimit të Jezusit Shën Pali duke udhëtuar për në Siri përjeton “*vizionin*” ku Jezusi i paraqitet dhe i thotë: pse më maltreton? Pali i thotë: si të maltretoj? Ti më maltreton duke m’i maltretuar ithtarët e mi. Në këtë moment Jezusi e obligon me mision të fjalës së tij dhe me ndihmë ndaj ithtarëve të tij. Nga ky moment fillon një jetë e re e Shën Palit. Shën Pali pretendon se është i zgjedhur nga ana e Jezusit dhe se pranon shpallje. Pastaj fillon të dërgojë letra nëpër vende të ndryshme me të cilat edhe e formon doktrinën e fesë së ardhshme, gjegjësisht të krishterizmit. Nga ai lind ideja se Jezusi është kryqëzuar, është varrosur dhe është ngritur në qiell (Korint. I., 15:3-4). Koncepti i mëvonshëm teologjik i trinitetit krishter tërësisht do të bazohet në mendimet dhe në fjalët e Shën Palit. (*Rastezhot na Ideite*, grup autorësh, Kultura, Shkup 1995, f. 69-71; Sinasi Gunduz, *Din ve Inanç Sozlugu*, Vadi, Ankara 1998, f. 302-303).

¹⁰ Më gjërësisht në lidhje me konceptin teologjik të Palit shih, Sinasi Gyndyz, *Pavlus Hiristiyanligin Mimari*, Ankara Okulu, Ankara, 2001, f. 95-97; *Rastezhot na Ideite*, grup autorësh, Kultura, Shkup 1995, f. 69-71; Butmann, R., *Theology of the New Testament*, përkth. në anglisht K. Grobel, SCM Press, Londër 1952, f. 133; Machen, J. G., *The Origin of Paul’s Religion*, The Macmillan Company, New York 1923, f. 56.

Në periudhën pas vizionit për në Siri, Shën Pali, i cili kishte një aktivitet të plotë misionerik në Antaki të Anadollit, në ishujt e Egjeut dhe në Greqi, u bë edhe themeluesi i doktrinës së krishterizmit.¹¹

Në mesin e temave që më shumë u diskutuan mes dy grupeve ishin tema që kishin të bëjnë me synetimit dhe me praktikimin e ligjit fetar.¹² Sipas Lukës¹³, për zgjidhjen e problemeve/mosmarrëveshjeve në lidhje me këto çështje u organizua një mbledhje në Jerusalem. Kjo mbledhje/koncil, e cila u mbajt rreth viteve 50 të e.s., ku merrnin pjesë vetëm disa personalitete, njihet si “*Koncili i Apostujve*”. Në historinë e krishterizmit ky koncil vlerësohet si koncili i parë¹⁴ ku u morën vendime për lirinë e gentilëve.¹⁵

Sipas palistëve, komuniteti i Jerusalemit që quhej komuniteti hebreo-krishter, në një rën anë prej shtypjes dhe përndjekjes së hebrenjve, kurse në anën tjetër në periudhën e mëvonshme prej shtypjes së të krishterëve, nuk mundi të mbijetojë më. Kështu që, mund të thuhet se ebionitët kanë ekzistuar deri në shekullin V dhe VI të e.s.¹⁶

Ndërkaq komuniteti helen i Jezusit me qendër në Antaki, të cilit i printe Shën Pali, ekzitencën e tij e vazhdoi edhe më vonë. Pali, duke e komentuar mesazhin e Jezusit në bazë të kulturës helene, feve mistere, gnostike dhe atë hebraike, ka vënë themelin e krishterizmit të sotëm.¹⁷ Me udhëtimet e panumërta dhe letrat e shkruara,

¹¹ Mehmet Aydın, Bati ve Dogu Hristiyanligina Tarihi Bir Bakis, *AUIFD*, v. 27, 1984, f. 123-124; Ekrem Sarikçioğlu, *Baslangictan Gunumuze Dinler Tarihi*, Erzurum: Ortak 1982, f. 216-219.

¹² Sarikçioğlu, f. 217.

¹³ Veprat e Apostujve, 15:4-5.

¹⁴ Aydın, f. 124.

¹⁵ Ky është një term i përdorur në Bibël që shpreh vetëm ata që nuk janë hebre.

¹⁶ Disa studiues, përqëndrohen në atë se edhe mësuesi i Selman Farisiut ka mundësi të kishte qenë ebionit. (Sarikçioğlu, *Baslangictan Gunumuze Dinler Tarihi*, f. 222).

¹⁷ Studiues të ndryshëm janë të mendimit se Shën Pali, krahas asaj që është një misionar, ai është edhe mendimtar dhe teolog i rëndësishëm në krishterizëm. Raisanen shprehet se, Pali është një ‘krijues i vërtetë’ dhe një ‘mendimtar origjinal’. Kurse Kung, i cili mendon se Pali është teolog i parë krishter, thotë se Pali ka bërë një reformë në botëkuptimin teologjik krishter. Në teologjinë e Palit çështje thelbësore janë Mesia, mesazhi-ungjilli, shpëtimi, pagëzimi dhe të ngjashme. Kuptimi që këto terme ngërthejnë në vete, përbën bazën e teologjisë krishtere. Prandaj, Kung ka plotësisht të drejtë kur thotë: ‘Po të mos ishte Pali nuk do të mundeshte të bisedohej as për Kishën Katolike, as për Kishën Patristike greke apo latine dhe as për kulturën krishtere-helene’. (Shih, Gyndyz, *Pavlus Hristiyanligin Mimari*, f. 12-13).

duke mbështetur doktrinën e Jezu Krishtit si Bir i Zotit, e realizoi me sukses misionin e tij për krishterizmin.¹⁸

Krishterizmi në periudhën më të hershme të tij, për shkak të konfrontimit qoftë me hebraizmin qoftë me Kultin Romak, përjetoi një numër të konsiderueshëm vështirësish. Të krishterët filluan të përndiqen, kurse në disa periudha kundër tyre u organizuan edhe fushata. Kështu shumë etër të kishës, si psh. Tertulliani, në veprat e tyre i kanë shënuar këto shtypje dhe përndjekje. Armiqësia ndaj të krishterëve zyrtarisht mori fund me marrëveshjen e quajtur “*Edikti i Milanos*”, e cila u realizua më 313 të e.s., nga ana e perandorit Konstantin dhe Leciniusit. Me anë të këtij edikti u mor vendim që të gjitha kishat krishtere të trajtohen në mënyrë të njëjtë, si fetë tjera dhe ato u bënë zyrtare. Më, jo që nuk vazhdoi keqtrajtimi ndaj të krishterëve, por me këtë edikt u hodh një hap shumë i rëndësishëm për krishterizmin, e cila së shpejti u bë fe zyrtare e Perandorisë Romake.¹⁹

Që në periudhën më të hershme historisë së krishterizmit, krahas zhvillimeve politike, janë përjetuar shumë zhvillime teologjike. Njëra nga këto teori është ajo e Ariusit për “*substancën e ngjashme*”. Peshkopi Arius, i cili ka kryer një studim teologjik në Shkollën Teologjike të Antakisë, përkundër teorisë “*njëshmëria e trinitetit*” të mbrojtur nga patriku²⁰ Aleksander, predikuesit të trinitetit, duke vënë theksin mbi “*dallimin*” në mes të Atit dhe të Birit, thoshte se kur ekziston i Ati nuk ekziston i Biri, ndërkaq kur ekziston i Biri nuk ekziston i Ati.²¹ Aktivitetet e Ariusit bënë që atij gradualisht t’i rritet numri i simpatizuesve. Ndërkaq, më vonë për

¹⁸ Aydin, f. 125; Abdulkadir Sejbetu’l-Hamd, *Çagdas Dunya Dinleri ve Mezhepleri*, (përkth. O. Cilaci), Stamboll: Bejan 1995, f. 58.

¹⁹ M. E. Marty, Hriscanstvo, *Enciklopedija Zivih Religija*, Beograd: Nolit 1981, f. 264; Gyndyz, *Din ve Inanc Sozlugu*, Ankara: Vadi 1998, f. 262.

²⁰ Patrik rrjedh prej fjalës *patriarches* dhe ka kuptimin i ati i parë, i pari, i pari i fisit. Sipas Dhiatës së Vjetër patrikë janë quajtur profetët Abrahami, Ishaku, Jakobi. Ndërkaq më vonë me këtë emër janë quajtur udhëheqësi i Kishës së Jerusalemit, Antiohisë, Aleksandrisë, Romës, Konstantinopojës/Stambollit. Sot me këtë emër quhen edhe kryetarët e kishave ortodokse që janë patrikana, si ajo serbe, greke. Patriku i Fanarit në Stamboll quhet *patriku ekumenik*, kurse ai i Kishës Ermene quhet *katolikos*. Prandaj nëse në disa raste lexuesi e has titullin patrik e në disa raste e has për të njëjtin person titullin peshkop/kryepeshkop do të thotë se ai një herë është e herën tjetër nuk është më patrik. Poashtu duhet patur parasysh se çdo patrik është edhe peshkop, kurse çdo peshkop nuk është edhe patrik. (K. Watkins, Patrijarh, *Enciklopedija Zivih Religija*, Nolit, Beograd 1981, f. 539; Murtezai, *Fjalor i Feve*, f. 358).

²¹ Mehmet Çelik, *Ortadogu Mozagi, Suryaniler-Nasturiler*, Elazig: Firat Universitesi Ortadogu Arastirma Merkezi 1996, f. 40-41; Adnan Silajdzic, *islam u Otkricu Krscanske Evrope*, FIN, Sarajevo 2003, f. 25-33.

aktivitetin e tij ai mori edhe përkrahjen e një numri të madh peshkopësh, të cilëve u kishte dërguar “*credon*”, si nga peshkopët në Anadoll, Siri, Palestinë, Egjipt dhe Libi. Nga dhuna e grupit kundërshtues dhe nga rezultati i marrë nga tubimi shpirtëror i mbajtur në Aleksandri në vitin 320 (321 ose 323), në një koncil të mbajtur në Aleksandri, Patriku Aleksander, Ariusin e shpalli heretik dhe e ekskomunikoi nga kisha. Ky vendim i patrikut Aleksander edhe më tepër e përshpjegoi procesin e acarimit në mes të grupeve.²²

Për zgjidhjen e kësaj çështje u aktivizua edhe Perandori Konstantin, i cili për diskutimin e çështjes në fjalë, i thirri ithtarët e të dy grupacioneve në një koncil që u mbajtë në Nike. Temë diskutimi në këtë koncil ishin dy mendimet që erdhën në kundërshtim njëri me tjetrin, teoria “*substancë e ngjashme*” e Ariusit dhe teoria “*substancë e njëjtë*” e Athanasiusit. Në fund u pranua teoria e Athanasiusit “*substancë e njëjtë*” (*Homoousion*), kurse teoria e Ariusit “*substancë e ngjashme*” (*Homoiousios*) u mohua dhe Ariusi bashkë me simpatizuesit e tij u shpallën heretikë.²³ Por, Ariusi dhe Arianizmi nuk përfunduan, përkundrazi ata me faljen që iu bë të syrgjynosurve, në mesin e të cilëve ishte edhe Ariusi, u kthyen në vendet e tyre dhe kështu rryma e Arianizmit filloi të ringjallet. Pas kësaj diskutimet për kristologjinë u ashpërsuan edhe më tepër. Prandaj, për ta shpëtuar perandorinë nga kjo vështirësi dhe për të mundësuar një bashkim fetar në shtet, pas marrjes së fronit mbretëror (380), Perandori Theodosius nuk mjaftoi vetëm me syrgjynosjen e të gjithë arianistëve, por ai në vitin 380 publikoi një dekret kundër të gjithë të krishterëve që ishin kundër Kredos së Nikesë. Sipas këtij dekreti, ata të cilët ishin kundër Kredos së Nikesë nuk mund të quhen të krishterë, nuk mund të marrin pjesë në tubime fetare dhe nuk mund të organizojnë ceremoni/rite fetare. Poashtu është publikuar se ata janë të privuar nga çdo e drejtë qytetare, janë të gjorë dhe se nuk kanë të drejtë trashëgimie.²⁴

Përveç kësaj, Perandori Theodosiusi i Madh (379-395) kishte vendosur që të gjithë peshkopët e pjesës lindore t’i tubojë në një koncil, ku do ta dënojë Ariusin²⁵,

²² Çelik, f. 41.

²³ Francis Dvornik, *Konsiller Tarihi: Iznik'ten II. Vatikan'a*, (përkth. turq. Mehmet Aydin), Ankara: TTK 1990, f. 5-7; Gyndyz, f. 201.

²⁴ Çelik, f. 43.

²⁵ Dënimet në këtë periudhë dhe më vonë janë gjë e zakonshme e kishës. Sa për ilustrim këtu mund të përmendim Donatusin, i cili ka jetuar në Afrikën Veriore kah fillimi i shek. IV të erës sonë, dhe ka

ithtarët dhe anëtarët e ndarjes së re, e cila nuk pranonte natyrën hyjnore të Shpirtit të Shenjtë që për herë të parë u paraqit në këtë koncil. Ndërkaq në këtë koncil, që njihet si Koncili I i Stambollit (381), u refuzuan edhe mendimi i Ariusit për personalitetin e Jezusit edhe mendimi i Macedoine-it për Shpirtin e Shenjtë e në vend tyre në Kredon e Nikesë u shtuan edhe shprehjet që potencojnë natyrën hyjnore të Shpirtit të Shenjtë.²⁶

1. Paraqitja e Monofizitizmit dhe Diofizitizmit²⁷

Pas këtij operacioni të ndjekur kundër Ariusit dhe Arianizmit, një ngjarje tjetër me rëndësi që ka ndodhur në historinë e krishterizmit është diskutimi Monofizit-Diofizit. Cyrilli dhe Kisha e Aleksandrisë mbronin doktrinën kristologjike (*monofizitizmin*), sipas së cilës në Jezusin ka vetëm një natyrë, ajo hyjnore, kurse natyra njerëzore e Jezusit është zhdukur në atë hyjnore.²⁸

Diofizitet, përkundër këtij qëndrimi një dimensional të monofizitëve, pretendonin qëndrimin dydimensional (*diofizitizmin*). Për këtë, shkolla e Antakisë dhe simpatizuesi i këtij mendimi Nestorisi, peshkopi i Stambollit, shpalli se në personalitetin e Jezusit ekzistojnë dy natyra hyjnore të pandara, por në të njëjtën kohë të pabashkuara dhe të papërziera.²⁹

Megjithatë, përkundër kishës së Aleksandrisë, e cila Marian e quante Theotokos (Nëna e Zotit), edhe përkundër priftërve të Sirisë dhe të Egjiptit, prifti

besuar në Jezusin/Isain si peygamber dhe si njeri. Një kohë, pas Majorinusit, ka qenë edhe lider i Donatizmit, emër ky që këtij grupi i jepet nga kisha paliane. Simpatizuesit e kësaj rryme masakrohen nga ana e Perandorisë Romake në bashkëpunim me kishën paliane. Për këtë edhe ata vetë veten e tyre e kanë quajtur "komuniteti i dëshmorëve". I njëjtë është rasti me Jan Husin (1372-14150) dhe me shumë të tjerë. (Gyndyz, *Din ve Inanç Sozlugu*, f. 100, 175).

²⁶ Mehmet Aydin, *Hiristiyan Genel Konsilleri ve II. Vatikan Konsili*, Konya: Selçuk Universitesi Yayinlari 1991, f. 15.

²⁷ Kështu, që në shekullin e dytë në shkencën e krishterizmit mbi trinitetin dhe në kristologji janë paraqitur teori të ndryshme që kanë qenë shkaktare të shumë koncileve të mbajtura më vonë, në të cilat ka qenë prezente, po madje edhe dominante, shpallja heretik e një grupi tjetër. Kështu në lidhje me përhershmerinë dhe realitetin e hipostazës/trupëzimit, që është thelbi i doktrinës krishtere, ndër tjerash janë paraqitur dy botëkuptime. E para është *adopcianizmi*, sipas së cilës Krishti llogaritet njeri i vërtetë, i cili me rastin e pagëzimit në lumin Jordan është mbushur me fuqinë hyjnore, pra i bërë Zot ose i birësuar nga ana e Zotit. Kurse e dyta është *modalizmi*, sipas së cilës Krishti është vetë forma e shpalljes (*modus*) i një të vetmit Zot, i cili një herë paraqitet dhe vepron si At, herën tjetër si Bir, kurse herën e tretë si Shpirti i Shenjtë. Edhe Shehristani në veprën e tij *Milel ve Nihal*, flet për doktrinën krishtere dhe thotë se Zoti është një substancë dhe një hipostazë, por ka tre elemente/kualitete (*havass*) të cilat janë të bashkuara në trupin e Krishtit. (Adnan Silajdzic, *islam u Otkricu Krscanske Evrope*, f. 26.)

²⁸ Gyndyz, f.266.

Anastas, i cili në Stamboll erdhi bashkë me patrikun e Stambollit Nestoriusin, gjatë një rituali tha: “Askush të mos i thotë Marias Nëna e Zotit, sepse edhe ajo është një njeri. Edhe ai që është lindur nga ajo nuk është diç tjetër pos njeri. Zoti nuk lind e as nuk është i lindur. E sidomos të thuhet se ka lindur prej njeriut është pabesi”.³⁰

Ky mendim që u pranua edhe nga Patriku Nestorius, u bë shkak i shumë tollovive në mes të krishterëve. Prandaj Nestoriusi menjëherë organizoi një koncil lokal (429), ku ata të cilët ishin shkaktarë i ekskomunikoi nga kisha dhe i nxorri në shesh mendimet e lartëpërmendura të tij për Krishtin.³¹

Dalja në shesh e mendimeve të Nestoriusit për një kohë shumë të shkurtër, e brengosën tepër Patrikun e Aleksandrisë, Cyrillin, i cili i brengosur se simpatizues të Nestoriusit mund të ketë edhe në Aleksandri, më 429 lëshoi një komunikatë, ku kritikoi ashpër mendimet e Nestoriusit.³²

Përveç kësaj, ithtarët e Cyrillit përgatitën një *credo* të përbërë prej 12 pikave, e cila do të përbëjë kredon e monofizitizmit, dhe ia dërguan Nestoriusit. Me refuzimin e kësaj kredoje nga ana e Nestoriusit gjendja u ashpërsua edhe më tepër. Për këtë shkak perandori aktual mori vendim për mbajtjen e një koncili të përgjithshëm.³³

Këtë rradhë, për zgjidhjen e kësaj çështjeje me rëndësi me të cilën janë ballafaquar pas lëvizjes ndarëse, që buron prej Ariusit dhe arianistëve, u mbledh koncili në Efes më 431. Koncili i Efesit diskutoi rreth mendimeve të monofizitizmit, mbrojtës i të cilave ishte Cyrilli, i cili ishte anëtarë i Ekolit të Aleksandrisë, dhe mendimeve të diofizitizmit, mbrojtës i të cilave ishte Nestoriusi, patriku i Stambollit. Në këtë koncil u pranua doktrina monofizite e Cyrillit, kurse u refuzua doktrina diofizite e Nestoriusit. Ndërkaq Nestoriusi dhe simpatizuesit e tij u shpallën heretikë. Më 449 në Efes u mbajt një koncil tjetër, ku u bë përforcimi i doktrinës monofizite. Mirëpo, ky koncil i cili më vonë u quajt “*Koncili i hajdutëve*”, nga ana e Kishës nuk njihet si njëri prej Koncileve Ekumenikë. Megjithatë, zënka monofizitizëm-

²⁹ Gyndyz, f. 98.

³⁰ Çelik, f. 45.

³¹ Ibid.

³² Çelik, f. 46-47.

³³ Ibid.

diofizitizëm, e cila nën ndikimin e shumë shkaqeve politike³⁴, përsëri u diskutua në Koncilin e Kadikojit/Kapadokia më 451. Vetëm se, këtë herë, për dallim nga herët e mëparshme, u mor vendim për e jo kundër diofizitizmit, kurse monofizitizmi u shpall për herezi. Kështu, pas refuzimit të monofizitizmit, u mor vendim se në Jezusin ka dy natyra të pandara, të pabashkuara dhe të pandryshueshme. Pas kësaj nga komuniteti i krishterë u ndanë sirianitët, koptët dhe ermenët, të cilët ishin ithtarë të monofizitizmit.³⁵

2. Periudha e ikonoklazmës³⁶

Një çështje tjetër që zë vend në historinë e krishterizmit dhe që ka hapur rrugë për shumë mosmarrëveshje është periudha e ikonoklazmës (thyerja e skulpturave). Grindjet ikonoklastike në historinë³⁷ e Bizantit kanë luajtur rolin e fillimit të një

³⁴ Si përfitimi përsëri i vendeve të acaruar në rajonin verior të cilët për shkak të bazimit të doktrinës së kristologjisë në Diofizitizëm ishin shpallur heretikë.

³⁵ Aydın, Bati ve Dogu Hıristiyanlığının Tarihi Bir Bakış, f. 126; Gyndyz, f. 266; Aydın, *Hıristiyan Genel Konsilleri ve II Vatikan Konsili*, f. 17.

³⁶ Kjo, përafërsisht, është edhe koha kur All-llahu i Plotëfuqishëm, si gjithmonë në histori, dërgon edhe peygamberin e fundit të Tij, Muhamedin, paqja e Zotit qoftë mbi të, që është hallka e fundit e zinxhirit të të dërguarve nga ana e Zotit prej Ademit, njeriut dhe peygamberit të parë, e duke vazhduar me Nuhin, Ibrahimin, Musain, Isain etj. Për këtë Zoti i Plotëfuqishëm në Kur'anin Famëllartë thotë: “*Ju (besimtarë) thuani: Ne i besuam Allahut, atë që na u shpall neve, atë që iu shpall Ibrahimit, Ismailit, Ishakut, Jakubit dhe pasardhësve (të Jakubit që ishin të ndarë në 12 kabile), atë që i është shpallur Musait, Isait dhe atë që peygamberëve iu është dhënë nga Zoti i tyre, ne nuk bëjmë dallim në asnjërin prej tyre dhe ne vetëm atij i jemi bindur.*” (Kur'an, Bekare, 136). Pra, me një fjalë është koha kur feja islame del në pah dhe mer hovin e saj. (Shih, Muhammed Hamidullah, *MUHAMMED a.s.*, v. 1, el-Kalem, Sarajevë, 1990, f. 107-116).

³⁷ Në këtë kohë (shek. VII-VIII të e.s.) feja islame veç ka marrë hovin më të madh të shtrirjes së qytetërimit të saj në lindje e perëndim, konkretisht në Ballkan. Ndërkaq bota krishtere, e cila ballafaqohej me këtë koncept të ri dhe të çiltër të qytetërimit, veç më ishte zhytur në katrahurën e saj të pakuptimtë, qoftë në aspektin teologjik, kristologjik, qoftë në aspektin shoqëror. Ky botëkuptim i ri, i qartë dhe i thuktë, arriti që për një kohë shumë të shkurtër të përhapet në të gjitha anët e botës. Me rëndësi është të përmendet se, kjo fe edhe si fuqi mendore edhe si fuqi materiale filloi të shtrihet edhe në vendet që ishin nën juridiksionin e Perandorisë Romake, Bizantine dhe Persiane, të cilat ishin superfuqi të asaj kohe. (Shih, Grup autorësh, *Buyuk islam Tarihi*, v.2, Çağ Y., Stamboll, 1992, f. 89-97). Kështu u arrit që ky koncept të depërtojë edhe në pjesën juglindore të Evropës, gjegjësisht në Ballkan. Vetëm se, të dhënat historike tregojnë se depërtimi i islamit kudo, e konkretisht në Ballkan, për së pari herë nuk është bërë nëpërmjet fuqisë shtetërore. Por, islami është përhapur me anë të dijetarëve, gjegjësisht mistikëve të ndryshëm apo dërvishëve udhëtues (*sejjah*). I njëjtë është rasti edhe me përhapjen e islamit në Gadishullin Ballkanik. Mistikët udhëtues, në një anë, popullatës së shtypur ia kanë sqaruar parimet islame, kurse në anën tjetër, ia kanë prezentuar një koncept tolerant të ndërtimit të shoqërisë njerëzore. Si udhëtues mistik në këtë rast mund ta përmendim Sari Salltëkun (v. 1264), i cili është i njohur si pjesëtar i tarikatis bektashian. Poashtu ia vlen të përmendet edhe ardhja e fiseve paraosmane turke dhe vendosja e tyre në Ballkan si avarët, peçenegët, kripçakët, kumanët etj. (Metin Izeti, *Kllapia e Tesavvufit*, BFI-FSHI, Shkup, 2004, f. 88-91; Metin Izeti, *Balkanlar'da Tasavvuf*, Gelenek, Stamboll, 2004, f. 45-51; Muhammed Tajjip Okıç, Guneydogu Avrupa'da islam'in Zuhuru, *islami Arastirmalar Dergisi*, v. 6, nr. 2, Stamboll, 1992, f. 91-104; Nexhat Ibrahim, *islami në trojet iliro-shqiptare gjatë shekujve*, Logos-A, Shkup, 1999, f. 235-240).

periudhe të re. Kisha Bizantine (e Stambollit) aq shumë i respektonte ikonat³⁸ sa që ato i llogariste pjesë të kredos krishtere. Në anën tjetër, disa kisha krishtere ikonat i llogaritnin si idhuj. Në grupin e dytë bëjnë pjesë nestorianët, të cilët supozonin se pikturimi vetëm i anës njerëzore të Jezusit është ndarje e tërësisë së Jezusit, dhe monofizitistët, të cilët supozonin se ajo është prishje e dy natyrave që gjenden në Jezusin.³⁹

Veprimi i parë në mënyrë të hapur kundër ikonave filloi me shpalljen e qëndrimit kundër ikonave të perandorit Leoni III më 726, që veten, përveç si perandor, e konsideronte edhe si prift suprem. Disa studiues pretendojnë se një vendim i tillë i Leonit III buron prej ndikimit nga kultura islame⁴⁰ dhe hebraike, të cilat janë të njohura me qëndrimet e tyre kundër ikonave.⁴¹

Me urdhërin që i ka dhënë një oficeri ta rrëzojë portretin e Krishtit nga dera e ndërtesës perandorake Leoni III e aktivizoi qëndrimin e tij kundër ikonave; ndërkaq oficeri i cili u mundua ta çojë në vend urdhërin e Leonit III, u mbyt nga ana e popullit. Me qëndrime të këtilla, Leoni III mendohej ta përfitojë edhe përkrahjen e Papës Gregorit II dhe të Patrikut të Stambollit Germanit, të cilët ishin pro Leonit të III. Kurse Gjon Damaskini⁴², i njohur si teolog i mirëfilltë i kohës së tij, kishte qëndrim të

³⁸ Ikonat (gr. *eicon*) janë skulptura, fotografi, trajta, imazhe ose mozaike të bëra në fildishe apo në materiale të tjera, të cilat simbolizojnë Jisu Krishtin, Marian ose ndonjë shenjtor tjetër krishter. (Shih, Murtezai, *Fjalor i Feve*, f. 141).

³⁹ Gyndyz, f. 186.

⁴⁰ Kultura islame në thelbin e saj ka tolerancën fetare, prandaj nuk mund të paramendohet që në islam të ketë dhunë apo një padrejtësi tjetër, përveç se në raste të veçanta, i cili nuk mund t'i mveshet islamit në përgjithësi. Për tolerancën, në islam përdoret fjala *temasuh*, kurse në turqisht *hosgoru*. Këto dy shprehje edhe pse përkthehen si tolerancë, ato kanë kuptim më të gjerë dhe më gjithpërfshirës. Xhemil Meriç dhe Hesejin Batuhan këto fjalë nuk i përkthejnë si tolerancë, pasi këto në vete nuk ngërthejnë një koekzistencë të gjerë, një respekt reciprok apo të qëndruarit dhe të jetuarit bashkë. Ndërkaq në tolerancën islame nuk ekziston ajo që njeriu ta detyrojë vetëveten, por, që njeriu të pranojë dhe të pajtohet me realitetin. Për shembull, kur islami i lejon një muslimani që të martohet me një vajzë të Ehli Kitabëve (ihtarë të librave të shenjtë), këtë nuk e bën që muslimani ta ndjejë veten të munduar, duke menduar se s'kam ç'të bëj, patjetër e kam të pajtohem me këtë realitet. Por, muslimanit ia mundëson që ai një gjë të tillë ta pranojë me bindje dhe pa detyrim, duke menduar se ajo është nga ihtarët e librave dhe unë pajtohem që ajo të mbetet në bindjen dhe besimin e saj. Pra, në tolerancën fetare nuk ka dhunë (*ikrah*) as kundër vetes e as kundër të tjerëve. Kjo është kështu edhe ndaj fqiuqit edhe ndaj më të largët. (Ilber Ortayli, *Tolerans ve Temasuh, Osmanli'da Hosgoru*, Stamboll, 2000, f. 21; Mehmet S. Aydin, *Hosgorunun islami Temelleri, Osmanli'da Hosgoru*, Stamboll, 2000, f. 45).

⁴¹ George Ostrogorski, *Historia e Perandorisë Bizantine*, Tiranë: Dituria 1997, f. 114-116.

⁴² Gjon Damaskini (John of Damascus, 675-749) është një teolog i njohur krishter i mejsetës, i lindur në Damask nga një familje e njohur. Një periudhë pranë kalifit të kohës ka qenë përfaqësues i krishterizmit. Në periudhën e ikonoklazmës ka qenë përkrahës i flaktë i ikonave (skulpturave), gjë që e ka shprehur edhe në shkrimet e tij. Ai është i njohur edhe me qëndrimet e tij antiislame. Libri i tij më i

vetin ndaj ikonave. Damaskini, duke iu kundërvënë tezës sipas të cilës kulti i ikonave duhej konsideruar si një ringjallje e një idolatrie pagane, zhvillon një teori të veten mbi ikonat, në të cilën ikonat konsiderohen ndërmjetës dhe simbol. Kulti i figurës së Krishtit, sipas tij, mbështetet mbi dogmën e mishërimit (inkarnacionit), kështu që problemi i figurave lidhet me doktrinën e shpëtimit. Sistemi i Damaskinit luajti rol përcaktues në zhvillimin e mëtejshëm të doktrinës që propagandonte kultin e ikonave. Ndërkaq Leoni III me një edikt të tij i ndaloi ikonat. Patriku i Konstantinopojës, Germani, i cili u mundua ta refuzojë këtë vendim të perandorit, u largua nga detyra dhe në vend të tij u caktua Anastasi. Grindjet ikonoklastike kanë ndikuar shumë edhe në marrëdhëniet në mes të Romës dhe Bizantit. Kështu që kjo ka luajtur rol mjaft të rëndësishëm në ndarjen që do të ndodhë më 1054 në mes të kishës lindore dhe asaj perëndimore, e cila ndarje do të rezultojë me ekskomunikim reciprok duke e akuzuar njëra tjetrën për herezi.⁴³

Pas perandorit Leoni III, fronin mbretëror e merr djali i tij, Konstantini V, i cili, sikur edhe i ati i tij, bindshëm e vazhdoi luftën kundër ikonave. Vetëm se, pas një periudhe të shkurtër, kryekomandanti i Perandorisë Bizantine, Artavazde, e mori pushtetin në duart e tij dhe e ringjalli respektin ndaj ikonave. Kjo situatë nuk zgjati shumë. Konstantini V përsëri arrin që ta rikthejë pushtetin dhe kështu rifillon periudha e ngatërresave ikonoklastike në perandori. Konstantini V. lansoi një qëndrim më të ashpër dhe më diktatorial për ikonat se i ati i tij, Leoni III.⁴⁴

Konstantini V nuk lëshonte pe në armiqësinë e tij ndaj ikonave, dhe respektimin e tyre e llogariste idhujtari. Ai, gjithashtu, e zhvilloi deri në zenit periudhën e ikonoklazmës dhe filloi të bëjë përgatitje për një koncil të ri ku do të merreshin vendime kundër ikonave. Në shkurt të vitit 754, në pjesën anadolliane të Konstantinopojës, u mbajt Koncili Hieria. Në këtë koncil, ku u morën një varg vendimesh kundër ikonave, nuk morën pjesë as Papa e as Patriku.⁴⁵

Pas Konstantinit V, në fronin perandorak ulet Leoni IV (775-780), i cili nga natyra ishte njeri i butë. Leoni IV shkoi aq larg, sa që murgjve u besoi fronet

njohur është *Fount of Wisdom* (Burimi i urtësisë). (Shih, Gyndyz, *Din ve Inanç Sozlugu*, f. 400; Silajdziç, *islam u otkrice krsçanske Evrope*, f. 37-45).

⁴³ Ostrogorski, f. 115-116.

⁴⁴ Ostrogorski, f. 116-117.

peshkopale më të rëndësishme. Megjithatë, ai nuk arriti të realizojë një kthesë të plotë dhe ndoqi traditën politike ikonoklastike. Mjaft funksionarë të oborrit, përkrahës të kultit të ikonave, u rrahën publikisht dhe u burgosën. Por, përsëri mund të thuhet se tashmë fillon një periudhë krejtësisht e re sa i takon ikonave. Kjo periudhë nënkupton kalimin prej periudhës së Konstantinit V, i cili në parim kishte armiqësinë ndaj ikonave, në periudhën e perandoreshës Irene-gruas së Leonit IV, e cila kishte një respekt të veçant ndaj ikonave. Vetëm se, diskutimet për ikonat disi nuk dinin të pushonin. Për ikonat u organizua edhe një koncil tjetër, Koncili II i Nikesë, i cili llogaritet prej koncileve ekumenike të mbajtura gjatë historisë krishtere, që u organizua për zgjidhjen e grindjeve për ikonat. Kështu, Perandoresha Irena me mbështetjen e Patrikut Tarase dhe me dëshirën e Papës Hadrienit I, u mundua të organizojë një Koncil në Konstantinopojë; mirëpo ky koncil është shpërndarë nga ikonoklastikët. Pas kësaj, perandoresha mbajti koncil në Nike (787) vitin e ardhshëm. Në fund të gjashtë sesioneve të koncilit, 350 peshkopët e ardhur nga vendet perëndimore të perandorisë, i dënuan vendimet e koncileve ikonoklastike, shpallën se në fotografitë e lartësuar në kultin e skulpturave janë personat e skulpturuar, kurse i denjë për adhurim është vetëm Zoti.

Vendimet e Koncilit II në Nike, i cili njihet si Koncili i Shtatë Ekumenik, edhe pse me vonesë, janë miratuar edhe nga ana e Papës. Po të njëjtat vendime janë miratuar edhe nga ana e kishës lindore.⁴⁶

Themeluesit e perandorisë si Gjermania, Franca, Spanja dhe Charlemagne nuk i kanë pranuar vendimet e koncilit të lartëpërmendur, ku ata dhe peshkopët e tyre nuk kanë marrë pjesë. Në këtë, rol të rëndësishëm luan edhe përkthimi i gabuar i vendimeve të koncilit, që është një rezultat shumë i keq i punës që tregon se peshkopët pjesëmarrës në koncilin në fjalë kanë folur për adhurimin e ikonave/skulpturave.⁴⁷ Në anën tjetër, papa përkrahu koncilin e mbajtur më 787. Mbreti, i cili tërhiqet nga marrja e masave kundër hierarkisë së kishës në Koncilin e Frankfurtit të mbajtur më 794, vendimet e koncilit të vitit 787 i ka mohuar. Kështu që në shek. IX, gjegjësisht deri në daljen e një përkthimi të mirë të vendimeve të

⁴⁵ Ostrogorski, f. 121-123;

⁴⁶ Aydin, *Hiristiyan Genel Konsillleri ve II. Vatikan Konsili*, f. 23.

⁴⁷ Dvornik, f. 25.

koncilit, në Perëndim ka vazhduar skepticizmi dhe paqartësia ndaj koncilit të mbajtur më 787.⁴⁸

Ndërkaq, edhe pse shihet se periudha e grindjeve ikonoklastike kishte marrë fund, pas një periudhe kjo çështje u paraqit përsëri. Kështu, grindja e dytë ikonoklastike ka ndodhur në vitin 814, në kohën e Leonit V. Ai i ka hequr ikonat prej kishave dhe vendeve publike/shoqërore. Këtë vendim e kanë ndjekur edhe shumë dënime kundër atyre që e kanë kundërshtuar këtë vendim, gjegjësisht që janë marë me kultizimin e ikonave. E njëjta gjendje ka vazhduar deri në vdekjen e perandorit Thephilus më 842. Ndërkaq e veja e tij, Theodora, në vitin 843, Methodiusin e emëron për Patrik dhe të Dielën e parë të agjërimit Lent⁴⁹, organizon një festë për përkujtimin e ikonave. Prej asaj dite, në Kishën Ortodokse kjo festë festohet si ‘*Festa e Ortodoksisë*’.⁵⁰

3. Skizma e madhe në shek. XI dhe paraqitja e kishave ortodokse

A. Skizma e madhe dhe shkaqet e saj

Përçarjet brenda në kishë, që vazhdojnë prej shekullit IV dhe VI-VIII, arritën në zenit në shek. XI., gjegjësisht në vitin 1054 me lëvizjen për ndarje që në historinë e krishterizmit njihet si “*Skizma e Madhe*”. Këtë radhë trupi i krishterizmit u nda në dy pjesë, edhe atë në Lindore-Ortodokse dhe në atë Perëndimore-Katolike. Kjo nuk ishte një ndarje e thjeshtë, por nxorri në pah një armiqësi dhe një akuzë reciproke për herezi. Konkretisht, kjo ngjarje filloi me shpalljen heretik të Patrikut, Mechael Carularios-it, dhe të kishës së Konstantinopojës, nga ana e kardinalit, Humbertit, dhe me shpalljen për heretike edhe të kishës së Romës nga ana e Mechael-it. Kjo shkëputje, që ishte një ndarje mjaft e madhe, nuk ishte ndarja dhe grindja e fundit brenda kishës. Ndërkaq, Lëvizja Protestante⁵¹, që do të paraqitet në shek. XVI,

⁴⁸ Dvornik, f. 24-25

⁴⁹ Lent quhet agjërimi që mbahet përpara së Pashkëve (Easter) në krishterizëm. Ky agjërimit në fillim ka qenë dy tre ditësh, kurse më vonë u bë agjërimit dyzet ditësh. (Gyndyz, *Din ve Inanç Sozlugu*, f. 234)

⁵⁰ Gyndyz, f. 186.

⁵¹ Themeluesi i protestantizmit është Martin Lutheri (1489-1546), i cili është i njohur me 95 tezat e tij kundër katolicizmit. Cilësitë që e dallojnë protestantizmin nga fraksionet e tjera dhe që kanë ndikuar në lindjen e tij si fraksion në vete, janë këto: Protestantët e mohojnë autoritetin absolut dhe pagabueshmërinë e Papës. Sipas tyre çdo i krishter është autoritet. Kisha nuk ka autorizim për komentim të Biblës, çdo i krishter ka të drejtë komentimi të saj. Prej sakramenteve pranojnë vetëm dy të parat, pagëzimin dhe kungimin. Në kishat e tyre nuk ka fotografi dhe skulptura. Ata, përveç Kishës

argumenton faktin se konflikti dhe përçarja brenda në kishë ka vazhduar dhe më vonë.⁵²

Shkaku kryesor i ndarjes së trupit të krishterizmit në atë romake dhe në atë bizantine, është grindja politike në mes të Perandorisë Perëndimore, e cila njihet si Perandoria Romake dhe Perandorisë Lindore që njihet si Perandoria Bizantine. Këto perandori janë ndarë nga njëra tjetra në shekullin IV të e.s. Pas shkatërrimit të Perandorisë Perëndimore të Romës më 476, Kisha Romake, ndikimi i së cilës në perëndim rritej me shpejtësi, komentimi që e bënte krejt në dobi të fitimit të prioritetit dhe puna e saj për dominim mbi popujt krishterë në Perandorinë Bizantine, e detyroi Kishën Ortodokse të reagojë. Kështu në mes të Kishës së Romës dhe Kishës së Konstantinopojës u paraqit një grindje serioze politike. Në shek. IX kjo grindje arriti kulmin e saj dhe përveç rivalitetit politik, mosmarrëveshjet serioze teologjike edhe më tepër ndikuan në rritjen e konfliktit rol të rëndësishëm kishin.⁵³

Kisha Ortodokse, nuk e pranoi epërsinë e Kishës së Romës, e kundërshtoi autoritetin e Papës, e kundërshtoi doktrinën *filioque* (d.t.th. edhe prej të Birit) të Romës, që ka të bëjë me Shpirtin e Shenjtë, gjejësisht refuzoi se Shpirti i Shenjtë buron edhe prej Atit edhe prej të Birit. Ndërkaq, Kisha Ortodokse beson se Shpirti i Shenjtë buron vetëm prej Atit. Edhe diskutimet rreth ikonave, për të cilën diskutuam më lartë, përbëjnë një shkak me rëndësi për ndarjen në mes të Kishës së Romës dhe Kishës së Konstantinopojës. Në fund të të gjitha këtyre ndarjeve dhe herezisë reciproke që u realizua në vitin 1054, me pretekst se janë ithtarë të “njësisë universale”, Kisha Romake veten e quajti Kishë Katolike, Kisha e Konstantinopojës me pretendimin se “ata janë të lidhur me doktrinën origjinale”, u quajtën Kishë

Anglikane, nuk mbajnë kryq dhe nuk bëjnë lartësimin/ngritjen e kryqit. Adhurimin dhe ritet fetare i bëjnë në gjuhën amtare, kurse ligjëratat i llogarisin pjesë të adhurimit. Ata nuk besojnë në Purgator dhe në dënim të përhershëm. Marisë nuk i japin aq rëndësi si fraksionet e tjera. Të shenjtët nuk i pranojnë e as që bëjnë ceremoni për ta nëpër kisha. Besimi i tyre në trinitet është sikur te kishat tjera, pa ndonjë dallim. Në mesin e kishave protestante janë ajo luterane, anglikane, kishat e reformuara; si fraksione janë metodistët, kongegasionistët; si lëvizje protestante janë adventistët, mormonët etj. (Shih, Gunay Tumer dhe Abdurrahman Kucuk, *Dinler Tarihi*, Ocak, Ankara, 1993, f. 272-273; Roland H. Bainton, *Here I Stand*, New York, 1950, f. 25; Michael Muller, *Luther*, London 1986, f. 23; Hakan Olgun, *Luther ve reformu-Katolisizmi protesto*, Fecr, Ankara, 2001, f.31-).

⁵² Gyndyz, f. 334; Aydin, “Bati ve Dogu Hristiyanligina Tarihi Bir Bakis”, f. 127.

⁵³ Çështjet teologjike si kristologjia, eskatologjia, çështja e teotokosit, këtu rol të rëndësishëm luan edhe çështja politike e cila në vete kishte teologjinë etj. (Shih, Gyndyz, f. 294).

Orthodhokse. Kështu kur ortodoksët përgatiten për kungim bukën e bëjnë me tharm, kurse katolikët e bëjnë me ujë.⁵⁴

Pra, nëse më detajisht do t'i tregonim shkaqet e ndarjes së dy kishave, në lindore dhe perëndimore, ata janë si më poshtë:

-Në fillim, ceremonitë në kishën katolike bëheshin në hebraisht e pastaj filluan të bëhen në latinisht, kurse te ortodoksët bëheshin në greqisht.

-Kisha katolike gjatë ceremonisë së Komunionit përdor ushqimin e zhytur në alkool dhe bukë pa tharmë, kurse Kisha Ortodokse një gjë të tillë e refuzon.

-Katolikët e lejojnë ngrënien e mishit dhe gjakun e kafshës së mbytur, kurse ortodoksët nuk e lejojnë.

-Te katolikët, '*Rrëfimi i Mëkatit*' në dhomën e priftit është larje nga mëkati (sipas Koncilit Latran IV të mbajtur më 1215 çdo i krishterë i moshës së rritur së paku një herë në vit duhet të bëjë rrëfim të mëkatit), kurse te ortodoksët larja nga mëkati bëhet vetëm me paguarjen e një kundërvlere në një sasi të caktuar nga ana e kishës. (Letra I e Gjonit, 1:7-10)

-Te katolikët, pas martesës nuk ka shkurrorëzim, sepse një gjë të tillë, sipas tyre, e ndalon Ungjilli: "*Atëherë ai u tha atyre: Ai që lë gruan e vet dhe martohet me një tjetër, shkel kurorën me të. Po ashtu, nëse gruaja lë burrin e vet dhe martohet me një tjetër, shkel kurorën*" (Marku, 10:6-12). Kurse te ortodoksët dhe te fraksionet e tjera krishtere, shkurrorëzimi mund të ndodh në bazë të disa rethanave. Gjithashtu, në katolicizëm murgjit dhe murgeshat nuk mund të martohen asnjëherë, kurse në ortodoksizëm dhe në protestantizëm një dukuri e këtillë nuk ekziston.

-Në Kishën ortodokse fotografitë dhe skulpturat e ndryshme të njerëzve të shenjtë quhen ikona dhe kanë një vend të posaçëm në fe. Përpara tyre luten dhe kërkojnë realizimin e dëshirave të tyre. Në Kishën katolike rit fetar bëhet përpara statujës së Jezu Krishtit të kryqëzuar. Në Kishën protestante nuk ka as statu e as ikona, kurse për ata vetëm një adhurim i kryqit është i mjaftueshëm.

-Në të trija fraksionet ka pagëzim/baptizim. Te katolikët kjo realizohet vetëm duke derdhur ujë të pastër dhe alkool mbi trup, kurse te ortodoksët bëhet me hudhjen

⁵⁴ Gyndyz, f. 294-295; Sureyya Sahin, "Dogu-Bati Kiliseleri, Ayrilmalari ve Sebepleri, *MUIFD*, s. 4, Stamboll 1986, f. 327-329.

në ujë të të mëdhenjve e me zhytjen në ujë të të vegjëlve. Nga frika se mund të sëmuren, më vonë të vegjëlit janë pagëzuar/baptizuar me stërpikje. Edhe protestantët baptizimin e realizojnë duke derdhur apo stërpikur ujë, ose duke e zhytur tërë trupin në ujë. Mirëpo ka fraksione protestante që baptizimin e llogarisin vetëm si një pastrim dhe stërvitje shpirtërore.

-Atyre që dëshirojnë të bëhen të krishterë, secili fraksion u ofron lehtësime të mëdha dhe tolerancë. Ky akt quhet hyrje në fe, e cila realizohet më një ceremoni të posaçme në çdo fraksion. Kurse ndërrimi i fraksionit quhet “*Ndërrim i kishës*”.

-Në të trija fraksionet ekziston besimi për herezi. Herezi do të thotë largim dhe përzënie/ekskomunikim nga kisha i ndonjërit që ka bërë një mëkat të madh kishtar. Ndërkaq te katolikët ka dy lloje herezish, të madhe dhe të vogël.

-Dallimi në mes të fraksioneve vërehet edhe në festimin e festave. Noelin (Krishtlindjen) katolikët e festojnë më 25 dhjetor, kurse ortodoksët më 6 janar. Ndërsa ceremonia e festimit të të dyja bëhet në mënyrë madhështore.

-Sipas të krishterëve vizita e Jerusalemit ka kuptimin e kryerjes së peligrinazhit.⁵⁵ Te katolikët edhe puthja e dorës së Papës, po bile edhe prekja e kufomës së Papës, është një peligrinazh.

-Edhe me rastin e bartjes dhe varrimit të kufomës ka dallime. Disa fraksione preferojnë bartjen mbi supe e disa preferojnë bartjen nën bel me doreza. Gjithashtu është i ndaluar varrimi i ndonjë katoliku në varrezat e ortodoksëve, sikur që është i ndaluar edhe varrimi i ndonjë ortodoksi në varret e katolikëve.

-Në kishë, gjatë ceremonive edhe muzika ka vend me rëndësi. Te katolikët përdoren organot e mëdha dhe të vogla, kurse te protestantët përdoren edhe instrumente të tjera.

-Te katolikët gjuhë ceremoniale është gjuha latine, kurse te ortodoksët çdo popull përdor gjuhën e vet.

⁵⁵ Vizita e Jerusalemit edhe ne fenë islame ka kuptim adhurimi. Muhamedi, paqja dhe mëshira e Zotit goftë mbi të, thotë: “(Për vizitë) mund të shkohet vetëm në tre mesxhide: në Mesxhidi Haram, në Mesxhidi Nebevijj dhe në Mesxhidi Aksa.” (Ibrahim Canan, *Kutub-i Sitte Muhtasari*, Akçag, Ankara 1992, f. 156).

-Në mes të kishave ka dallime edhe në ndërtimin e tempujve. Tempujt katolikë kanë stolisje të brendshme dhe të jashtme me fotografi dhe skulptura. Ndërsa te ortodoksët dominojnë zbulimet mozaike dhe gurrghendja.

-Në mes të kishave ka dallim edhe në agjërim dhe në dietë. Katolikët disa ditë nuk hanë mish, kurse disa ditë agjërojnë.⁵⁶ Ndërkaq te ortodoksët nuk lejohet të hahet mishi pas së dielës së Kreshmës së Madhe. Poashtu nuk hahen vezë dhe ushqime të tjera blektorale.⁵⁷

B. Paraqitja e kishave ortodokse në ortodoksizëm

Pas ndarjes katolike-ortodokse, qendër e kishës lindore ishte Kisha e Konstantinopojës, kurse qendër e kishës katolike ishte Kisha e Romës.

Në kohën e mëvonshme, në kishën ortodokse lindën patrikana të ndryshme dhe kisha lokale si kisha nacionale, autoqefale dhe autonome. Patrikana historike konsiderohen Patrikana e Jerusalemit⁵⁸, Patrikana e Antakisë⁵⁹, Patrikana e Aleksandrisë⁶⁰ dhe Patrikana e Fanarit (Stambollit)⁶¹. Ndërkaq patrikana nacionale

⁵⁶ Sureyya Sahin, Dagu-Bati Kiliseleri, Ayrimlari ve Sebepleri, f. 311-329; Abdurrahman Kucuk dhe Gunay Tumer, *Dinler Tarihi*, f. 270-271; Aydin, Bati ve Dogu Hristiyanligina Tarihi Bir Bakis, f. 121-148.

⁵⁷ Thomas Hopko, *Besimi Orthodhoks-Adhurimi*, v. II, KOASH Tiranë, 1997, f. 115.

⁵⁸ Pas Jezusit ithtarët e tij u organizuan nën patronatin e Jakobit, vëllait të Jezusit. Puna e parë e tyre ishte që të plotësojnë vendin e tradhtarit, Juda. Kështu në vend të tij zgjodhën Mattiasin, i cili llogaritet njëri nga dymbëdhjetë apostujt e Jezusit. Ky dhe rasti i shpalljes së Shën Palit si apostull ishin edhe momentet e fundit të të shpallurit të ndonjërit për apostull. Jakobi në krye të kësaj kisha qëndroi deri në vdekje. Madje edhe pas tij ithtarët e Jezusit takoheshin, hanin bashkë dhe i përkujtonin momentet e kaluara të jetës së tyre. Kështu që vetvetiu erdhi deri te themelimi i Kishës së Jerusalemit, gjegjësisht Patrikanës së Jerusalemit, e cila gjenezën e saj e ka te Jezusi. (Mehmet Çelik, *Suryani Tarihi I.*, Ayraç, Ankara 1996, f. 25-26)

⁵⁹ Patrikana e Antakisë ose Kisha e Antakisë është e themeluar në shek. I, gjegjësisht kah viti 68. Gjatë misionit të Jakobit, vëllaut të Jezusit dhe themeluesit të Kishës së Jerusalemit, arrihet deri në Antaki. Pas lajmit se në Antaki ka disa simpatizues të Jezusit, Jakobi dërgon Barnabën për ta vëzhguar situatën atje dhe kështu fillon themelimi edhe i kishës, ku rol kanë luajtur Shën Pjetri dhe Shën Pali. Pavarësimi i Kishës së Antakisë përkon me kohën kur perandori Neron vret udhëheqësin e kishës, Efudiosin, dhe kështu udhëheqja e tërësishme e kishës i mbetet Ignatius Nuraniut. Kjo është periudha kur ndodh shkatërrimi i Jerusalemit nga ana e Titusit, kurse njerëzit shpërngulen për në Jordan. Kështu Jerusalemi e humb funksionin e mëparshëm, kurse rolin e nivelit rajonal e merr Antakia. Në këtë mënyrë Ignatius Nuraniu bëhet lideri më i madh fetar dhe merr titullin Peshkop i Sirisë. (Çelik, *Suryani Tarihi I.*, f. 51-54)

⁶⁰ Patrikana e Aleksandrisë si kishë është e themeluar nga apostull Marku në vitin 62. Në vitin 325 në Koncilin e Nikesë ajo shndërrohet në patrikanë. (Yorgo Benlisoy dhe Alçin Macar, *Fener Patrikhanesi*, Ayraç, Ankara 1996, f. 9)

⁶¹ Patrikana e Fanarit/Stambollit historikisht është pak më e vonshme se kishat tjera qendrore. Perandori Konstantin (285-337) Konstantinopojën (Stambollin) e themelon në vitin 300 dhe këtë qytet e shpall qendër politike të pjesës lindore të Perandorisë Romake. Gjithashtu, perandori këtë vend e shpall edhe rival fetar të Papës në perëndim, pastaj e shpall edhe patrikanë. Kështu që Patrikana e Konstantinopojës/Stambollit në krishterizëm rënditet pas Papatit. Në atë kohë mes dy kishave nuk ka

janë ajo e Moskës (Ruse), Serbe, Rumune dhe ajo Bullgare. Kurse në mesin e kishave autoqefale janë Kisha Ortodokse (KO) Shqiptare, KO Greke, KO Qipriote, KO e Polonisë, KO e Gjeorgjisë, KO e Çekisë dhe KO e Sllovakisë.⁶² Ndërsa si kishë autonome është Kisha Ortodokse e Finlandës.⁶³

Kishat ortodokse të cilat kanë lindur gjatë zhvillimit historik dhe që i përmendëm më lartë në aspektin e besimit edhe pse kanë disa dallime të vogla, janë të varura nga Patrikana e Fanarit (Stambollit). Përveç këtyre ka edhe kisha ortodokse të cilat e kanë shpallur pavarësinë e tyre, por ende janë të papranuara zyrtarisht. Si shembull për këtë mund ta përmendim Kishën Ortodokse Maqedonase. Kjo kishë pavarësinë e saj mund ta zyrtarizojë atëherë kur do të ndahet prej kishës ortodokse serbe dhe të marrë *tomos*-in⁶⁴ nga Patrikana e Fanarit.⁶⁵

C. Kishat ortodokse në Ballkan

Në Ballkan, në mesin e kishave që zhvillohen duke u bazuar në hijen e fraksionit ortodoks të krishterizmit, përveç Kishës Ortodokse Shqiptare (KOSH), e cila është edhe temë diskutimi në këtë libër, mund të numërohen edhe KO Serbe, KO Rumune, KO Bullgare, KO Greke dhe KO Maqedone. Para se të kalojmë në historinë e zhvillimit dhe të themelimit të KOSH-it, mendoj se është e dobishme të përqëndrohem shkurtimisht mbi zhvillimin historik të kishave ortodokse në Ballkan.

a. Kisha Ortodokse Serbe

Sllavët, të cilët në Ballkan kanë ardhur në shekullin IV-VI, me krishterizmin janë ballafaquar në shekullin IX. Pretendohet se sllavët, pra ata që kanë prejardhje prej sllavëve, si rezultat i orvatjeve të Kirilit dhe të Metodiut nga Selaniku, janë

patur ndonjë ndarje fetare dhe fraksionale. Ndërkaq ndarja fetare mes tyre lind pas përcarjes politike mes lindjes dhe perëndimit, në kohën e Patrikut Foti (shek. IX). Kurse në shek XI ndodh edhe ndarja definitive, gjegjësisht ndodh skizma e madhe. (Musa Sureyya Sahin, *Fener Patrikhanesi ve Turkiye*, Otuken, Stamboll 1996, f. 22.)

⁶² Kishat Ortodokse në Çeki dhe në Sllovaki kohën e fundit kanë fituar autoqefalitet. Shih, *Ngjallja*, Shkurt 1999, KAOSH; Tiranë, f. 12.

⁶³ Benlisoy dhe Macar, *Fener Patrikhanesi*, f. 9-18.

⁶⁴ *tomos* quhet vendimi i dhënë nga ana e Patrikanës së Fanarit kishave ortodokse nacionale, të cilat fitojnë të drejtën për autoqefalitet.

⁶⁵ Done Ilievski, *Smislata Na Nekoi Otpori Protiv Avtokefalnosta Na Makedonskata Pravoslavna Crkva*, Shkup: Instituti i Historisë Nacionale, 1970, f. 13-15.

njohur me krishterizmin. Gjithashtu pretendohet se Kishën Ortodokse Serbe e kanë themeluar Kirili dhe Metodi me viteve 867-886.⁶⁶ Kisha serbe aktivitetet e saj i ka zhvilluar nëpërmjet Kryepeshkopatës së Ohrit, e cila u themelua në qytetin e Ohrit në shek. IX, nga nxënësi i Kirilit dhe Metodit, Klimenti nga Ohri. Hapi i parë për pavarësimin e Kishës Serbe është hedhur në shekullin XIII. Orvatjet për autoqefalitet të kësaj kishe kanë filluar nga ana e mbretit serb Nemanja, i cili ka qenë prift në Rashkë. Atë më vonë e ka pasuar djali i tij Shën Sava dhe kryepeshkopi i atëhershëm i Ohrit, Homatjani. Edhe krahas autoritetit që kishte Shën Sava kisha serbe përsëri nuk mundi ta fitojë autoqefalitetin e saj. Ndërkaq në anën tjetër, edhe pse Shën Sava kishte dijeni për diskutimet e zhvilluara në mes të Mbretit të Epirit, ku bënin pjesë Kryepeshkopata e Ohrit, Epiri, Tesalia dhe Maqedonia, dhe Mbretit të Nikesë Teodor Laskavis-it, për atë se kujt do t'i mbetet pushteti i Bizantit, ai (Sava) në vitin 1219 autoqefalitetin e kishës serbe nuk e kërkoi nga Kisha e Fanarit në Konstantinopojë, por nga Patriku i Nikesë.⁶⁷

Mes shekujve XIV-XVIII, kisha serbe aktivitetin e saj e vazhdoi nën patronatin e peshkopatave të ndryshme. Kryepeshkopata e Pejës e formuar nga ana e serbëve në shekullin XIV, është mbyllur pas çlirimit të Stambollit nga ana e Sulltan Mehmet II Fatihut. Këtë radhë, serbët përsëri u lidhën me Kryepeshkopatën e Ohrit. Kryepeshkopata e Pejës u rithemelua nga Mehmet Pashë Sokoloviçi në vitin 1557, kurse për kryepeshkop u emërua vëllau i Sokolovoqit, Makariosi. Ndërkaq, më 1766 me një dekret të Sulltan Mustafasë III Kryepeshkopata e Pejës u mbyll, kurse Kisha Serbe këtë herë u lidh me Patrikanën e Stambollit. Vitin e ardhshëm më 1767 u mbyll edhe Kryepeshkopata e Ohrit.⁶⁸

Kisha Ortodokse Serbe autonominë e saj arriti ta fitojë në vitin 1831, kurse më 1879 u bë autoqefale.⁶⁹ Kjo kishë u bë patrikanë në tubimin e mbajtur më 30 gusht 1920 në Sremski Karlovc, ku mori pjesë edhe mbreti serb Aleksandri I. Në këtë tubim Sinodi i Shenjtë i KOS-it, mori vendim se tani më ishte formuar patrikana serbe.

⁶⁶ Slavko Dimevski, *Borbata Za Avtokefalnosta Na Pravoslavnite Crkvi Vo Evropa Sozhdadeni Na XX Vek*, Shkup: 1979, f. 9-10; Benlisoy dhe Macar, f. 12.

⁶⁷ Dimevski, f. 11.

⁶⁸ Dimevski, f. 14-15; Benlisoy dhe Macar, f. 12.

⁶⁹ Dimevski, f. 16-20; Benlisoy dhe Macar, f. 12.

Ndërkaq më 30 tetor, për patrik u zgjodh metropoliti serb, Dimitrie. Kështu, më 24 nëntor 1931 u bë edhe kushtetuta e KOS-it.⁷⁰

b. Kisha Ortodokse Rumune

Si njerëz të shenjtë që kanë jetuar në tokën e Rumunisë së sotme mund t'i përmendim Shën Savën (v. 372) me origjinë got nga Buzani, katër persona (v. 372) të torturuar nga Niculicela, peshkopët gotë Teofilin dhe Ulfilan, që kanë jetuar në shekullin IV. Përveç këtyre janë edhe Shën Jovan Kasijan dhe Dionisije Mali nga Dobruzhe. krishterizmi në Rumani (shek. IV.) ka hyrë nga lindja nëpërmjet misionarëve grekë. Në periudhat e mëvonshme, përveç rumanishtes, për adhurim është përdorur edhe serbishtja, që e kanë përdorur priftërinjtë serbë nëpër manastiret që i kanë rregulluar në këto troje nën mbikqyrjen e vet. Në kishën rumune, më 1359 u themelua edhe metropolia e Vlahisë me qendër në Arges, e cila ishte e lidhur me patrikanën e Stambollit. Në këtë kohë, më 1401 u themelua metropolia e Moldavisë me qendër në Seceava. Gjatë viteve 1439-1453, kisha rumune u nda nga Patrikana e Konstantinopojës dhe u lidh me Kryepeshkopatën e Ohrit, kurse në periudhën pas vitit 1453, në kohën e dominimit të Shtetit Osman në Stamboll, kjo kishë përsëri u lidh me Konstantinopojën, tash më Stambollin. Gjatë periudhës 1711-1821, që njihet si periudha e Patrikanës së Fanarit, vërehet me të madhe se shumica e priftërinjve në Rumani janë me origjinë greke. Kisha rumune është lartësuar në patrikanë më 1925 nga ana e Patrikanës së Fanarit, kurse patrik i parë i saj ka qenë Kristea.⁷¹

c. Kisha Ortodokse Bullgare

Edhe pse thuhet se bullgarët me krishterizmin janë takuar në shekullin VI dhe VII, disa shkrimtarë thonë se kjo ka ndodhur në shekullin IX, në kohën e Patrikut Foti. Sipas kësaj, edhe bullgarët, sikurse serbët, krishterizmin e kanë mësuar prej vëllezërve Kiril dhe Metodi. Në vitet 864-865 është pagëzuar mbreti bullgar Borisi.

⁷⁰ Dimevski, f. 18-20.

⁷¹ R. Popoviç, Rumunska Crkva, *Enciklopedija Zivih Religija*, (ed. Kit Krim), Beograd: Nolit 1981, f. 602; Dimevski, po aty, f. 35-45.

Më pas, për vete ai zgjedh emrin e mbretit bizantin Mihailit, dhe që atëherë quhet Boris-Mihailo.⁷²

Borisi ka punuar për pavarësimin e kishës bullgare, por pasi nuk arriti ta marrë mbështetjen e Bizantit, mori vendim të lidhet me Romën.⁷³ Si pasojë, të gjithë priftërinjtë grekë që ishin në kishë dhe kishin lidhje me bizantin i largoi dhe i përzuri nga Bullgaria. Vetëm se, ai nuk harroi që të kërkojë pavarësimin e kishës bullgare edhe prej Romës. Prej Romës jo vetëm që nuk mori pavarësi, por kur pa se bullgarët filluan të ndikohen nga politika latinizuese e kishës romake, mori vendim që të lidhet përsëri me Kishën e Stambollit. Në vitin 870 patriku Ignati për kryepeshkop të Bullgarisë emëroi Josifin. Pasi përsëri u lidhë me Bizantin, kisha bullgare i përzuri nga Bullgaria priftërinjtë latinë të lidhur me Romën, ashtu siç veproi më herët me priftërinjtë e bizantit.⁷⁴

Kisha Ortodokse Bullgare autoqefalitetin e saj ka mundur ta fitojë në kohën e mbretit Simeon (893-927). Pas autoqefalitetit, në kishën bullgare ka pasur një zhvillim të dukshëm në aspektin kulturor, kurse edhe literatura kishtare në atë kohë është shtuar dukshëm. Qendra e kishës, që ishte në Preslavë, më vonë më 971, u bart në qytetin e Ohrit. Kisha, në periudhën e mbretit bizantin, Vasili II, ra prej patrikane në kryepeshkopatë. Edhe kjo kryepeshkopatë në vitin 1234 u lidh me Patrikanën e Fanarit, kurse kryepeshkopata bullgare me qendër në Tërnavë, e cila ishte e njohur më herët, u ndalua më 1394. Kisha bullgare gjatë tërë kohës së Perandorisë Osmane, madje edhe deri në vitin 1945, ishte e ndaluar. Në vitin 1870, me ndërmjetësimin e Ruisë fitoi ekzarki (*eksarkhos*)⁷⁵, gjë që nuk u pranua nga ana e Patrikanës së Fanarit. Metropolit bullgar, që njihet me emrin ekzark, më 1961 e mori titullin patrik. Titulli zyrtar i tij është “Metropolit i Sofias dhe Patriku i tërë Bullgarisë”.⁷⁶

⁷² Dimevski, po aty, f. 83-86; R. Popoviç, Bulgarska Crkva, *Enciklopedija Živih Religija*, f. 132.

⁷³ Mathew Spinka, *A History of Christianity in the Balkans*, United States of America: Archon Books 1968, f. 37-38.

⁷⁴ Dimevski, f. 84-85.

⁷⁵ *Eksarkhos* është fjalë greke që do të thotë “lider, kryetar”. Këtë titull e mban një lider fetar që në aspektin hierarkik është nën patrikun, por mbi metropolitin. Gjithashtu është lider i një kisha të pavarur. Këtë titull lideri i kishës bullgare e merr më 1870 atëherë kur ajo ndahet nga Kisha Bizantine e Fanarit në Stamboll. (*AnaBritanica*, v. 8, Stamboll: Ana Yayincilik, 1988, f. 70.)

⁷⁶ Popoviç, f. 132; Benlisoy dhe Macar, f. 14.

ç. Kisha Ortodokse Greke

Argumente me rëndësi për ekzistimin e krishterizmit në Greqi që në kohën e Shën Palit janë letrat e Palit dërguar selanikasve, filipinasve dhe korintasve.⁷⁷ Në kohën e Konstantinit, kur krishterizmi u pranua si fe zyrtare, kishat greke ishin nën administrimin e Konstantinopojës. Në vitin 1453, me marrjen e Stambollit nga ana e osmanlive, sikur kishat tjera ortodokse në Ballkan, ashtu edhe kisha greke qëndroi nën administrimin osman deri në vitin 1833. Kisha greke arriti ta shpallë pavarësinë e saj në vitin 1833, kurse më 1850 nga Patrikana e Stambollit u njoh për autoqefale. Kjo kishë udhëhiqet prej një sinodi të shenjtë dhe prej një peshkopi të njohur me titullin “Kryepeshkopi i Athinës dhe i tërë Greqisë”.⁷⁸

Deri në vitin 1959, klerarkia e brendshme e kishës greke ka qenë një strukturë e pavarur nga shteti. Vetëm se, pasi që në atë vit (1959), në brendi të kishës ndodhën disa probleme klerarkale, paraqitet dukuria e ndërhyrjes shtetërore në kishë. Kështu që, sot kishë e vetme e varur prej shtetit është Kisha Ortodokse Greke.⁷⁹

d. Kisha Ortodokse Maqedone

Kisha Ortodokse Maqedone (KOM) pohon se krishterizmi në Maqedoni ekziston që në shekullin I, kurse Kryepeshkopata e Ohrit, e cila është themeluar në shek. IX., është nëna e KOM-it. Kjo kishë, gjithashtu nuk e njeh Kryepeshkopatën e Ohrit si kishë bullgare, por, pretendon se ajo është maqedone.⁸⁰ Sipas Slavko Dimevskit, p. sh. nuk është e mundur që në kufinj të atëhershëm të shtetit bullgar përnjëherë të ekzistojnë edhe Patrikana e Tërnavës edhe Kryepeshkopata e Ohrit.⁸¹ Kështu që, KOM-i, historinë e kishës së vet, duke filluar prej shek. IX., e vazhdon

⁷⁷ I. Korintasve, 1:1-2; II. Korintasve, 1:1-2; Filipinasve, 1:1-2; Selanikasve, 1:1-2.

⁷⁸ V. Kesiç, Grčka Pravoslavna Crkva, *Enciklopedija Živih Religija*, f. 218.

⁷⁹ Benslisoy dhe Macar, f. 16.

⁸⁰ Në histori kishë me emrin KOM nuk ka patur. Ndërkaq bisedat dhe diskutimet në lidhje me KOM kanë filluar pas Luftës II Botërore, me themelimin e RS të Maqedonisë si njëra prej gjashtë republikave të RSFJ. Kisha e Ohrit (Kryepeshkopata), që sot gjendet në territorin e Republikës së Maqedonisë, sipas dokumenteve është themeluar nga bullgarët dhe kështu, ajo në histori njihet si kishë ortodokse bullgare. (Shih, Ivan Snegarov, *Istoriya na Ohritskata Arhiepiskopija*, v. I, Akademichno Izdadelstvo, Sofje, 1995, f. 10-17).

⁸¹ Belçovski, *Ohridska Arhiepiskopija*, f. 13-17; Aco Aleksandar Girevski, *Ohridskata Arhiepiskopija-Makedonska Pravoslavna Crkva*, *Godishen Zbornik 3*, Shkup, 1997, f. 141-143; Dimevski, f. 116-117.

nëpërmjet Kryepeshkopatës së Ohrit⁸², kurse i llogarit të gabuara shprehjet se ajo ka qenë greke, e më vonë bullgare e pastaj serbe. Kjo gjendje e KOM-it, ka vazhduar deri pas Luftës së Dytë Botërore. Në mars të vitit 1945, në qytetin e Shkupit, mbahet mbledhja e parë e Kishës Kombëtare Maqedone, ku kanë marrë pjesë 300 delegatë.⁸³

Pas kësaj, KOM-i kërkoi të pavarësohet nga Kisha Ortodokse Serbe, por përgjigja ishte negative. Në vitin 1958, në mbledhjen e organizuar në qytetin e Ohrit, që është brenda kufijve të Maqedonisë, KOS-i ftoi Këshillin e Kishës Kombëtare Maqedone dhe me këtë rast u formua Kisha Ortodokse Maqedone, kryetar i së cilës u zgjodh Dositeji. Pas kësaj, nga ana e KOS-it u vu kusht që kryetar i KOM-it të jetë kryepeshkopi i KOS-it, dhe u mor vendim që të dy kishat për çdo çështje, përveç të drejtës për kryetar, të kenë të drejta të barabarta. Në mbledhjen që mbajti KOS-i, në maj-qershor 1959, i pranoi vendimet e mara në lidhje me KOM-in. Vetëm se, dëshira e KOM-it për pavarësi, në maj të vitit 1966 u refuzua nga ana e KOS-it. Pasi kuptoi se nuk do të mund ta fitojë pavarësinë, më 17 qershor 1967 KOM-i mori vendim që vet ta shpallë pavarësinë e kishës maqedone, gjegjësisht të vetshpallet e pavarur. Pas këtij vendimi, të nesërmen, Sinodi i Shenjtë i KOM-it në kishën “Sv. Kliment Ohritski”, shpalli pavarësinë e KOM-it.⁸⁴

Për këto zhvillime Këshilli i KOS-it, në mbledhjen e mbajtur më 14-17 tetor 1967, udhëheqësit e KOM-it i ka cilësuar jo legjitim dhe KOM-in e shpalli “organizatë skizmatike e ndarë prej nënës se saj, KOS-it”. Pas kësaj KOS mori vendim për ndërprerjen e të gjitha lidhjeve ligjore dhe liturgjike me KOM-in, kurse Sinodin e Shenjtë Serb e obligoi “me detyrë për përgatitjen dhe gadishmërinë e saj kundër daljes në shesh të skizmës”.⁸⁵

Këto marrëdhënie negative mes KOS-it dhe KOM-it vazhdojnë ende, dhe sado që KOM-i të ketë shpallur veten për autoqefale, KOS-i ende nuk e pranon një gjë të tillë.

⁸² Më gjërësisht për Kryepeshkopatën e Ohrit shih, Snegarov, *Istoriya na Ohritskata Arhiepiskopija*, f. 10-17.

⁸³ Dimevski, f. 117.

⁸⁴ Dimevski, f. 119-120.

⁸⁵ Ibid.

II.

Historia e Kishës Ortodokse Autoqefale Shqiptare (KOASH)

Përhapja e krishterizmit te shqiptarët

Sipas burimeve krishtere, përhapja e krishterizmit, historia e të cilit fillon me Jezu Krishtin (Isain)⁸⁶, në Illyrricum të Ballkanit, ku jetonin shqiptarët, ka filluar që në shekullin e parë, në kohën e apostujve.⁸⁷ Ekzistencën e krishterizmit në këto troje e argumenton udhëtimi i Shën Palit në Illyrricum⁸⁸ dhe prezenca e Shën Astit si peshkop i Dyrrahiumit, që është njëri prej tre peshkopëve të cilët i përmend historiani i njohur, Farlati, në shkrimin e tij me titull “*Illyrricum Sacrum*”.⁸⁹ Supozohet se

⁸⁶ Është e njohur se fjalët krishterizëm, Jezu (Jisu) Krisht apo Kishë kanë lindur shumë më vonë se sa pretendohet, pasi në fillim kanë qenë të njohur vetëm ithtarët e Isait, ashtu sikur i përmend Zoti në Kur'an. Ndërkaq fjalët e lartëpërmendura fillojnë të përmenden vetëm kah fundi i shekullit I të e.s. (Shih, Gyndyz, *Din ve Inanç Sozlugu*, f. 169).

⁸⁷ Zef Mirdita, Gjashtë shekujt e parë të Krishtenizmit në trevat iliro-shqiptare, *krishterimi ndër shqiptarë, simpozium ndërkombëtar Tiranë 16-19 Nëntor 1999*, Shkodër: Phoenix 2000, f. 37-39; Gjergji Gusho, *Mbi përhapjen e krishterimit dhe të kishave në rrethën e Pogradecit*, Pogradec: D.I.J.A., Pogradec 2000, f. 12.

⁸⁸ *Veprat e Apostujve*, 16: 12, 17: 1; *I. Timoteu*, 4: 10; Gjithashtu shih, Arhiepiskop Mihail, *Nasheto Sveto Pravoslavie*, Shkup: Makedonska Pravoslavna Crkva 1996, f. 6; Roberto Moroco dela Roka, *Kombësia dhe feja në Shqipëri 1920-1944*, Tiranë: Elena Gjika 1994, f. 45; Edwin E. Jacques, *Shqiptarët I-Populli shqiptar nga lashtësia deri në vitin 1912*, Stamboll: Kartë e Pendë 1996, f. 209; Dhimitër Beduli, *Kisha Ortodokse Autoqefale e Shqipërisë gjer në vitin 1944*, Tiranë: Kisha Ortodokse Shqiptare 1992, f. 5-6.

⁸⁹ Beduli, *ibid*, f. 7; Jacques, *ibid*, f. 213; Këtu dua të theksoj se, edhe pse të gjitha burimet që kam mundur t'i shikoj, tregojnë për prezencën e krishterizmit në trojet ballkanike, por, mirëpo këto burime

krishterizmi në Shqipëri është përhapur jo nga lindja por nga perëndimi, edhe atë nëpërmjet qytetit Salona.⁹⁰ Përveç kësaj, disa mbrojnë mendimin se krishterizmi në këto vende është përhapur nëpërmjet ushtarëve romakë me origjinë shqiptare të quajtur “*praetorium*”, të cilët kanë qenë mbrojtësit e ndërtesave mbretërore të Perandorisë Romake.⁹¹ Udhëtimin e Shën Palit në Illyricum e vërteton udhëtimi i ndihmësit të tij në po të njëjtin rajon, sepse deri sa Shën Pali ka qenë në burg ka shkruar se, Tititi duhet të udhëtojë për në Dalmaci.⁹²

Një heretik i quajtur Lucio Karino, në shkrimet e tij tregon për vdekjen e një të krishteri me emrin Andreas në Epir që në shek. II të e.s. Gjithashtu edhe peshkopi i Antakisë, Ignatiusi, tregon se peshkopë/misionarë ka patur çdokund, bile edhe në vendet më të largëta.⁹³

Farlati, që është një katolik i Romës dhe një historian i njohur, tregon se komunitet më i vjetër në Illyricum dhe në Epir është komuniteti i Dyrrahiumit (Durrësit) i formuar nga ana e Palit. Gjithashtu tregon se kur në Dyrrahium peshkopë kanë qenë Sezari dhe Apolloni, ka patur 70 familje të krishtera. Historiani Megalon, i cili tregon për vrasjen e Shën Astit nga ana e mbretit Trajan (viti 98-117), flet edhe për Lautinin dhe Florianin që kanë qenë dy të krishterë nga Ulpina afër Prishtinës së sotme.⁹⁴ Gjithashtu edhe patriku Tertullian (v. 204) tregon për kishat⁹⁵ në vendin e quajtur “*barbar*”.⁹⁶

Pas ndarjes së Perandorisë Romake në lindore dhe në perëndimore⁹⁷, kisha e Illyricumit ka mbetur nën sundimin e Kishës Perëndimore (Romake) dhe prioriteti, që më parë i jepej Selanikut, tash i jepej Romës.⁹⁸

nuk vërtetojnë se të gjithë ballkanasit kanë qenë të krishterë. Kjo do të thotë se, mendimi se të gjithë shqiptarët kanë qenë të krishterë, e më vonë me fuqi e kanë pranuar islamin, nuk është i saktë.

⁹⁰ Millan Shufflay, *Historija e shqiptarëve të veriut: serbët dhe shqiptarët*, Prishtinë: Rilindja 1968, f. 178; Jacques, f. 214.

⁹¹ Jacques, f. 209.

⁹² II. Tim., 4:10.

⁹³ Jacques, f. 211.

⁹⁴ Jacques, f. 209

⁹⁵ Ibid., f. 212.

⁹⁶ Grekët njerëzit që jetonin në veri të Greqisë i quanin “*barbar*”. (Shih, Eqrem bej Vlora, *KUJTIME 1885-1925*, SHLK, Tiranë, 2003, f. 324-336).

⁹⁷ Në fillim të shek. IV të e.s. (313) me ediktin e Milanos nga ana e Perandorit Konstantin, krishterizmi u shpall fe zyrtare e Perandorisë Romake dhe u themelua Roma e Re, gjegjësisht Konstantinopoja-Stambolli i sotëm. Në këtë periudhë, kur edhe ka filluar edhe pavarësimi i prefekturave, Perandoria Romake përjetonte një jetë shumë të vështirë ekonomike. Me mbajtjen e Koncilit të Nikesë dhe me

Poashtu, sipas burimeve krishtere, një element tjetër që argumenton ekzistencën e krishterizmit në Ballkan, gjegjësisht në Shqipëri, që në shekullin e parë, janë nënshkrimet e 13 peshkopëve, të cilët kanë marrë pjesë në Koncilin e Nikesë. Tregohet se në mesin e peshkopëve që kanë marrë pjesë në këtë koncil kanë qenë edhe peshkopët si ai i Shkupit, i Stobit dhe i Korfuzit. Pasi që këto qytete që u përmendën gjenden në Illyrricum apo në rajonin e Epirit, kjo tregon ekzistencën e krishterizmit në këto troje. Sipas historianit Hernack, si qendra të krishterizmin në Shqipëri, në vitin 325 mund të numërohen Nikopoja, Buthratumi (Butrinti) dhe Korkyra.⁹⁹

Edhe pse pjesa lindore e Illyrricumit në vitin 379 politikisht lidhet me Konstantinopolisin (Stambollin), kisha e Illyrricumit vazhdon të mbetet me Kishën Romake. Por, Perandori bizantin Leoni III (732), me një vendim të nxjerrur nga ana e tij, të gjitha kishat e Illyrricumit i shkëput nga Kisha Romake dhe i bashkangjet me Kishën Lindore (Bizantine). Kështu kishat në Illyricum që nga shek. VIII, vazhdojnë të veprojnë nën patronatin e Kishës Lindore. Vetëm se, deri në këtë kohë, gjegjësisht prej shek. IV e deri në shek VIII, Illyrricumit ka qenë zonë ku kundërshtoheshin, vriteshin, luftonin Roma dhe Konstantinopolisi, gjegjësisht kisha lindore dhe ajo perëndimore.¹⁰⁰

Kisha Perëndimore asnjëherë nuk u pajtua me atë që kishat e Illyrricumit të mbeten nën Kishën Lindore dhe, kështu, ajo u mundua që këtë rajon ta marrë përsëri nën mbrojtjen e vet. Për shembull, në këtë drejtim mund të përmendet Papa Adrini I (772-795), i cili kur mori pjesë në Koncilin e Dytë të Nikesë, që njihet si Sinodi VII Ekumenik i Shenjtë, edhe pse nga Patriku i Konstantinopolisit, Tarasi, kërkoi që ta

themelimin e Kishës qendrore në Konstantinopojë, si kishë lindore qendrore, lindi edhe një problem religjioz brenda në perandori. Kështu, në këto rrethana dhe nga këto kushte lind Perandoria Bizantine, gjegjësisht lind qytetërimi bizantin, i cili jo vetëm që buron nga helenizmi, por me të ka edhe një afërsi gjinore. Kështu, Perandoria Bizantine për kryeqytet të saj zgjodhi Konstantinopojën, kurse pjesa e mbetur e Perandorisë Romake vazhdoi me kryeqytetin e vjetër të saj, Romën. (Georg Ostrogorski, *Historia e Perandorisë Bizantine*, Dituria, Tiranë, 1997, f. 17-31; Ferdinand Schevill, *Ballkani-historia dhe qytetërimi*, Eugen, Tiranë, 2002, f. 43-47).

⁹⁸ Sherif Delvina, *Pa pavarësi fetare nuk ka pavarësi kombëtare*, Tiranë 1998, f. 146-147.

⁹⁹ Jacques, f. 214.

¹⁰⁰ Delvina, f. 147; Beduli, f. 8-9; Francis Dvornik, *Konciller Tarihi: Iznik'ten II Vatikan'a*, Ankara: Turk Tarih Kurumu 1990, f. 24; N. P. Alpan, Fener Patrikanesi ve Ortodoks Arnavutlar, *Kemalism Dergisi*, n. 34, Maj 1965, f. 19; Nerkez Smajlagiç, *Leksikon islama*, Ljubljana: Mladinska Kniga 1990, f. 27.

marrë Illyrricum, nuk pati sukses. Kurse Papa Nikolasi I (858-867) edhe pse ishte më i ashpër në kërkimin e realizimit të kësaj dëshire të tyre, Patriku Foti iu përgjigj duke i thënë: *“ishte zakon i vjetër që të drejtat kishtare të ndryshoheshin pas atyre politike dhe administrative”*. Kështu që, edhe krahas kësaj, Illyrricum në aspektin fetar edhe më tej mbeti nën Konstantinopolisin. Në një koncil të mbajtur (879-880) në kohën e Patrikut Foti I, edhe një herë u ritheksua se kishat në Illyrricum janë të lidhura me Kishën Lindore. Krahas të gjitha këtyre dështimeve, Kisha Romake asnjëherë nuk hoqi dorë nga përpjekjet e saj për marrjen e këtyre kishave nën mbrojtjen e saj. Prezencën e saj në Shqipëri, ajo e vazhdoi me anë të Mitropolisë së Raguzës dhe Mitropolisë së Tivarit.¹⁰¹

Në mesin e peshkopatave (Thesulia, Bosna, Rashka, Trubunia, Bullgaria) të lidhura me Kryepeshkopatën e Ohrit¹⁰², e cila u themelua më 870, ishin edhe peshkopatat shqiptare. Pra, përveç peshkopatës së Dyrrahiumit, të gjitha peshkopatat tjera shqiptare u lidhën me të.¹⁰³ Edhe pse Peshkopata e Dyrrahiumit një kohë mbeti e pavarur, përsëri më 1289 u detyrua të lidhet me Kryepeshkopatën e Ohrit.¹⁰⁴ Disa thonë se edhe arbëreshët (shqiptarët katolikë) e asaj kohë kanë qenë të lidhur me Ohritin, gjegjësisht me kishën lindore.¹⁰⁵

Kisha Ortodokse Shqiptare (KOSH) deri në vitet 1766-1767 vazhdoi të jetë nën patronatin e Kryepeshkopatës së Ohrit, ku merrnin pjesë sllavët dhe vllahët. Kurse më vonë, edhe Kryepeshkopata e Ohrit edhe ajo e Pejës, me marrjen e autonomisë së tyre, u lidhën me Patrikanën e Fanarit, ku e gjeti veten edhe KOSH-i.¹⁰⁶

Njëri prej shkaqeve të mbylljes së Kryepeshkopatës së Ohrit dhe asaj të Pejës dhe e lidhjes së tyre me Patrikanën e Fanarit është gjendja e çdo pjese të Ballkanit nën administrimin osman dhe njohja e Patrikanës nga ana e Perandorisë Osmane si qendër e ortodoksëve në përgjithësi. Disa shkrimtarë shqiptarë ortodoksë tregojnë se administrimi osman në rajon, për krishterizmin në përgjithësi, e për ortodoksizmin në

¹⁰¹ Beduli, f. 9.

¹⁰² Jacques, f. 232.

¹⁰³ Mihail, f. 32; Belçovski, *Ohridska Arhiepiskopija*, f. 91-92; Beduli, f. 10.

¹⁰⁴ Beduli, f. 10.

¹⁰⁵ Delvina, f. 149

¹⁰⁶ Ibid, f. 12-13 dhe 149.

veçanti, ka qenë shumë i dëmshëm. Për shembull, sipas Dhimitër Bedulit, njërit prej ideologëve të KOSH-it, në këtë kohë, gjegjësisht në kohën e Perandorisë Osmane, një numër i madh i shqiptarëve jomuslimanë e kanë braktisur vendin e tyre dhe kanë ikur në Greqi dhe në Itali. Sipas tij, kjo situatë për krishterizmin në Shqipëri ka qenë një humbje e madhe.¹⁰⁷

Në fakt, shprehja e Dhimitër Bedulit se ardhja e islamit, gjegjësisht ardhja e “Fesë së Re”, siç e quan ai islamin, ishte një rrezik i madh për krishterizmin¹⁰⁸, është shumë gabim, sepse dihet se edhe në kohën e Muhamedit (paqja dhe mëshira e Zotit qoftë mbi të), edhe më vonë, të krishterët në përgjithësi, po bile edhe në kohën e shtetit osman ortodoksët, e sidomos Patrikana e Fanarit në veçanti, kanë patur një prioritet të veçantë. Kështu, që nga ditët e para të krijimit të shtetit osman të gjithë pjesëtarët e feve tjera, e sidomos ortodoksët, kanë poseduar një liri të plotë fetare.¹⁰⁹ Për këtë arsye, pretendimi se ardhja e islamit ka qenë një dëm për ortodoksët, nuk e reflekton të vërtetën. Ndërkaq për ortodoksët, shteti osman ka qenë një mburojë që ata i ka mbrojtur nga shkrirja në katolikë, pasi është e ditur se atëherë propaganda katolike e papës me të madhe është interesuar për shndërrimin e kishave ortodokse në Ballkan në kisha katolike. Propagandë kjo për të cilën janë vrarë edhe një numër i madh njerëzish të pafajshëm, sikur që janë shqiptarët, pasi gjeografikisht kanë ndodhur në mes.¹¹⁰

Deri në shek. XX, KOSH-i ka qenë nën Patrikanën e Fanarit, kurse më vonë me ndikimin e elementeve etnike e ka aktualizuar dëshirën e saj për pavarësim. Është

¹⁰⁷Beduli, f. 11-12.

¹⁰⁸ Kur është fjala për një rrezik në kuptimin se me ardhjen e islamit krishterizmi filloi t'i humbë simpatizuesit e vet, kjo është një realitet. Pasi dihet se islami si besim dhe si doktrinë ishte shumë i qartë dhe shumë decid. Kjo mundësonte që shumë të krishterë të atëhershëm t'i kthehen islamit. Kurse, nëse është fjala për një dhunë fetare apo për një islamizim të dhunshëm, kjo nuk mund të jetë e vërtetë, pasi islami, duke u bazuar edhe në Kur'an edhe në praktikën e të dërguarit të Zotit, është kundër dhunës dhe kundër islamizimit me forcë. Nëse në histori do të hasnim në raste të veçanta të ushtrimit të dhunës, ky përsëri është rast i veçantë dhe individual. Ndërkaq gjeneralizimi i rasteve të veçanta dhe individuale historike është një mëkat historik. Kurse kur është fjala për shqiptarët islami ata i ka mbrojtur prej asimilimit në sllavë dhe në grekë. (Shih, Sami Frashëri, *Kush e prish paqën në Ballkan*, Dukagjini, Pejë, 2000, f. 58-61; Gaspër Gjini, *Skopsko-prizrenska biskupija kroz stoljeca*, Zagreb, 1986, f. 125.

¹⁰⁹Muhamet Pirraku, Roli i islamit në integrimin e Shqipërisë etnike dhe të kombit shqiptar, *Feja, kultura dhe tradita islame ndër shqiptarët, simpozium ndërkombëtar i mbajtur në Prishtinë më 15, 16, 17 Tetor 1992*, Prishtinë: Bashkësia islame e Kosovës 1995, f. 44; Surejja M. Shahin, *Fener Patrikhanesi ve Turkiye*, Stamboll: Otuken 1996, f. 52-57.

¹¹⁰ Kasem Biçoku, *Falangat që rrezikojnë kombin shqiptar*, Tiranë 1999, f. 67.

formuar një lidhje në mes të pavarësisë së KOSH-it dhe të vetëdijes etnike dhe pavarësisë politike. Në këtë formë merr hov edhe nacionalizimi i KOSH-it dhe kështu del në shesh për herë të parë mendimi për realizimin e ceremonive kishtarë në gjuhën shqipe.¹¹¹

2. Aktivitetet për pavarësimin e KOSH-it

Lëvizjet për pavarësim në Gadishullin Ballkanik¹¹², të cilat kanë filluar në shek. XIX dhe kanë vazhduar edhe në shek. XX., më seriozisht kanë marrë hov me shkatërrimin e shtetit osman. Si rezultat i këtyre lëvizjeve për pavarësim, në Ballkan u formuan një numër i madh shtetesh të reja. Natyrisht, një shtet që fiton apo e posedon që më herët pavarësinë e tij, duhet që edhe në aspektin fetar të jetë i pavarur. Kjo është kështu sa i takon ortodoksizmit, pasi që ajo është e nacionalizuar kudo në botë, ndërsa Kisha Katolike dhe Bashkësia Islame nuk janë të nacionalizuara. Kështu që, edhe pse disa popuj, si serbët, bullgarët etj., kishin fituar edhe pavarësi nacionale edhe fetare, ortodoksët shqiptarë, edhe pse jetonin në një shtet të pavarur politikisht, në aspektin fetar ende ishin nën Patrikanën e Fanarit, gjegjësisht nën Kishën Ortodokse Greke, pasi kjo e fundit ishte zotëruese edhe në Fanar.

Ortodoksët shqiptarë aktivitetin e tyre për pavarësi e filluan jashta Shqipërisë, në Amerikë, Rumani dhe në Bullgari. Arsyeja kryesore e fillimit të një aktiviteti kaq të rëndësishëm jashta atdheut është se, në atë kohë (fillimi i shek. XX) në Shqipëri ishte shumë e fortë propaganda ortodokse greke dhe ajo progreke. Kjo propagandë dirigjohej drejtpërsëdrejti nga Patrikana e Fanarit në Stamboll, pasi ajo ishte nën ndikimin e ideologjisë heleniste dhe punonte në përputhshmëri me qëllimin e saj. Pra, qëllimet dhe ndjenjat e tyre nacionaliste dhe ekspansioniste, grekët i shprehnin

¹¹¹Beduli, f. 13.

¹¹² Këtu me rëndësi është të përkujtojmë traktatin e Shën Stefanit (13 Mars 1878), sipas të cilit Perandoria Osmane ishte e detyruar të pranojë disa pika që ishin në dëm të muslimanëve dhe të Shtetit Osman në përgjithësi, kurse në dëm shqiptarëve në veçanti. Sipas këtij traktati Nishi iu dha Serbisë, Dobruxa iu dha Rumanisë, kurse Mali i Zi fitoi dalje në Adriatik. Poashtu, Bullgaria u bë e 'Madhe', kurse rusët fituan Karsin, Batumin, Ardahanin. Ndërkaq, sa i takon tokave shqiptare, pjesa lindore iu dha Bullgarisë, kurse Kosova iu dha Serbisë. Ky pra, ishte edhe momenti kur filloi të ringjallet edhe oreksi sllavo-ortodoks kundër muslimanëve në Ballkan. Për fat të keq ky oreks antiislam dhe antishqiptar mbahet i gjallë edhe sot e kësaj dite. (Grup autorësh, *Dogustan Gunumuze Buyuk islam Tarihi*, v. 2, Çag Y., Stamboll, 1992, f. 141-144; Eqrem bej Vlora, po aty, f. 158-159).

nëpërmjet të ortodoksizmit të tyre. Ata mundoheshin që me anë të mitropolitëve dhe peshkopëve grekë dhe me anë të shkollave greke t'i greqizonin, gjegjësisht t'i helenizonin shqiptarët.¹¹³ Dhe për këtë, priftërinjtë ortodoksë grekë, në vend që popullit vendës t'ia mësonin fenë, ata ia mësonin gjuhën dhe kulturën greke.¹¹⁴ Kjo gjendje është edhe njëra prej shkaqeve të një lufte të ashpër mes shqiptarëve dhe grekëve. Sidomos çështjet e këtilla, si ajo e *Vorio Epirit*¹¹⁵, edhe më tepër e kanë

¹¹³ Në shtator 1906, Spiro Kosturi dhe Spiro Bellkameni (të dy ortodoksë) vrasin mitropolitin ortodoks të Korçës, Fotin, e më vonë edhe disa klerikë të tij të cilët zhvillonin një propagandë të shfrenuar fanatike greko-nacionaliste në këtë krahinë thjesht shqiptare. I njëjtë ishte edhe shkaku i përleshjeve midis çetave të vogla të armarosura bullgare e shqiptare në viset e Ohrit, Manastirit dhe të Krushevës. (Shih, Eqrem Bej Vlora, po aty, f. 171).

¹¹⁴ Prandaj, kur Samiu flet për qëllimin e formimit të shtetit të pavarur shqiptar, thotë se e para është mbrojtja teritoriale e Shqipërisë, kurse e dyta është pavarësimi i Kishës Ortodokse Shqiptare: “E dyta është kisha; të shpëtohenë shqiptarët nga xgjedha e priftërisë së greqet, të bullgarët e të serbëvet e të kenë kishën’ e tyre me priftër shqiptarë e me ungjill shqip; se Krishti s’ish as grek as shqah.” (Sami Frashëri, “Shqipëria Ç’ka qenë Ç’është e Ç’do të bëhet”, **Vepra-2**, Tiranë: Instituti Historik 1988, f. 67).

¹¹⁵ Vorio Epiri, të cilin Greqia me politikën e saj ekspansioniste dëshiron ta uzurpojë, përbën pjesën jugore të Shqipërisë. Në Konferencën e Ambasadorëve në Londër (1912-14) Shqipëria edhe pse e cunguar nga kufijtë e saj etnikë, ajo u pranua si shtet i pavarur. Ndërkaq, grekët, serbët, malazezët dhe aletët e tyre, si rusët etj, më 17 Janar 1913 i paraqitën Eduart Grey-it (ministër i jashtëm britanik që udhëhiqte me konferencën) një memorandum për çështjen e kufijve, i cili synonte të përjetësonte vijën kufitare të mbajtur nga grekët në jug dhe pretendimet serbe dhe malazeze në veri, sipas së cilës Shkodra, Korça, Janina, Himara dhe Çamëria nuk llogariteshin pjesë të Shqipërisë. Autoritetet greke nuk mund t'i kundërviheshin vendimit të Konferencës së Ambasadorëve. Vetëm se ata inskenuan një “lëvizje popullore” të quajtur “*Qeveria Autonome Verioepirote*” në krye të së cilës ka qenë Zografi. Bandat vorioepirote (8070 ushtarë grekë dhe vullnetarë kretanë, së bashku me oficerët e tyre të liruar nga ushtria e rregullt) kryen masakra të tilla të turpshme, që mund të krahasohen mbase vetëm me mizoritë e hunëve, siç tregojnë kronikat e mesjetës. Sipas asaj që tregon Eqrem bej Vlora, në raportin e studimit të Komisionit Ndërkombëtar të xhandarmërisë holandeze, të komisionit të Kryqit të Kuq Ndërkombëtar në Gjenevë dhe të autoriteteve shqiptare, thuhet: “Zona ku janë kryer këto mizori ka një shtrirje thuajse prej 3500 km². Si pasojë 192 fshatra janë djegur, kurse janë shkatërruar 6831 shtëpi, janë vrarë 4760 njerëz, kurse janë detyruar të ikin 42.296 veta, prej të cilëve 3230 persona kanë vdekur nga kushtet e rënda. Në këtë statistikë nuk bëjnë pjesë Korça, Pogradeci, Bilishti, Gjirokastra, Delvina, Saranda, Tepelena dhe krahina e Çamërisë”. Përkundrazi, thotë Eqrem beu, kur u themelua Shteti Shqiptar ortodoksët e asaj zone jo vetëm që kanë pasur të gjitha të drejtat qytetare në Shqipëri, por kanë gëzuar një pozitë të privilegjuar në administratën shtetërore. (Shih, Eqrem bej Vlora, *KUJTIME 1885-1925*, f. 297, 324, 332, 337-339; Edith Pierpont Stickney, *Shqipëria Jugore ose Epiri i Veriut në çështjet europiane ndërkombëtare 1912-1923*, Koha, Tiranë, 1998, f. 7-22 dhe 37-55; Miranda Vickers, *Çështja çame*, Prishtinë, 2002, f. 16-21; Sami Frashëri, *Kush e prish paqën në Ballkan*, Dukagjini, Pejë, 2000, f. 58-66). Një moment tjetër me rëndësi që tregon egërsinë e monarko-fashizmit grek është edhe kjo vjershë e mëposhtme, në të cilën tregohet për torturën, masakrimin dhe për djegjen pak nga pak, që i është bërë një gruaje apo grave e fëmijëve të tjerë shqiptarë:

Fat-zezë kush bie në duart e tyre

Çfarë mënxyre

Më dogjën mishrat pak nga pak

E sytë më kullonin lot e gjak.

Ulërita sa munda dhe lypa mëshirë

Po kot, se strungari me shqirtin e nxirë

tendosur gjendjen politike në mes të shqiptarëve dhe grekëve. Grekët aq shumë e kanë tepruar në këtë drejtim, sa që edhe ortodoksët shqiptarë kanë filluar t'i deklarojnë si grekë.¹¹⁶

Grekët, sidomos Kisha Ortodokse Greke, u mundua me mish e me shpirt ta vazhdojë politikën e helenizimit në mesin e shqiptarëve. Ka mundësi që këtë politikë të grekëve, e cila ka filluar në shek. XIX, ta zbresim deri në periudhën e vdekjes së mbretit bizantin Vasili II. (viti 1025). Pas vdekjes së Vasilit II, ka marrë fund edhe qëndrimi tolerant i shtetit ndaj Kryepeshkopatës së Ohrit dhe ka filluar procesi i greqizimit/helenizimit të saj.¹¹⁷

Shqiptarët janë një popull, të cilët politika greke (dhe politika sllave në përgjithësi) është munduar t'i helenizojë sa më tepër.¹¹⁸ Ata të cilët i janë nënshtruar politikës helenizuese të Fanarit, më vonë, në shek. XIX, janë ballafaquar me

Defrente, sadisti....., o gjëmë
Si digjej një mëmë.

Për mua do që një vuajtje më pak
Sikur menjëherë të zhdukesh në flakë
Dhe zjarri, oh, zjarri, i ëmbël sheqer,
Sesa kur dejt m'i preki reshteri
Më e dashur që vdekja, më i ëmbël që vreri
"Paratë, paratë" ata gërthinin...

Në qoftë se vërtetë t'u dhimbs Çamëria
Mbaj mend se ç'po të them, ta lë amanet:

"M'i thuaj Lutfiut, në është gjallë
Që armën të marrë, ti dali në ballë
E hiri im të mos shkelet me këmbë
Nga thundra e barbarit". (Shih, Nriçim Kulla, *Dritëhije shqiptaro-greke*, Phoenix, Tiranë, 2000, f. 38-39).

¹¹⁶ Kaliopi Naska, Kongresi Themeltar i Kishës Ortodokse Autoqefale në Berat, *70 vjetë të Kishës Ortodokse Autoqefale Shqiptare, simpozium Tiranë 19 Shtator 1992*, Tiranë: Instituti Historik 1993, f. 10; Sherif Delvina, Tentativë e pasuksesshme dhunë fetare, *Rreth përhapjes së islamit ndër shqiptarët*, (ed. Muhiddin Ahmeti), Shkodër 1997, f. 57; Moroco dela Roka, f. 47-48.

¹¹⁷ Mihail, f. 32.

¹¹⁸ "Në shumë vende të Shqipërisë së Jugut, që quhet Epir, bashkëqytetarët e krishterë po flasin greqisht, megjithëse shumicën këtu e përbëjnë shqiptarët myslimanë, sidomos në qytetet e Gjirokastrës dhe të Delvinës, si dhe në disa vende të tjera në këta pesëdhjetë vjetët e fundit, shqiptarët e krishterë po i detyrojnë të harrojnë gjuhën e tyre kombëtare dhe kanë filluar të flasin greqisht, kurse në disa vende, sikur janë Ohri, Prizreni dhe Tetova, shqiptarët e krishterë, po në këtë mënyrë, po sllavizohen dita-ditës dhe janë duke marrë fuqi dhe ndikim." (Sami Frashëri, *Kush e prish paqën në Ballkan*, f. 60-61). Gjithashtu Samiu kur letë përviset shqiptare në *Kamus al-A'lam* potencon se në Tetovë prej të krishterëve shqiptarë ka patur katolikë, kurse për ortodoksët thotë se ata janë mësuar të flasin sllavisht me forcën e kishës dhe të shkollës. (Sami Frashëri, *Vitet shqiptare në Kamus al-A'lam*, përkth. Zyber Baku, Logos A, Shkup, 2004, f. 260).

terrorizmin nacional grek¹¹⁹, sipas të cilit të gjithë popujt ortodoksë janë llogaritur për grekë. Sipas politikës së Athinës, e cila kah fillimi i shek. XIX është ndarë nga politika globale osmane, Shqipëria Jugore llogaritej pjesë e Greqisë për shkak se populli i këtij rajoni ishin me përkatësi fetare ortodokse. Bile edhe me një qëndrim ende më ekstrem politika greke, si që e kemi theksuar edhe më lartë, të gjithë ortodoksët shqiptarë i llogariste për grekë. Kështu që, shkollat greke në Shqipëri furnizoheshin me plan programe, me kuadro dhe me libra shkollorë të shtetit të ri helen. Historia dhe letërsia që mësohej nëpër këto shkolla ishin të mbushura përplot me urrejtje ndaj muslimanëve, gjegjësisht ndaj shqiptarëve muslimanë. Politika ortodokse greke vetëm shqiptarët muslimanë i merrte për shqiptarë. Por, pasi që shqiptarët muslimanë i quanin “*turkoalvano*”¹²⁰ (shqiptarë turqë), ekzistencës së

¹¹⁹ Shqiptarët kanë qenë aleatë të Perandorisë Osmane. Ndërkaq për të prishur këtë aleancë dhe miqësi midis shqiptarëve dhe osmanëve, bota ortodokse (ajo sllave dhe greke) ka përdorur mënyra të ndryshme. Një prej metodave të prishjes së kësaj aleance ka qenë nxitja e luftërave lokale (kryengritjeve) kundër Shtetit Osman. Kështu që sipas një dokumenti që gjindet në bibliotekën e parlamentit grek, për të cilin flet Eqrem beu në “KUJTIMET” e tij, që është një vendim i Kuvendit të Labërisë (18 mars 1847), i udhëhequr nga Mahmut bej Vlora, Abdyl bej Delvina dhe Myslim Gjonlekaj, kryeministrit të atëhershëm grek, Koletis, i bëhet thirrje për të përkrahur “Mbretërinë greko-shqiptare”, ku grekët dhe shqiptarët do të kenë autonomi nga njëri tjetri. Ky dokument ka qenë i nënshkruar nga 44 figura të shquara shqiptare, prej të cilëve vetëm pesë kanë qenë ortodoksë. Ndërsa Koletis, nuk ka mundur t’i bindë as kolegët, as parlamentin grek, për statusin që duhej ta kishin shqiptarët. Një metodë tjetër ka qenë luftimi direkt dhe fajësimi i palës tjetër, gjegjësisht fajësimi i shqiptarëve, për trazirat që ndodhin. Kështu në periudhën e luftës së Krimesë, serbët, malazezët, grekët i përndoqën me urrejtjen më të thellë shqiptarët në Nish dhe rrethinë, në Jugun e Malit të Zi dhe në zonën e Janinës. (Eqrem bej, po aty, f. 153-154). Këtu është me rëndësi të përmendet Greqia, e cila nuk merrte pjesë në luftën 1877-1878, mirëpo çetat e saj, megjithatë vazhdonin të bënin aksione brenda tokës shqiptare. Më 27.02.1878 andartë grekë, të udhëhequr nga dy shqiptarë ortodoksë, greko-shqiptari kolonel Pangallos dhe himarioti major Spiro Milo, zbarkuan në Sarandë (Santi Quaranta) midis Butrintit dhe fshatit Lëkurs dhe i pushtuan brigjet. Ata u dëbuan dhe u shpërndanë prej shqiptarëve. Por, përfundimi fatkeq i luftës së Krimesë për Perandorinë Osmane, e sidomos kushtet e paqës së Shën Stefanit, e detyruan perandorinë të heq dorë prej një pjese të madhe të Shqipërisë dhe prej Ballkanit. Pjesa lindore e Shqipërisë iu dha Bullgarisë, kurse pjesa verilindore, Kosova, iu dha Serbisë. I gjithë ky kërcënim i llahtarshëm e përshejtoi edhe më shumë zgjimin e ndërgjegjes kombëtare shqiptare. Propaganda antishqiptare e grekëve dhe e sllavëve ka patur ndikimin e vet edhe në qendër të Perandorisë Osmane, Stamboll. Kështu autonomia që u kërkua nga perandoria për shqiptarët nuk u dha. Në këtë vendim ndikim të madh kanë patur intrigat e patrikut greko-ortodoks si dhe paralajmërimet “miqësore” të ambasadorit rus në Stamboll. (Eqrem Bej, po aty, f. 158-159, 166).

¹²⁰ Sipas Eqrem beut, shqiptarët kudo që ishin ndaheshin në dy grupe. Në grupin e parë bënin pjesë ata që thonin “*tyrk elhamdulil-lah*” (turk, i qofshim falë Zotit) dhe “*gjaurë*” (shqiptarët ortodoksë dhe katolikë). Në këtë rast shprehja “*tyrk elhamdulil-lah*” nuk duhet marrë në kuptimin e ngushtë të saj, pra nuk duhet konsideruar si përkatësi etnike. Pra, me këtë shprehje nuk dëshirohej që shqiptarët të bëhen apo të deklarohen turq, por, kjo është një shprehje që dëshiron ta minimizojë përkatësinë fetare islame të shqiptarëve, e cila është e përhapur nga politika antishqiptare dhe antiosmane që udhëhiqej nga priftër dhe politikanë të besimit ortodoks, gjegjësisht të atij grek. Kështu që në atë kohë (shek. XIX dhe XX) bëhej një përpjekje për automatizëm në të qenit musliman dhe të qenit turk, që aspak nuk është e vërtetë. Popullata shqiptare shprehjen “*tyrk elhamdulil-lah*” nuk e ka përdorur për të treguar se është

shqiptarëve katolikë në pjesën veriore të Shqipërisë, pasi që ata ishin shumë largë kufirit me Greqinë, politika ortodokse greke nuk i jepte shumë rëndësi.¹²¹

Nëse do të shprehemi shkurtimisht, shkaku i fillimit të aktivitetit për pavarësimin e KOSH-it jashta atdheut nga ana e shqiptarëve ortodoksë, është përgatitja e procesit të ortodoksizimit/helenizimit në shek. XIX dhe XX.¹²²

A. Shpallja e autoqefalitetit të KOSH-it në Amerikë dhe gjendja e saj në shtetet tjera

Shqiptarët, gjegjësisht shqiptarët e diasporës, për herë të parë KOSH-in e formuan në Amerikë. Liturgjia e parë në gjuhën shqipe u realizua më 22 mars 1908 në qytetin e Bostonit në Shtetet e Bashkuara të Amerikës. Shkaku kryesor i këtij zhvillimi në Amerikë është shpallja heretik e një të riu shqiptar ortodoks nga ana e kishës greke, me pretekst se është “shqiptar nacionalist”, i cili kishte vdekur në Hadson më 1907, dhe refuzimi i realizimit të ceremonisë fetare për të vdekurin në fjalë nga ana e klerikëve ortodoksë grekë. Për këtë, shqiptarët në mesin e tyre morën hov për rekonstrukcion fetar dhe për përgatitjen e priftërinjve shqiptarë. Kështu që, pas një kohe të shkurtër, nga ana e peshkopit rus në Nju Jork, Platonit, kleriku shqiptar i njohur me emrin Fan Stilian Noli¹²³, u emërua për prift. Noli, i cili më 8

popullatë turke, por se është popullatë muslimane. Edhe në ditët e sotme ka shqiptarë, ndoshta pak më të moshuar, që po t'i pyesësh për besimin e tyre do të thotë “jam tyrk elhamdulillah”, por që flet, shkruan, komunikon shqip dhe për të flijon çdo gjë. Ndërsa shprehja “turkoalvano”, e përdorur nga politika ortodokse greke, që është një paradoks në vete, mbetet një prej metodave nëpërmjet të cilave politika antishqiptare mundohet t'ia arrijë qëllimit. (Për më gjërësisht shih, Eqrem Bej, po aty, f. 152). Eqrem beu vazhdon duke thënë: ‘Në historinë dhe letërsinë e popujve ballkanikë, motivi i përndjekjes dhe i mizorive të shqiptarëve myslimanë kundrejt të krishterëve ishte vizatuar me qindra ngjyra, ishte përshkruar, vajtuar dhe kënduar në qindra mënyra. Një propagandë e pandërprerë gjatë gjithë qindvjeçarit kishte kultivuar te popujt e Ballkanit një urrejtje të thellë për turqit dhe shqiptarët, urrejtje që u materializua në krimet më të përbindshme gjatë dhe pas Luftës së Parë Botërore. Nuk kam për qëllim këtu t'i shfajësoj as turqit, as shqiptarët, por për hir të së vërtetës dua të theksoj këtë fakt: në këto 4-5 vjet grekët, serbët, malazezët, po edhe bullgarët ua lanë shumëfish shqiptarëve atë që ata mund t'ua kishin bërë atyre gjatë 4 a 5 shekujsh’. (Eqrem bej Vlora, po aty, f. 335-336).

¹²¹ Moroco dela Roka, f. 47-48.

¹²² Kasem Biçoku, Falangat që rrezikojnë kombin shqiptar, *Gazeta Albania*, 15 Nëntorë 1998, f. 7; Ramiz Zekaj, Politika antifetare dhe pasojat e saj mbi kulturën islame gjatë shek. XX, *Revista Ftesa*, n. 4, Tetor 1999, f. 11-13.

¹²³ Fan Stilian Noli ka lindur më 6 janar 1882 në Edrene të Turqisë. Gjatë viteve 1900-1903 shkon në Greqi për të vazhduar fakultetin filozofik, të cilin e ndërpret për shkaqe ekonomike. Më 1904 punon në

mars 1908 u shpall për peshkop, me vendimin e Sinodit të Kishës Ruse u dërgua në Boston si prift. Më 22 të të njëjtit muaj, ditën e diel, në Knight Hall të Bostonit mbahet edhe ceremonia/rituali i parë fetar në gjuhën shqipe. Ky ritual nga ana e shqiptarëve u prit me një gëzim të veçantë. Në të njëjtën ditë në Phoenix Hall të Bostonit u themelua edhe kisha e parë shqiptare e quajtur *Kisha e Shën Gjergjit*. Kështu që, nga ajo kohë Fan Noli, i cili ishte i zgjedhur si prift i ri, me shkrimet dhe përkthimet e bëra në gjuhën shqipe nga ana e tij, ndihmoi mjaft në zhvillimin dhe në përparimin e Kishës Ortodokse Shqiptare.¹²⁴

Noli, i cili u emërua për prift në kishën e formuar në Boston, aktivitetin e tij e vazhdoi duke përkthyer libra fetarë dhe duke i vizituar shqiptarët e Shqipërisë dhe të diasporës gjatë viteve 1913-1914. Noli, në muajin tetor të vitit 1918 në Nju Jork, nga ana e kryepeshkopit rus Aleksandrit, u shpall arkimandrit. Më vonë, më 25-28 shkurt të vitit 1919, Noli, në mbledhjen e të gjithë laikëve dhe të klerikëve shqiptarë në Amerikë të mbajtur në Boston, ku morën pjesë edhe priftërinj nga Bullgaria, Rusia, Rumania dhe Siria, u shpall kandidat për (krye) peshkop të KOSH-it. Por, që një njeri të shpallet peshkop duhet që të emërohet nga ndonjë kryepeshkop tjetër. Kështu që, në këtë rast u mendua që emërimi i Nolit për peshkop të bëhet nga ana e kryepeshkopit rus Aleksandrit. Pasi për shkak të lidhjeve të dobëta nuk mundi t'i realizohej kjo dëshirë, edhe pse ishte jashta traditës së kishës, Noli vendosi që vetvetiu të shpallet

Egjypt si mësues i greqishtes. Shkrimet e tija, Noli i ka botuar në gazetat shqiptare si '*Drita*', '*Kombi*', '*Dielli*', '*Vatra*', kurse në mes të shkrimeve dhe përkthimeve të shumta është edhe përkthimi në greqisht i veprës së Sami Frashërit '*Shqipëria Ç'ka qënë Ç'është e Ç'do të bëhetë*'. Më 1908, në SHBA bëhet kryetar i KOSH-it. Prej 10 qershor 1924 deri më 24 dhjetor 1924, pas revolucionit demokratik në Shqipëri, Noli bëhet kryetar i qeverisë shqiptare. Ndërkaq, 30 vitet e fundit të jetës i ka kaluar në Florida, ku edhe vdes më 13 mars 1965. Noli ka qënë njohës i disa gjuhëve ballkanike dhe botërore, dhe ka shkruar e përkthyer në gjuhën shqipe një numër mjaft të madh veprash. (Shih, *Historia e letërsisë shqiptare*, ed. Dhimitër Shuteriqi, Rilindja, Prishtinë, 1989, f. 483-490). Ndërkaq, Hysamedin Feraj, kur flet për nolizmin tregon se, Noli herë ka qënë panballkanik, herë republikan, herë komunist, pra një herë ka pëlqyer një republikë punëtore e fshatare, herën tjetër ka qënë për republikë parlamentare. Ai Nolin e paraqet edhe si pro rus, pro grek dhe pro serb. Poashtu, Noli ka thënë se, bashkimi i trojeve është luks për shqiptarët, kurse Çamëria është çështje e brendshme e Greqisë. Gjithashtu Noli, ka qënë i lidhur me rusët edhe në aspektin fetar edhe politikisht. Kisha shqiptare u njoh nga rusët, të cilët ishin në zënkë me kishën greke. Kurse në anën tjetër, propaganda e Nolit në Shqipëri ishte propagandimi i arritjeve të Bashkimit Sovjetik nën regjimin bolshevik. Noli, këtë e bëri pasi kërkoi të ketë marrëdhënie miqësore dhe diplomatike me Bashkimin Sovjetik. Feraj, Nolin e paraqet edhe si veprues kundër përpjekjeve të pjesëmarrjes së kosovarëve në jetën politike të Shqipërisë. Kështu që, thotë Feraj, Bajram Currin politikisht e vrau Noli, kurse fizikisht e vrau Zogu. Mbas kësaj, Noli e qau Bajram Currin me një elegji shumë të bukur. (Shih, Hysamedin Feraj, *Skicë e mendimit politik shqiptar*, Logos-A, Shkup, 1999, f. 175-181).

¹²⁴ Morocco dela Roka, f. 49; Beduli, f. 17-18.

për (krye)peshkop. Në mbledhjen e dytë gjenerale të mbajtur në të njëjtin vit më 26 korrik, veç ishte e shpallur pavarësia e KOSH-it në Amerikë, kurse Noli ishte zgjedhur kryepeshkop i KOSH-it. Shkrimet, përkthimet dhe predikimet e Nolit në mesin e shqiptarëve, krahas luftës politike në atë kohë, bënë përgatitje edhe për një reformim fetar (ortodoks) në Shqipëri. Ky rizgjim shpirtëror që filloi në Amerikë, ndikoi edhe në Shqipëri, ku arriti të bëhet një mbështetje shumë e fortë për luftën që bëhej për të drejtën e KOSH-it.¹²⁵

Lëvizja e shqiptarëve ortodoksë të diasporës për pavarësimin e kishës, vazhdoi edhe jashta Amerikës, si në Rusi dhe në Rumani. Për shembull, Harallamb Kristo Koçi me origjinë shqiptare, i cili kishte mbaruar Seminarin Odesa dhe ishte regjistruar në Universitetin e Petersburgut, në vitin 1894, pas vizitës që e bëri në Epir, Maqedoni dhe në Shqipëri, përmes mediave ruse u mundua ta ngrejë zërin, në njërën anë për pavarësimin politik të Shqipërisë, kurse në anën tjetër për ekzistimin e një kisha ortodokse shqiptare dhe për një patrik të pavarur shqiptar. Kështu që, më 1907 në Bukuresht të Rumanisë, pas një përpjekjeje shumë të madhe, u siguroa një kishë ortodokse shqiptare ku ritualet, ceremonitë dhe predikimet fetare do të mund të bëheshin në gjuhën shqipe. Harallamb Callamani nga Berati, i cili nga ana e Patrikanës së Fanarit ishte i emëruar për prift në kishën greke të quajtur Brailas, u thirr që të shërbejë si prift në kishën shqiptare në Bukuresht. Callamani këtë thirrje të shqiptarëve e pranoi me plot dëshirë. Kur prifti në fjalë arriti në Bukuresht, menjëherë kërkoi nga administratorët e qytetit që shqiptarëve ortodoksë t'u jepet një kishë. Kështu, mitropoliti i Bukureshtit shqiptarëve ortodoksë u dhuroi një vend qendror të quajtur Shën Gjergji, i cili ishte vend i bukur dhe historik. Callamani, për herë të parë në këtë kishë realizoi një ceremoni fetare në gjuhën shqipe, realizimi i së cilës u mundësua me anë të shkrimeve dhe përkthimeve të bëra nga Noli.¹²⁶

Disa shqiptarë ortodoksë në Shqipëri¹²⁷, të ndikuar nga autoritetet e Athinës ose nga Fanari, edhe pse u munduan që t'i pengojnë këto lëvizje reformuese, nuk

¹²⁵ Beduli, f. 17-19.

¹²⁶ Beduli, f. 19-20.

¹²⁷ Është koha kur Perandoria Osmane i përjeton momentet e fundit të jetës së saj, fuqitë e mëdha (Rusia, Anglia, Franca, ...), përpiqen të ndihmojnë në vdekjen sa më të shpejtë të saj. Në anën tjetër, Ballkani është përpara një 'operacioni' të ri. Është një dilemë e madhe se ky operacion do të dalë i suksesshëm, apo 'pacienti' do të vdesë. Në këtë periudhë kaq të vështirë, shqiptarët me në krye Ismail

arritën që të ndikojnë edhe te shqiptarët e diasporës si në Amerikë, Rumani, Egjipt etj. Prandaj, diaspora ishte më e përshtatshme për organizime të këtilla. Kurse veprimet e tilla në Shqipëri ishin shumë të vështira, sepse feja dhe kultura greke thellë kishin depërtuar në besimin dhe në kulturën ortodokse në Shqipëri. Burimi kryesor dhe i vetëm i kësaj politike asimiluese fetare ishte Fanari¹²⁸, i cili ishte nën ndikimin e politikës fetare ekspansioniste greke. Patrikanës së Fanarit, e cila ishte pengesa kryesore për pavarësitë kombëtare të shumë popujve, duhej t'i nënshtrohen të gjitha kishat ortodokse, duke përfshirë këtu edhe KOSH-in. Patriotët shqiptarë ortodoksë të diasporës bashkë me shqiptarët tjerë patriotë (muslimanë dhe katolikë), të cilët punonin për pavarësimin e Shqipërisë dhe mbronin mendimin se, për pavarësimin e shtetit është e nevojshme edhe pavarësimi në aspektin fetar, u morën vesh se rrugë e vetme e shpëtimit nga ndikimi i politikës greke është pavarësimi i KOSH-it.¹²⁹

Në anën tjetër, Patrikana e Fanarit nuk ishte vetëm kundër shqiptarëve apo kundër popujve të Ballkanit, ajo ishte dhe kundër tërë perëndimit dhe për këtë të bashkëfetarët e vetë mbjellte urrejtje dhe armiqësi ndaj gjithë të tjerëve.¹³⁰

Në fillim, ky qëndrim i Patrikanës së Fanarit, nga ana e autoritetit kishtar në Shqipëri, nuk u mor me seriozitet. Por, me kthimin e shqiptarëve ortodoksë nga diaspora dhe me kërkimin e tyre që ritualet fetare të kryhen në gjuhën shqipe, filloi edhe ndryshimi i status quos-ë. Pas kësaj filluan të merren masa kundër atyre të cilët i shpërndanin librat dhe përkthimet e Nolit në popull dhe kundër atyre të cilët dëshironin që Biblën ta lexonin në gjuhën shqipe. Për shembull, u morën disa masa si, për ata që janë kundër Kishës Ortodokse Greke të mos bëhet ceremoni fetare dhe që këto botëkuptime të mos pranohen në administrimin e kishës. Por, të gjitha këto masa

bej Qemalin, më 28 nëntor 1912 në qytetin e Vlorës, e ngritën flamurin kombëtar shqiptar, me të cilin akt deklarojnë mëvetësinë e shtetit shqiptar. Në propozimin e kryetarit të qeverisë së sapoformuar shqiptare, në mes tjerash thuhet: "...Shqipëria me sot të bëhet më vehte, e lirë e mosvarme...". (Shih, *Historia e popullit shqiptar*, II., ASHSH-Instituti i Historisë, Tiranë, 2002, f. 508-515).

¹²⁸ Patrikana e Fanarit në Stamboll të Turqisë, në aspektin dogmatik është qendra e ortodoksëve në botë. Fanari gjithmonë është udhëhequr nga patrikë grekë, që vazhdon edhe sot e kësaj dite. Kështu që, në një aspekt tjetër, ajo jo vetëm që e përkrah politikën greke, por bën përpjekje për përhapjen e megalos idesë dhe të helenizmit grek. Kjo përpjekje është vërejtur edhe ndaj shqiptarëve dhe Kishës Ortodokse Autoqefale Shqiptare. (Shih, Musa Sureyya Sahin, *Fener patrikhanesi ve Turkiye*, Otuken, Stamboll, 1996, f. 32-36).

¹²⁹ Moroco dela Roka, f. 48-49.

¹³⁰ Delvina, Tentativë e pasuksesshme dhunë fetare, f. 151.

nuk mjaftuan që të ndalin lëvizjen për pavarësi të kishës ortodokse shqiptare, përkundrazi lëvizja për pavarësi kishtare ortodokse u forcua edhe më tepër.¹³¹

B. Aksioni për pavarësimin e KOSH-it në Shqipëri

Stacioni i parë për përhapjen e mendimit të Nolit për pavarësimin e KOSH-it në Shqipëri ishte qyteti i Korçës. Korça ishte vendi më i përshtatshëm për lëvizjen për pavarësi të kishës, pasi që ishte edhe qendra e ortodoksëve në Shqipëri. Prej vitit 1914 e deri më 1922, Noli dhe shokët e tij edhe në Shqipëri kishin vazhduar me lëvizjen për pavarësimin e kishës. Sidomos në vitet 1921-1922, aktiviteti për pavarësi mori hov edhe më të madh, pasi që në aspektin politikë, kjo ishte edhe koha më e përshtatshme. Në konferencën e mbajtur në Londër, më 1921, u mor vendim që kufijtë shqiptaro-serb nuk do të ndërrohen dhe se është e domosdoshme që të respektohen vendimet e marra në Protokolin e Firencës më 17 dhjetor 1913. Ky ishte një faktor shumë me rëndësi për pavarësimin e KOSH-it. Një çështje me rëndësi që duhet të përmendet këtu është vendimi i Qeverisë Shqiptare, e cila më tepër ka ndihmuar në lëvizjen për pavarësimin e KOSH, për faktin që në Shqipëri kryepeshkop nuk mund të bëhet një i huaj. Vendi i parë për realizimin e këtij vendimi, i cili lëvizjes për pavarësim i dha një motivim të madh, u zgjodh poashtu qyteti i Korçës.¹³²

Në fund të këtyre përpjekjeve, disa kisha ortodokse kishin kaluar në duart e shqiptarëve ortodoksë, si kishat në Vlorë dhe në Pogradec, kisha e Shën Gjergjit në Korçë, në të cilat, ceremonitë, ritualet dhe predikimet fetare bëheshin në gjuhën shqipe. Gradualisht, çështja e pavarësimin të kishës doli në rendin e parë dhe lindi ideja për themelimin e kishës ortodokse shqiptare (si autoqefale). Këto kisha të pavarura ortodokse shqiptare kanë qenë një pengesë e dukshme për depërtimin e politikës greke në politikën shqiptare dhe në jetën ortodokse në Shqipëri.¹³³ Noli bashkë me priftërinjtë e tjerë si, Vasil Marku dhe Vangjel Çamçe, për t'i përkrahur ata të cilët punonin për pavarësimin e shtetit dhe të kishës, kanë ndikuar me sukses në realizimin e këtyre aspiratave. Sikur që është e theksuar edhe në gazetën “*Posta e*

¹³¹ Beduli, f. 20-21.

¹³² Naska, f. 11.

¹³³ Ibid.

Korçës”, ardhja e Nolit ishte shkak për rizgjimin e popullit ortodoks të Korçës nga një gjumë i thellë, i cili u ishte imponuar atyre me anë të propagandave të ndryshme të realizuara në emër të Jisu Krishtit.¹³⁴

Më 21 nëntor 1923, në Katedralën Shën Gjergji në qytetin e Korçës, Fan Noli u shenjtërua/pagëzua nga ana e priftërinjve Jerotheu dhe Kristofori. Noli, në të njëjtën ditë u zgjodh edhe mitropolit i Durrësit (Dyrrahiumit), i cili ishte qendra e shqiptarëve ortodoksë, kurse edhe më vonë do të luajë rolin e kryeqytetit të Kishës Ortodokse Autoqefale të Shqipërisë. Pas këtyre ngjarjeve Noli mori titullin, “Mitropoli i Durrësit, i Gorës dhe i Shpatit, kryepeshkop dhe ekzark i Illyrricumit, detit perëndimor dhe i tërë Shqipërisë”.¹³⁵

Shpallja e autoqefalitetit të KOSH-it në këtë mënyrë, kishte edhe avantazhe të ndryshme politike që i mundësonte Tirana zyrtare. Sepse me këto zhvillime është zhdukur edhe ndikimi grek në jetën ditore politike të shtetit, kështu që kjo ishte edhe një grusht kundër ambicieve greke për okupimin e Shqipërisë Jugore. Pas kësaj, disa peshkopë grekë dhe disa persona që njiheshin si filogrekë, për shkak të qëndrimeve të tyre kundër popullit shqiptar, më 1921 u përzunë nga Shqipëria.¹³⁶

Kështu që mund të themi se, ata të cilët me mundin e tyre që më herët përgatitën rrethin/kushtet që Noli të mund ta realizonte këtë pavarësi të kishës janë: Ieronomah Kost (1800) nga Berati, Theodor Haxhi Filipi (Dhaskal Todri) (1803) nga Elbasani, Naum Vegjilharxhi (1845) nga Bredha e Vithkuqit, Grigor Argjirokastriti (1824) peshkop në Eube, Kostandin Kristoforidhi (1860-1895) nga Elbasani dhe Papa Kristo Negovani (1875-1905), i cili njihej edhe si trim i shqiptarëve ortodoksë.¹³⁷

Kongreset për pavarësimin e Kishës Ortodokse Shqiptare

a. Kongresi I në Berat

Hapin e parë për pavarësimin e Kishës Ortodokse Shqiptare (KOSH) në Shqipëri e bëri kryetari i bashkisë së Dyrrahiumit (Durrësit) Kost Paftali. Paftali, për

¹³⁴ Ibid.

¹³⁵ Delvina, Tentativë e pasuksesshme dhunë fetare, f. 4.

¹³⁶ Moroco dela Roka, f. 52.

ta shëruar plagën e cila ishte hapur nga mosmarrëveshjet dhe zënkat që ekzistonin në mesin e shqiptarëve ortodoksë, bashkive ku jetonin ortodoksë si asaj të Korçës, Beratit, Gjirokastrës, Vlorës, Elbasanit, Durrësit dhe të Shkodrës, u dërgon nga një telegraf me të cilin i thirr të gjitha bashkitë që të marrin pjesë në kongresin që do të mbahet për pavarësimin e KOSH-it. Në këtë telegraf thuhej:

“I nënshkruari tuaj marr parasysh përçarjet dhe mosmarrëveshjet që po vazhdojnë ndërmjet vëllezërve shqiptarë ortodoksë, mbi çështjet që i përkasin kishës ortodokse dhe tue u hi, meqë kjo gjendje po dëmton jo vetëm çështjen fetare ortodokse por dëmton rreptësisht dhe shtetin tonë shqiptar si dhe kombin po marr lejen me i propozue vëllezërve shqiptarë ortodoks që të formohet së më parë një kongres për me e shërue këtë plagë të hapur dhe me i mbrojtë dinjitetin si kombësi dhe si fe”.¹³⁸

Kështu, në këtë kongres të mbajtur në Berat më 10-19 shtator 1922, zyrtarisht u shpall autoqefaliteti i KOSH-it.¹³⁹ Delegatët që erdhën në Berat u tubuan në salonin e shkollës Mangalem dhe formuan një komision prej pesë anëtarësh, kurse kryetar u zgjodh Perikli Kona. Ndërsa më 11 shtator 1922, në ora 9.00, delegatët e kongresit organizuan një ceremoni fetare.¹⁴⁰

Ky zhvillim ishte pengesë kryesore dhe një hap kundër ideologjisë panortodoksiste/panheleniste të Patrikanës së Fanarit dhe kundër mendimit të saj se feja dhe nacionaliteti grek janë një. Kështu, intelektualët shqiptarë edhe një herë njëzërit deklaruan se krishterizmi, gjegjësisht ortodoksizmi dallon shumë nga kombi helen dhe se gjuha helene nuk është gjuha e krishterizmit dhe e ortodoksizmit. Gjithashtu, ata mohuan edhe mendimin se, “të gjithë ortodoksët shqiptarë, për shkak se të përkatësisë së tyre fetare ortodokse, janë grekë”.¹⁴¹

Përfaqësuesit e komuniteteve të Gjirokastrës, Beratit, Himarës dhe Vlorës, e sidomos këta të fundit propozuan që të marrin pjesë edhe dy teologë dhe i lajmëruan

¹³⁷ Beduli, f. 13-15.

¹³⁸ Kaliopi Naska, Kongresi Themeltar i Kishës Ortodokse Autoqefale në Berat, *70 vjet të Kishës Ortodokse Autoqefale Shqiptare, simpozium Tiranë 19 Shtator 1992*, Tiranë 1993, f. 11-12.

¹³⁹ Kristaq Prifti, Themelimi i Kishës Ortodokse Autoqefale Shqiptare-Ngjarje e rëndësishme në historinë e kombit shqiptar, *70 vjet të Kishës Ortodokse Autoqefale Shqiptare, simpozium Tiranë 19 Shtator 1992*, f. 5; Delvina, Tentativë e pasuksesshme dhunë fetare, f. 3; Naska, f. 11-12.

¹⁴⁰ Naska, f. 15.

¹⁴¹ Prifti, f. 7.

komunitetet e tyre për propozimin e tubimit të kongresit. Edhe populli ortodoks para se të japë pëlqimin për këtë kongres, kërkoi që së pari t'u dërgohet rregullorja e zgjedhjes, që të përgatitet programi për zgjedhjen e delegatëve dhe që për një kongres të këtillë të merret leje prej shtetit.¹⁴²

Në këtë kongres u themelua statuti i Kishës Ortodokse Autoqefale Shqiptare (KOASH), i cili u shpall në *"Gazeta Zyrtare"* më 26 shtator 1922. Kur Patrikana e Fanarit mësoi për këtë gjest të tyre, dërgoi peshkopin me origjinë shqiptare, Jeroteu, dhe peshkopin e qytetit Synad, Kristofor Kissin, për t'u konsultuar në lidhje me situatën në Shqipëri. Mendimi i Fanarit nuk ishte që ta pranojë autoqefalitetin e KOSH-it, por ta pranojë autonominë e saj. Kjo për arsye se kisha e cila ka autoqefalitet, më nuk ka asnjëfarë lidhje zyrtare me Patrikanën e Fanarit, përveç se në aspektin dogmatik.¹⁴³

Në mesin e të deleguarve në kongres u zhvilluan diskutime të ashpra. Në kongres fjala më tepër u shkante Fan S. Nolit dhe Vasil Markut, të cilët ishin edhe mbrojtësit më me ndikim të pavarësisë së kishës. Qëllimi i tyre ishte që në krye të kishës të vijë asisoj njerëzish që do të punojnë edhe për mbrojtjen e autoqefalitetit të kishës edhe për realizimin e detyrave kombëtare. Pavarësimi/autoqefaliteti zyrtar i KOSH-it, ashtu sikur është e shënuar në *"Fletore Zyrtare"* (viti 1, nr. 49, dt. 26.10.1922), u shpall me anë të këtij vendimi:

"Delegatët e Kongresit, klerikë e laikë, me një entuziazëm në emrin e të gjithë klerit të popullit orthodhoks të Shqipërisë, duke u bazuar që Shqipëria u njoh prej të gjithë shteteve të botës si një shtet independent e sovran dhe mbi këtë bazë, mbas kanuneve të shenjta të Kishës Orthodhokse: në shtet independent, kishë independente etj., duke patur për shembull Kishat Autoqefale që vijnë: Kisha e Rusisë më 1771, Kisha Orthodhokse e Austrisë më 1740, të Bukovinës më 1873, të Greqisë më 1883, të Serbisë më 1880, të Rumanisë më 1856 dhe më së fundi të Bosnjë-Hercegovinës më 1908, proklamojnë në emrin e Trinisë së Shenjtë të njëqënërshme dhe të pandarë (en onomati tis agjias, omousiu qe adhieretu Traidhas) Autoqefalinë të Kishës Orthodhokse Kombëtare të Shqipërisë, de fakto, se de jure ka qenë që prej ditës së

¹⁴² Naska, f. 12-13.

¹⁴³ Sherif Delvina, *Pa pavarësi fetare nuk ka pavarësi kombëtare*, Tiranë 1998, f. 3.

shpalljes së independencës politike të shtetit shqiptar, duke mbajtur lidhje spirituale, dhokmatike e apostolike plotësisht me Mëmën Ekumenike dhe me Patrikanat e Kishët e tjera Orthodhokse Autoqefale të botës, por administrativisht independente”.¹⁴⁴

Në këtë kongres për së pari herë u miratua statuti i KOASH-it, i cili përbëhet prej 14 neneve (nyjeve). Sipas këtij statuti, derisa të formohet *Sinodi i Kishës*, si organ më i lartë do të jetë “*Këshilla e Lartë*”, i përbërë prej 4 klerikëve dhe 4 laikëve.

Vasil Marko, i cili u zgjodh kryetar i KOASH-it me qendër në Korçë, mori edhe titullin Kryetar i Këshillit të Lartë, që ishte mekanizëm më i lartë udhësheqës në Kishën Ortodokse Autoqefale Kombëtare Shqiptare.¹⁴⁵

Siç e përmendëm më lartë, pas themelimit të Këshillit të Lartë, u themelua edhe një sinod i përbërë prej peshkopëve kanonikë, i cili gjithashtu njihet si Sinodi i Shenjtë Nacional i Kishës Autoqefale Ortodokse të Shqipërisë. Personat që njiheshin se ndihmës mitropolit në Mitropolinë Qendrore ishin anëtarë të grupit të përbërë prej klerikëve që ishin pjesëtarë në këshillin e përzier.¹⁴⁶

Neni 5 i Statutit të pranuar nga KOASH-i tregon se detyra e Këshillit të Lartë për pranimin e autoqefalitetit të KOSH është aktivizimi i dialogut me Patrikanën Ekumenike Fanariote dhe me kishat e tjera simotra.

Ndërkaq neni 6 në vete ngërthen vendimin i cili bën të domosdoshëm që Këshilli i Lartë brenda dy viteve të sjellë dy priftër kanonikë shqiptarë, të cilët do t’i pranojë Patrikana Ekumenike.

Në nenin 9 theksohet se, peshkopët që do të vijnë në të ardhmen, në mënyrë direkte janë anëtarë të Këshillit të Lartë dhe se përpara tij duhet të betohen si më poshtë: “Betohem me ndërgjegje Kryepriftërore përpara Perëndisë se do të jem besnik i Shtetit Shqiptar dhe Statutit të tij dhe Kishës Orthodhokse Autoqefale Kombëtare të Shqipërisë duke ruajtur kur do here ligjet e Shtetit dhe Kanonet Apostolike e Sinodhit të Kishës së Madhe Orthodhokse” (Statuti i KOASH-it, Nyja 9). Kurse në nenin 10 thuhet se, gjuha e kishës është shqipja. Vetëm se, për shkak se shumica e klerikëve

¹⁴⁴ Dhimitër Beduli, *Kisha Ortodokse Autoqefale e Shqipërisë gjer në vitin 1944*, Tiranë 1992, f. 22-23.

¹⁴⁵ Beduli, f. 23; *Statuti i Kishës Orthodhokse Autoqefale Kombëtare të Shqipërisë*, Korça: Dhori Koti 1923, neni 2 dhe 3.

¹⁴⁶ Statuti, neni 4.

nuk dinin shqip¹⁴⁷ dhe numri i librave fetarë në gjuhën shqipe ishte shumë i vogël, është lejuar mundësia e përdorimit të gjuhës greke si gjuhë ndihmëse krahas gjuhës shqipe.

Sipas nenit 14, që është edhe neni i fundit i Statutit të Kishës Kombëtare Autoqefale Ortodokse Shqiptare, nenet e këtij statuti, duke përjashtuar dy nenet e para të tij¹⁴⁸, do të vlejnë deri në themelimin e Sinodit të peshkopëve, ku do të formohet statuti i përhershëm i kishës.¹⁴⁹

Për hulumtimin e të gjitha këtyre ngjarjeve, Patrikana e Fanarit në Shqipëri dërgoi peshkopin e Melitupojës, Ioretheun. Ioretheu erdhi në Korçë më 27 nëntor dhe e uroi KOASH-in për sukseset e arritura. Duke qenë në Shqipëri, Ioretheu i dërgoi një letër Patrikanës së Fanarit, me anë të së cilës kërkon që Patriku ta pranojë dhe të merret vesh me një delegacion të KOASH-it, të cilin do ta dërgojë ai. Delegacioni i shqiptarëve ortodoksë në krye me kryetarin e KOASH-it, At Vasil Markon, nuk arriti që të merret vesh me Patrikanën, pasi që kjo e fundit nuk i pranoi vendimet e marra në Kongresin e Beratit.

Më vonë, pas kësaj ngjarjeje, Kristofor Kissi, një peshkop shqiptar i lidhur me Fanarin, erdhi në Shqipëri për ta ndihmuar KOASH-in. Kurse më 24 nëntor 1923, nga ana e Ioretheut dhe Kristofor Kissit, Noli zgjidhet Mitropolit i Durrësit. I vetmi qytet që nuk kishte mitropolit ishte Gjirokastra, por me daljen në pah të zënkave politike më 1924, edhe Gjirokastra arriti të ketë mitropolitin e saj.¹⁵⁰

Jehona e shpalljes së kishës shqiptare si kishë autoqefale u bë shumë e madhe. Shteti shqiptar mori vendim për festimin e kësaj dite madhështore.¹⁵¹ Në anën tjetër, ministri i punëve të jashtme të Shqipërisë, Pandeli Evangjeli, u shpreh se kjo kohë është koha më e përshtatshme për zgjidhjen e çështjes së autoqefalitetit të kishës. Si vazhdim i kësaj, ministri i punëve të brendshme të Shqipërisë, Ahmet Zogu, i mohoi të gjitha fajësimet që i bëheshin shtetit në lidhje me Kongresin I në Berat të organizuar nga KOSH-i. Sidomos, me anë të një qarkoreje të lëshuar më 5 gusht

¹⁴⁷ Pasi numri i priftërinjve që dinin shqip ishte shumë i vogël u mor vendim që deri në mësimin e mirëfilltë të shqipes të përdoret greqishtja si gjuhë ndihmëse.

¹⁴⁸ Këto dy nene shprehin kuptim të përgjithshëm.

¹⁴⁹ Statuti, neni 14.

¹⁵⁰ Beduli, f. 24-25.

¹⁵¹ Roberto Moroco dela Roka, *Kombësia dhe feja në Shqipëri 1920-1944*, Tiranë 1994, f. 52.

1922, është shprehur shumë qartë se shteti nuk ka patur asnjë lloj iniciative në lidhje me këtë çështje, por vetëm u ka ndihmuar atyre të cilët e kanë marrë këtë iniciativë.¹⁵²

Një ditë pas Kongresit, shpalljen e autoqefalitetit nga ana e ortodoksëve shqiptarë, diplomatët austriakë e vlerësojnë jo vetëm si shprehje e ndjenjës fetare, por, në mes tjerash potencojnë se kjo është një hap i rëndësishëm për një pavarësi kombëtare, kurse mirëkuptimi ndërmjet feve hyjnore për Shqipërinë ka një kuptim të veçantë.¹⁵³ Në mesin e diskutimeve dhe mendimeve të shprehura për kongresin, vend të rëndësishëm zënë edhe mendimet e intelektualëve ortodoksë. Për shembull, Sotir Peci u shpreh se shpallja e autoqefalitetit të KOSH-it duhet të bëhet sipas ligjeve të kishës. Poashtu, ai thotë se ka nevojë të dërgimohet një komision në Patrikanën e Fanarit, që t’u sqarojë gjendjen dhe vendimet e marra, e poashtu të kërkojë nga ajo që të sigurojë ndihmë për stabilizimin e kishës shqiptare, si dhe të ndihmojë në zgjedhjen e dy dhespotëve shqiptarë. Kërkesë tjetër ishte që gjuha dhe librat kishtare t’i liheshin në disponim Sinodit të KOASH-it. Në mes tjerash, në gazetën “*Posta e Korçës*”, nga ana e komisionit inicues paralel, me theks të veçantë thuhej se, “Kisha kombëtare vete paralel me shtetin, ajo është bashkëpunëtore e tij dhe vetëm ajo do të jetë e zonja të thyejë kalatë e grekomanizmës”.¹⁵⁴

Normalisht, krahas atyre që janë të kënaqur me shpalljen e autoqefalitetit të kishës, kishte edhe të atillë që kundërshtonin dhe këtë akt e quanin të gabuar. Në këtë grup bënin pjesë priftërinjtë grekë apo filogrekë (priftërinj shqiptarë progrekë).¹⁵⁵ Peshkopi grek, Vasiliosi, i cili një vit para kongresit ishte përzënë nga Shqipëria/Gjirokastra, doli kundër autoqefalitetit dhe tha se kjo është një lëvizje në kundërshtim më ligjin. Prifti në fjalë, *Lidhjes së Kombeve* ia kishte dërguar këtë telegraf:

“Kryetarë bashkie muslimanë, të shtyrë nga qeveria shqiptare, organizuan në Berat një kongres laikësh ortodoksë, për krijimin e një kishe autoqefale që të orvatet ta nënshtrojë kishën ortodokse që të jetë e bindur ndaj Shtetit Mysliman Shqiptar. Po thuaj se tërësia e ortodoksëve, ndonëse e privuar nga krerët e saj fetarë, sepse

¹⁵² Naska, f. 14.

¹⁵³ Moroco dela Roka, f. 52-53.

¹⁵⁴ Naska, f. 13-14.

mitropolitët e Durrësit, Korçës, Velegradit dhe i nënshkruari jetojnë në mërgim, nuk i miraton këto manipulime, pasi edhe më parë ka protestuar kundër dhunimit të të drejtave dhe të kanoneve të kishës ortodokse, kryetari suprem i së cilës është Patrikana Ekumenike. Veç kësaj, qeveria kërkon të futë në liturgji gjuhën shqipe, shumë primitive...”.¹⁵⁶

Është shumë e qartë se ky mendim i Vasiliosit nuk është aspak me vend, sepse, asnjëri nga iniciatorët për shpalljen e autoqefalitetit nuk është musliman, përkundrazi ata të gjithë janë ortodoksë. Pra, emrat si Fan Stilian Noli, Vasil Marko, Carallamba, Ierotheu etj., tregojnë qartë se iniciativën për pavarësimin e KOSH-it e kanë iniciuar ortodoksët shqiptarë e jo shqiptarët muslimanë. Kurse ortodoksët shqiptarë një iniciativë të tillë e filluan duke qenë të vetëdijshëm për ekzistimin e një politike helenizuese nën ombrellën e kishës qendrore ortodokse, gjegjësisht të Patrikanës Ekumenike, dhe duke parë se kishat tjera ortodokse pavarësoheshin dhe fitonin autoqefalitetin e tyre.¹⁵⁷

b. Kongresi II në Korçë dhe njohja e KOASH-it

Krahas kongresit në Berat dhe aktiviteteve të bëra për njohjen e Kishës Ortodokse Shqiptare, përsëri autoqefaliteti i kishës shqiptare nuk u pranua as nga ana e Patrikanës së Fanarit e as nga ana e kishave tjera ortodokse. Vetëm se, Qeveria Shqiptare duke mos ndejtur duarkryq, shprehu dëshirë që kjo orvatje për autoqefalitet të përfundojë sa më parë. Sepse, sa do që Shteti Shqiptar pavarësinë e tij e kishte shpallur më parë, sipas parimit politik, parrulla ‘në shtet të pavarur kishë të pavarur’, është e pashmangshme.

Më 1925-26, qeveria shqiptare nga KOSH kërkoi që të organizoj edhe një kongres për çështjen e pavarësisë dhe aty të formohet edhe Sinodi i Shenjtë i Kishës.¹⁵⁸ Ortodoksët shqiptarë edhe pse kanë qenë në prag të arritjes së marrëveshjes në mes tyre, por, për shkak të mosvazhdimt të marrëveshjes deri në fund, takimi i

¹⁵⁵ Për grekofilët shih, Hysamedin Feraj, *Skicë e mendimit politik shqiptar*, Shkup: LogosA 1999, f. 130.

¹⁵⁶ Moroco dela Roka, f. 53.

¹⁵⁷ Ibid, f. 53-54.

¹⁵⁸ Viron Koka, Përpyekjet për njohjen e Kishës Ortodokse Shqiptare nga Patriku (vitet 1920-1930), *70 vjet të Kishës Ortodokse Autoqefale Shqiptare, simpozium Tiranë 19 Shtator 1992, Tiranë 1993*, f. 71.

tyre përfundoi pa dhënë ndonjë rezultat konkret.¹⁵⁹ Kështu që, më 1926, për të arritur një marrëveshje, Patrikana e Fanarit në Stamboll, nën udhëheqjen e prift Vasilit për në Shqipëri dërgon Mitropolitin e Trapezëndasë Krasanthosin, Kotokosin laik dhe disa persona tjerë. Delegacioni i Patrikanës u takua edhe me qeverinë shqiptare. Qëllimi i tyre ishte që KOSH-i përsëri të mbetet në gjendjen e mëparshme dhe t'i nënshtrohet Kishës Ortodokse Greke. Me këtë, ata edhe njëherë pohuan se KOSH gjithmonë duhet t'i shërbejë Kishës Greke. Por, pasi një propozim i tillë nuk u pranua nga ana e shqiptarëve ortodoksë, edhe qeveria shqiptare një gjë të tillë e refuzoi. Kështu që edhe ky delegacion nuk arriti rezultat. Në anën tjetër, letra që përmbante kërkesat e KOASH-it drejtuar Fanarit shëtiste nëpër rrugët e Athinës. Këtë iniciativë të udhëhequr nga Ahmed Zogu, kryetari i Italisë, Mussolini, e përmbante pa asnjë farë reserve, pasi kjo ishte në dobi të tij. Në vitet 1920, u rrit acarimi dhe u shtua mosmarrëveshja në mes të nacionalistëve shqiptarë ortodoksë dhe atyre progrekë (filogrekë). Në vitin 1928, me iniciativë të Patrikanës, priftërinjtë që ishin me të, si Militopulosi, Jerotheosi, Kristofor Kissi, në Tiranë organizuan një mbledhje kundër planeve shqiptare. Mu në këtë kohë mbreti i Shqipërisë Ahmed Zogu, pasi që për kryetar të KOASH-it caktoi Visarion Xhuvanin, i sfidoi të gjithë simpatizuesit e Fanarit dhe të helenizmit duke thënë se, *“Aqë më bën se ç'mendon Patrikana. Në Shqipëri jam zot vetë dhe komandoj vetë”*.¹⁶⁰

Më 18 shkurt 1929 u hodh edhe një hap i rëndësishëm në lidhje me autoqefalitetin e KOSH-it. Qeveria bëri thirrje për një kongres tjetër që do të mbahet në Korçë nën udhëheqjen e Visarion Xhuvanit. Ky kongres miratoi statutin e vet, i cili u pranua edhe nga shteti, kurse si ligj u shpall në gazetën *“Gazeta Zyrtare”*.¹⁶¹

Në kongresin e Korçës morrën pjesë edhe mitropolitin i Beratit, Vangjel Xhambo, mitropolitin i Elbasanit, Ambrozi, mitropolitin i Drinopalit, Eftimi dhe klerikë tjerë. Por, Patrikana e Fanarit, si çdo herë, doli kundër edhe këtij akcioni dhe e protestoi Qeverinë e Shqipërisë. Patrikana dëshironte që të shkatërrojë autoritetin e peshkopëve patriotë si Vasil Marko, prandaj mitropolitin Krisanthos e dërgoi në Beograd, Bukuresht dhe në Varshavë, që ai atje të propagandojë për mospranimin e

¹⁵⁹ Delvina, *Pa pavarësi fetare nuk ka pavarësi kombëtare*, f. 4.

¹⁶⁰ Koka, f. 71.

¹⁶¹ Beduli, vep. e cit., f. 28; Delvina, vep. e cit., f. 4; Koka, vep. e cit., f. 72; dela Roka, vep. e cit., f. 62.

KOASH-it. Vetëm se, Xhuvani bashkë me shokët e tij, me një hov të madh punonin në pavarësimin e KOSH-it, duke përfshirë këtu edhe përkthimin e veprave liturgjike në gjuhën shqipe.¹⁶²

Xhuvani, poashtu formoi një komision kontabiliteti, që do të udhëheq me kapitalin kishtar dhe përforcoi marrëdhëniet me shtetin shqiptar. Vetëm me anë të përmirësimit të marrëdhënieve politike me shtetin, u arrit që të tejkalohet kriza e krijuar nga ortodoksët në Shqipëri. Kjo tregon se kisha ortodokse kishte një rregull. Porse, jashta Shqipërisë, gjendja e KOASH, ishte lansuar si skizmatike. Kësaj mund t'i shtohet edhe autoriteti i Xhuvanit i pamjaftueshëm të ndikojë në popullin ortodoks shqiptar.

Xhuvani, për njohjen e KOASH më 1932 shkoi në Bukuresht. Përveç Kishës Ruse, të gjitha kishat tjera ortodokse dolën kundër autoqefalitetit të kishës shqiptare.¹⁶³ Megjithatë, dihet se edhe Patriku i Rumanisë, Miroti, në Kongresin Ballkanik të organizuar nga ana e Patrikanës së Fanarit më 1933, u shpreh pro KOASH.¹⁶⁴

Kështu që, krahas diskutimeve dhe bisedave të shumta që janë bërë në lidhje me KOASH në vitet 1930-1936, përsëri është shumë vështirë të thuhet se është arritur ndonjë përparim në këtë drejtim. Në vitin 1933, Shteti Shqiptar nga Kristofor Kissi kërkoi që ta braktis armiqësinë dhe të pranoj që të bëhet kryetar i KOASH. Kristofor Kissi, pasi që kërkoi falje prej Fanarit, propozimin e ofruar e pranoi. Kështu që, dihej se gjatë kësaj kohe marrëdhëniet mes Fanarit dhe autoritetin politik të Shtetit Shqiptar, ishin të acaruar. Kurse në vitin 1936 u bë një ndryshim i madh. Ahmed Zogu e shkarkoi Xhuvanin dhe në vend të tij e emëroi Kristofor Kissin. Kissi deri më 1949 qëndroi në krye të kishës shqiptare. Qeveria, me pranimin e propozimit të Kissit, më 1936 Koço Kotin e dërgoi që të merret vesh me Patrikanën, por jo në Stamboll, por, në Athinë. Esencën e këtij takimi e përbënte marrëveshja e bërë më 1926 mes Fanarit dhe shqiptarëve ortodoksë. Kurse si vend për takimet që do të pasojnë në të ardhmen e caktuan Tiranën. Ndërkaq, pasi që Koti kishte për qëllim që të bëhet kryeministër, nuk pati mundësi që të vazhdojë në ndjekjen e rrjedhojës së këtij

¹⁶² Ibid, f. 72.

¹⁶³ Beduli, f. 26.

¹⁶⁴ Moroco dela Roka, f. 63-64.

proçesi. Në Nëntor të të njëjtit vit laiku Pandeli Kotokos, erdhi në Tiranë dhe aty u takua me Kristofor Kissin, Pandeli Evangjelin dhe me Vasil Avramin. Më 20 Shkurt 1937 Qeveria e Shqipërisë, për të arritur një përfundim definitiv për në Athinë dërgoi peshkopin Kissi dhe laikun Josif Kedhi. Qëllimi i këtij takimi ishte thirrja e individëve si Agathangjel Çamçia, Vasil Marko, që të marrin pjesë në themelimin e kishës.¹⁶⁵

Krahas të gjitha këtyre takimeve dhe mundimeve që janë bërë për pavarësimin e kishës, përsëri Kisha Ortodokse Greke mbron tezën se, “Shqiptarët muslimanë me anë të kanaleve shtetërore dëshirojnë që t’i shtypin ortodoksët”. Dhe si përfundim, më 18 Mars 1937, u bë miratimi ashtu si që deshtën ortodoksët shqiptarë. Ky miratim u realizua me dhënien e *tomos-it* (vendimi kishtar për pajtim) nga ana e Patrikanës së Fanarit.¹⁶⁶

Më 28 Mars 1937 Kristofor Kissi dhe Josif Kedhi kanë shkuar në Stamboll, ku me dy përfaqësuesit e Fanarit kanë nënshkruar marrëveshjen për autoqefalitetin e KOASH-it. Marrëveshja është plotësuar me nënshkrimin e Patrikut Benjamins I. dhe të 11 klerikëve. Kurse, më 12 Prill 1937, Sinodi i Shenjtë i Fanarit zyrtarisht e njohu autoqefalitetin e KOSH-it. Kështu që, KOSH fitoi të drejtën e vetorganizimit, të drejtën për zgjedhjen e peshkopëve dhe caktimin e peshkopatave, të drejtën për mbajtjen e ritualeve, liturgjive dhe ceremonive fetare në gjuhën shqipe dhe të drejtën për realizimin edhe të disa aktiveteve tjera kishtarë.¹⁶⁷

Kisha e Fanarit, edhe pse KOSH kishte fituar autoqefalitetin, tërë autoritetin dogmatik e mbante në dorë të saj. Përveç kësaj ajo kërkoi që në KOASH të gjenden dy peshkopë me performacion të kulturës teologjike greke ose që një kohë të gjatë kanë qëndruar jashta Shqipërisë. *Tomosi* i nënshkruar iu dorëzua Kristofor Kissit, i cili ishte dhe kryepeshkop i Tiranës dhe kryetar i KOASH-it. U kërkua që të gjithë ortodoksët shqiptarë ta njohin autoqefalitetin e KOSH-it. Në lidhje me këtë mesazhe u dërguan mbretit Ahmed Zogu, kryeparlamentarit Koço Koti, ministrit për drejtësi dhe për kulturë Thoma Orollogu dhe kishave të ndryshme ortodokse në Ballkan dhe në

¹⁶⁵ *The Albanian Church*, <http://ëëë.anemos.com/Disapora/fanari/misc/aoc.html>; Koka, f. 73.

¹⁶⁶ Ibid.

¹⁶⁷ Giuseppe Ferrari, *La Chiesa Ortodossa Albanese*, Palermo: Scuola Grafica Salesiana 1978, f. 28; Koka, f. 73-74; Beduli, f. 26-27; Smajlagiç, f. 27.

vendet tjera. Përveç kësaj, nga Kisha Ortodokse Serbe dhe Rumune u kërkuar që të jenë më të kujdesshme ndaj KOASH dhe të mundohen që të jenë më ndikuese në hierarkinë e saj.¹⁶⁸ Gjë kjo e cila edhe një herë tregon se krahas pranimet përsëri Fanari mundohet që të mbaj qëndrim negativ, apo qëndrim me rezervë ndaj kishës shqiptare.

Pra, kjo marrëveshje në të njëjtën kohë ishte dhe një grusht kundër hegjemonizmit kulturor, politik dhe fetar grek, që ajo e kishte ndaj KOASH-it.

Vendimi zyrtar i Patrikanës së Fanarit për njohjen e KOASH, i cili vendim quhet *tomos*, është publikuar në faqen 111-113 të gazetës zyrtare *Orthodoksia*, organit zyrtar të Patrikanës.¹⁶⁹

Pas tomosit të dhënë nga ana e Patrikanës së Fanarit për njohjen e autoqefalitetit të KOSH në Tiranë në prezencën e kryetarit të shtetit, Ahmet Zogu, u organizua një ceremoni fetare. Tomos-i në fjalë në ceremoninë e lartpërmendur u lexua nga ana e peshkopit të Gjirokastrës, Pandelejmoni. Pas ditëve peshkopët u shpërndanë, kurse Kristofor Kissi, kryepeshkopi i kishës shqiptare, më 24 Maj 1937 Patrikut të Fanarit, Benjamin, për marrëveshjen që bëri i ndau një mirënjohje.¹⁷⁰

Kështu me këtë marrëveshje KOASH në çdo aspekt e fitoi luftën që e kishte vazhduar vite me rradhë. Pra, me të arriturit e pavarësisë së plotë morrën fund edhe diskutimet e deri atëherëshme. Me këtë mund të themi se shqiptarët në çdo aspekt ia arritën të fitojnë pavarësinë e plotë. Pasi pa pavarësimin e kishës ortodokse, kisha greke bashkë me politikën greke do t'i shfrytëzonin mundësitë për ndikim në punët e brendshme të Shqipërisë.

c. Gjendja e KOASH pas Luftës së Dytë Botërore dhe Kongresi III.

Reformat politike që kanë rezultuar nga Lufta e Dytë Botërore me vete kanë sjellur edhe pikëpamje ideologjike dhe filozofike që kanë patur ndikim direkt në formimet fetare/religjioze. Në aspektin fetar pikëpamje ideologjike me rëndësi, e cila nuk ka krijuar botëkuptime negative vetëm te besimi në simpatizuesit ortodoksë, por

¹⁶⁸ Delvina, *Pa pavarësi fetare nuk ka pavarësi kombëtare*, f. 4; Koka, f. 74; Beduli, f. 27.

¹⁶⁹ Delvina, vep. e cit., f. 4.

që ka paraqitur qëndrim negativ dhe të vrazhdë edhe ndaj të gjitha formimeve fetare, është materializmi. Ky proces që shpreh periudhën e qëndrimeve negative ndaj fesë, ndikim të madh ka patur më tepër në vendet ku ka dominuar komunizmi, si në bashkimin Sovjetik, i cili udhëheq në këtë rast, dhe në Ballkan (Jugosllavi, Bullgari dhe Shqipëri). Sa që, Shteti i Shqipërisë, nga regjimi komunist që kishte, nga shumë popuj tjerë komunist, në botë llogaritej si një “xhennet në botë”. Kështu që, si rezultat i politikës antifetare dhe armiqësore ndaj fesë të regjimit komunist në Shqipëri, u mbyllën kisha e xhami¹⁷¹, kurse u penguan dhe u ndaluan të gjitha aktivitetet fetare. Natyrisht kjo gjendje ndikoi shumë edhe në KOASH.

Si rezultat i politikës kundërshtuese dhe reacionare të Komunizmit, i cili pas Luftës së Dytë Botërore dominoi në Shqipëri, përveç që u mbyllën xhamiat, kishat dhe u ndaluan të gjitha aktivitetet fetare (1967) në përgjithësi¹⁷², bëheshte dhunë edhe mbi klerikët fetarë, si mbi Kristofor Kissin, i cili në mesin e ortodoksëve njihet si “i ditur, i drejtë dhe me nderë, dhe njëri i cili punon për fenë dhe kombin e vet”, edhe atë me metoda të ndryshme. Kurse Kissi, edhe pse u kërkua që KOASH-in t’ia nënshtrojë

¹⁷⁰ Koka, f. 74.

¹⁷¹ Shqiptarët, të cilët jetojnë në Shqipëri, Kosovë si shtete shqiptare, në Maqedoni, Mal të Zi dhe në Greqi si pjesë të ndara të unitetit kombëtar dhe në diasporë si emigrantë dhe gurbetçinj, janë një popull ku zënë vend dy fetë më të mëdha monoteiste islami dhe krishterizmi (Katolicizmi dhe Ortodoksizmi). Si në fund të shekullit XIX dhe në fillim të shekullit XX shqiptarët, ku pjesën dërmuese të tyre në të katër vilajetet, i Shkodrës, i Kosovës, i Manastirit dhe i Janinës, e kanë përbërë muslimanët me 1.305.080 frymë, katolikët me 109.592 frymë dhe ortodoksët me 232.020 frymë. Kështu edhe sot shqiptarët përbëhen prej muslimanëve me 70%, katolikëve me 10% dhe prej ortodoksëve me 20%. (Shih, Nathalie Clayer, islam, state and society in post-Communist Albania, *Muslim Identity and the Balkan State*, (ed. Hugh Poulton and Suha Taji-Farouki), Londër, 1997, f. 117; Charles and Barbara Jelovich, *The Establishment of the Balkan National States 1804-1920*, University of Washington Press, Seattle and London, 1993, f. 222-223; Kristaq Prifti, Diversiteti fetar dhe uniteti kombëtar te shqiptarët, *Studime historike 1-2*, viti LV (XXXVIII), Akademia e Shkencave e RSH Instituti i Historisë, Tiranë 2001, f. 25; Kristaq Prifti, Popullsia muslimane shqiptare në Ballkan në fund të shek. XIX dhe në fillim të shek. XX, *Feja, kultura dhe tradita islame ndër shqiptarët-simpozium ndërkombëtar i mbajtur në Prishtinë më 15, 16, 17 Tetor 1992*, Prishtinë 1995, f. 161).

¹⁷² Ideologjia komuniste, gjegjësisht ajo enveriste, e bazuar në parimin antifetar, jo që ndaloi çdo gjë që ishte fetare, por ajo, edhe idetë nacionaliste dhe ato që janë shprehur për të mbajtur të gjallë ndjenjën e fortë dhe historike tolerante shqiptare, është munduar t’i shpreh si ateiste dhe antifetare. Kështu, Feraj në lidhje me shprehjen e Pashko Vasës “Feja e shqiptarit është shqiptaria”, thotë se nga kjo shprehje nuk del ateizmi i Enver Hoxhës. Së pari, thotë Feraj, në vjershën e Vasës shprehet kërkesa për të vendosur identitetin kombëtar mbi atë fetar. Kjo kërkesë gjendet te nacionalistët e shumicës së popujve të tjerë dhe nuk është diçka e përveçme shqiptare. Megjithatë nga kërkesa për hierarki të identiteteve, për të vendosur identitetin kombëtar mbi atë fetar, logjikisht nuk del ateizmi. Së dyti, në vargjet e Vasës shprehet kërkesa e përbashkët e të gjithë nacionalizmit shqiptar në një mjedis shumëfesh. Mirëpo as nga kërkesa për tolerancë nuk del ateizmi. (shih, Feraj, po aty, f. 280).

Kishës Serbe ose Ruse, nuk e pranoi dhe një gjë të tillë e refuzoi, sepse ai e dinte se kjo kishte kuptimin e shkatërrimit të KOASH-it.¹⁷³

Qëndrimet armiqësore ndaj fesë të administratorëve komunist vazhdonin me avazin e vjetër të tyre. Më 1947, me rastin e ceremonisë së Krishtlindjeve që organizohej në Katedralen e Tiranës, ishin tubuar të gjithë ortodoksët në krye me Kristofor Kissin. Në këtë moment në mesin e tyre u futën disa njerëz të shtetit dhe paraqitën disa qëndrime antifetare. Një peshkop që gjendej në kishë ua tërhoqi vërejtjen që kështu mos të veprojnë. Për këtë peshkopin në fjalë e arrestuan. Të nesërmen kryepeshkopi, Kristofor Kissi, për të protestuar për ndodhinë me rastin e Krishtlindjeve, shkoi te Ministri i Punëve të Brendshme, Koçi Xoxe. Por edhe vet Kristofor Kissi, nga shkak se vepron kundër ligjit, më 1949 u lagrua nga detyra si kryepeshkop. Kështu që, më vonë ai edhe u zhduk në formë të panjohur. Ndërkaq, peshkopët tjerë si Irine Banushi, Visarion Xhuvani u futën nëpër burgje dhe iu nënshtruan maltretimeve psikike dhe fizike.¹⁷⁴

Ngjarja që do të përmendet më poshtë, e cila është shkruar nga Teodor Papapavli me titull, “Paqja sociale në vizionin e kishës” në gazetën Ngjallja (prill 1998), tregon edhe më qartë armiqësinë ndaj fesë të regjimit komunist:

“Në Shkodër komunistët në një kishë futën armë dhe monucion. Të nesërmen të njëjtët njerëz akuzojnë priftërinjtë e të njëjtës kishë se janë kundër shtetit dhe se janë “agjent të Vatikanit”. Ata që kapeshin në këtë mënyrë ekzekutoheshin ose burgoseshin me burgim të përjetshëm”.¹⁷⁵

Më 25 Gusht 1949, në vend të Kristofor Kissit u zgjodh Paisi Pashko-Vodica, i cili në mesin e ortodoksëve njihej si “inJORant, i dehur, prifti me kobure që ishte i përshtatshëm politikës shtetërore. Kështu që pranë këtij njeriu u tubuan njerëzit më të këqinj dhe më dëmprurës për popullin (e për popullin ortodoksë në veçanti), si në aspektin fetarë, ashtu edhe në aspektin e vlerave kombëtare.¹⁷⁶ Pashko, para se të emërohet për kryetar të KOASH-it një vit ka shërbyer si peshkop në Korçë. Vetëm se në kohën kur u zgjodh për kryepeshkop në Perëndim, për mënyrën e ardhjes së tij u

¹⁷³ Petrit Bidoshi, Kisha Autoqefale Shqiptare dhe problemet e saj të sotme, *70 vjet Kisha Autoqefale Ortodokse...*, f. 75.

¹⁷⁴ Bidoshi, f. 76.

¹⁷⁵ Teodor Pappavli, Paqja sociale në vizionin e kishës, *Ngjallja*, Prill 1998, f. 4.

shkrua shumë, sepse ai u zgjodh në mënyrë antikanonike, gjegjësisht në kundërshtim me rregullat kishtare. Kurse Kissi u përjashtua pa të drejtë dhe pa arsye, në vend të të cilit vjen njeriu personaliteti fetar (kishtar) i të cilit mund të diskutohet.¹⁷⁷

Me direktivën e sistemit komunist në Shqipëri më 7 Shkurt 1950 mbahet Kongresi III. i KOASH-it, ku miratohet edhe statuti i ri kishës. Kongresin e ka hapur kryepeshkopi i ri Pasi Pashko-Vodica. Pasi që Pashko përshëndet pjesëmarrësit, gjeneral Enver Hoxhën dhe të gjithë autoritetet tjera pjesëmarrëse në kongres, fjalën e merr Adil Çarçani, si përfaqësues i Republikës Popullore të Shqipërisë në kongres. Çarçani në fjalën e tij është përqëndruar në rëndësinë e komunitetit ortodoksë në themelimin e shtetit të ri shqiptar.¹⁷⁸ Statuti i KOASH-it miratohet me vendimin e marrur nga Kryesia e Kuvendit Popullor më 4 Maj 1950, i cili me njëherë hyn në fuqi. Ky statut kishte disa dallime nga ai i vitit 1929. Në këtë statut përfshiheshin edhe disa pika në përputhshmëri me ideologjinë dhe politikën shtetërore ndaj komuniteteve fetare.¹⁷⁹ Njëra nga ato pikat e ndryshuara ishte edhe pika 16, sipas së cilës kryepeshkopi dhe peshkopët tjerë të KOASH-it është kusht që të jenë me origjinë shqiptare, të jetojnë në Shqipëri dhe të flasin gjuhën shqipe.¹⁸⁰

Jeta e Statutit, i cili u përgatit më 1950, nuk ishte më e gjatë se 17 vjet. Më 1967, me vendimin numër 1337 të marrur nga Kryesia e Kuvendit Popullor, edhe ky statut u ngrit prej përdorimi. Sipas Kristofor Bedulit, përgjegjësit për botimet pranë KOASH-it, kryepeshkopi i KOASH-it për atë kohë ka qenë Kokonodhi-Damjano (vdiq 1973).¹⁸¹ Kështu që në Shqipëri u ndalua çdo gjë që kishte të bëjë me fenë në përgjithësi. Sidomos me pikën/nenin 55 të ligjit 5506 të kushtetutës së re të Republikës Popullore të Shqipërisë, është ndaluar çdo organizim dhe grupim me çfarëdo lloj karakteri fetar. Bile organizimet fetare vlerësoheshin si “organizime me karakter fashist, antidemokratik dhe antisocialist”.¹⁸²

¹⁷⁶ Delvina, f. 11; Bidoshi, f. 76.

¹⁷⁷ Delvina, f. 12.

¹⁷⁸ Ibid, f. 14.

¹⁷⁹ Aurela Anastasi, Statuti i Kishës Ortodokse Autoqefale Shqiptare dhe evoluimi i tij, *70 vjet Kisha Autoqefale Ortodokse...*, f. 58.

¹⁸⁰ Anastasi, f. 58.

¹⁸¹ *The Albanian Church*, <http://ëëë.anemos.com/Disapora/fanari/misc/aoc.html>.

¹⁸² Anastasi, f. 58-59.

Pra, në Shqipëri u mundua që të shkatërohet çdo gjë fetare. Komplete nuk u bënë vetëm ndaj ortodoksëve por edhe ndaj muslimanëve dhe katolikëve. U ndërpre çdo aktivitet nëpër tempuj të ndryshëm (xhami apo kisha). U ndaluan uniformat fetare për klerikët fetarë. Gjithashtu llogariteshte për thyerje ligji edhe deklarimi i klerit fetarë se janë të tillë. Ata të cilët deklarorin se janë klerikë fetarë ballafaqoheshin me ligjin. Qëllimi i sistemit komunist dhe i politikës së ndjekur nga ata ishte zhdukja e çdo veprimi dhe të jetuari fetarisht. Por, komunistët, regjimi antifetar i të cilëve vazhdoi prej 1967 deri në vitet 90, nuk ia arriti qëllimit. Kështu pas kësaj periudhe më fillon rilindja dhe rikonstruimi fetar, për të cilën do të flasim më poshtë.

Gjendja e Kishës Ortodokse Autoqefale Shqiptare pas vitit 1990

Që nga viti 1990 në botë, sidomos në Bashkimin Sovjetik dhe në Ballkan, u përjetuan ndryshime të mëdha politike, të cilat ndikuan edhe në fillimin e ndryshimeve në aspektet e tjera në shoqëri. Kjo periudhë për shumë popuj shpreh edhe procesin kalimtar nga një sistem në tjetrin. Ndërsa, në anën tjetër, shpreh kalimin nga një botëkuptim lokal e nacional në atë global, pra, nga një sistem komunist, gjegjësisht sistem monist, në një sistem demokratik. Demokracia, në krahasim me komunizmin, ishte një sistem shumë më i përshtatshëm për jetën fetare. Me një fjalë në sistemin demokratik u përjetua një rikthim fesë dhe aktiviteteve fetare në përgjithësi. Kurse në anën tjetër, në aspektin global, kjo është një kohë kur më veç bëhen hapat e para në kalimin prej kohës moderne në atë postmoderne. Prej një kohe kur feja mohohej krejtësisht, në një kohë kur feja luan një rol shumë të rëndësishëm për njeriun dhe për shoqërinë në përgjithësi. Këtë kohë postmoderne e karakterizon edhe një dukuri shumë e rëndësishme që është globalizmi.¹⁸³

¹⁸³ Fjala “Globalizëm” (Globalization), është njëra prej fjalëve më të përdorura që nga vitet 1980 e këndeje. Shprehja “*Fshati global*” u bë e njohur me botimin e veprës së M. McLuhan-it e titulluar *Understanding Media/Të kuptuarit e Medias* (Routledge, London 1964), në të cilën veprë autori flet për zvogëlimin e botës tonë, që është rezultat i zhvillimit teknologjik dhe mediatik. Ndërkaq globalizmi, në bazë të kuptimit me të cilin sot përdoret është një term i ri, edhe pse një pjesë e elementeve në zhvillimin e tij apo një pjesë e fenomeneve që ai i simbolizon janë të vjetëra sa edhe vetë historia e njerëzimit. Ky term është i lidhur ngushtë edhe me termat “*Univerzalizëm*”,

Globalizmi pretendon dy fakte shumë me rëndësi. E para, ai dëshiron që edhe politikisht, edhe ekonomikisht, edhe në aspektin social të dominojë ndikueshëm në tërë botën. Kurse e dyta, globalizmi pretendon të shtojë ndikimin dhe varësinë dhe lidhjen reciproke në dhe mes shteteve dhe shoqërive në tërë botën. Varësia reciproke, e cila ritet bashkë me globalizmin, vazhdon kontinuitativisht që jetën e çdo njeri ta bëjë edhe më të varur ndaj vendimeve dhe lajmeve që vijnë aq largë sa që njeriu nuk ka mundësi që në një mënyrë tjetër t'i posedojë ato pranë vetes. Madje, në fillim të shekullit XXI, edhe shtetet më të përparuara dhe më të fuqishme kanë qenë të detyruara të ballafaqohen me nevojën e varësisë reciproke. Shtetet nacionale, që në bazë janë shtete me kufij të caktuar, janë të detyruara të ballafaqohen me ndikimin pa kufij të teknologjisë së komunikimit, të qarkullimit të banorëve, të acarimeve dhe të konflikteve rajonale, shoqatave/organizatave multinacionale dhe të problemeve të tjera ekonomike.¹⁸⁴

Ndërkaq Prof. Dr. Mehmet Aydin, një intelektual i botës islame i rangut botëror, globalizmit i bën një qasje trodimensionale: ekonomik, politik e juridik dhe kulturor. Në globalizëm¹⁸⁵, procesi ekonomik është njëri prej proceseve kryesore, pasi që ky proces me vete sjellë edhe një background të zhvilluar informacioni dhe një teknologji të lartë. Poashtu procesi ekonomik i globalizmit, që pretendon një ekonomi pa kufij dhe një jetë ekonomike mbinacionale, si përfundim ndikon në tërë jetën shoqërore, duke përfshirë edhe atë religjioze.¹⁸⁶

“*Modernizëm*” dhe terma tjerë të ngjashëm. (Mehmet Aydin, “Kuresellesmeye Genel Bir Bakis”, *Kuresellesme*, Ufuk Kitaplari, Stamboll, 2002, f. 11-12).

Gjithashtu Anthony Giddens shprehet se, globalizmin duhet konsideruar thjesht si një proces i forcimit të unitetit botëror. Globalizmi i marrëdhënieve sociale duhet kuptuar para së gjithash, si një risistemim i kohës dhe i hapësirës në jetën sociale. Me fjalë tjera jeta jonë është gjithnjë e më tepër nën ndikimin e ngjarjeve që ndodhin mjaft larg prej kuadrit social ku ne kryejmë veprimtaritë e përgjithshme. Me gjithë zhvillimin e sotëm të vrullshëm, globalizmi nuk është kurrsesi një proces krejt i ri. Ai daton që prej dy ose tri shekujsh më parë kur filloi të shtrihet ndikimi perëndimor në botë. (Shih, Anthony Giddens, *Sociologjia*, Çabej, Tiranë, 1997, f. 495).

¹⁸⁴ Mustafa Erdogan, “Siyaset Ve Hukuk Perspektifinden Kuresellesme”, *Kuresellesme*, f. 28

¹⁸⁵ Shih, Qani Nesimi, Globalizmi-në dobi apo në dëm të njeriut, *Vepra*, nr. 55, Shkup, Janar, 2003.

¹⁸⁶ Kurse pretendimet kryesore të atyre që kundërshtojnë globalizmin, sipas prof. Ayditit, janë me sa vijon: Globalizmi ndjek një rrugë diktatoriale të një lloji kapitali dhe të patronëve, të cilët fitimin e shohin si vlerë kryesore, harxhimin si një ibadet kurse njerëzit i llogaritin si klient/mushteri. Globalizmi, bashkë me dobësimin e konceptit të një shteti të përparuar social, dobëson edhe ndjenjën e përgjegjësisë sociale. Aktorët e globalizmit ekonomik lojnë e tyre dëshirojnë ta luajnë aq të madhe, sa që nuk kanë kohë të mendojnë se kjo lojë çfarë do t'i sjellë shoqërisë së gjerë njerëzore. Pretendohet se globalizimi është një proces që nuk mund t'i dilet përpara dhe që nuk mund të pengohet. Nëse ky pretendim është i vërtetë, atëherë do të thotë se nuk ka zgjidhje tjetër përveç se çdo njëri duhet t'i

Kështu që, në Shqipëri një rikthim dhe një rizgjim i këtillë filloi me shkatërrimin e regjimit komunist të Enver Hoxhës. Kështu ato pakë xhami dhe kisha që kishin mbijetuar në atë sistem barbar iu kthyen përsëri jetës, gjellërisë dhe aktiviteteve fetare, ashtu sikur edhe ato pak klerikë fetarë që kishin mundur të mbijetonin në atë periudhë të vështirë, iu kthyen përsëri obligimit të tyre fetar, nëpër xhamia dhe nëpër kisha (qofshin ato kisha ortodokse ose kisha katolike). Përsëri filluan të dalin në dritë librat, broshurat, fletushkat, revistat, gazetat dhe shkrimet tjera fetare, të cilat gjatë sistemit monist ishin të burgosura nëpër arkive, biblioteka shtetërore apo private.

Sidomos, në fillim u punua në restaurimin dhe në ndërtimin e tempujve të ri; filloi edhe nxjerrja e librave, revistave dhe të gazetave të reja. U hapën edhe shkolla të mesme dhe fakultete (akademi) fetare.¹⁸⁷ Kështu që jeta fetare filloi që në çdo aspekt të riorganizohet dhe zhvillohet. Këtij zhvillimi i ndihmuan jo vetëm populli fetar i shqipërisë, ndihmën e tyre u munduan që ta japin edhe fetarët, pa marrë parasysh se cilës fe i takonin, e shteteve ku feja më parë ka qenë e lejuar për veprim. Prej ndihmave që vinin në Shqipëri, krahas atyre që ishin pastër me qëllim fetar, kishte edhe të atilla që kishin prapavijë politike dhe kulturë asimiluese.

Rikonstruimi dhe aktivitetet e KOASH

Ortodoksët shqiptarë për së pari herë u ndihmuan nga kisha ortodokse greke, gjegjësisht nga Shteti Grek. Kjo ndihmë e grekëve nuk ishte vetëm për qëllime fetare, por, ajo në vete ngërthente edhe ambiciet e vjetëra/të fosilizuara antishqiptare të tyre. Kështu që aktiviteti i priftërinjve grek në Shqipëri më tepër dukej se ishte për helenizimin e shqiptarëve se sa ndihmë për ta. Për shembull, qëllimi i ardhjes së priftit grek, Sebastianosit, në Shqipëri ishte që duke bërë liturgji në greqisht popullit shqiptarë t'ia mësojë greqishten dhe që t'i bind ata se gjuha e fesë ortodokse është

përulet këtij sistemi. Që do të thotë se njeriu nuk ka të drejtë fjale dhe vetvendosjeje, përndryshe ballafaqohet me fjalën, “mos kundërshtoni se ju shkelim”. Ekonomia e globalizuar, sipas disa teologëve, përgatit një sekularizëm të dëmshëm për ndjenjën fetare dhe moralin, pasi që forca shpirtërore në këtë rast është e bllokuar. Vetëm se, nuk duhet haruar që aksionet/veprimet globale, mund të krijojnë edhe plagë të mëdha etike. (Mehmet Aydın, Kuresellesmeye Genel Bir Bakis, f. 13-20; M. A. Muqtedir Han, 'Glokal' Siyasette Kimlik Insasi, *Globallesme Bir Aldatmaca Mi?*, Inkilab, Stamboll, Mars 2002, f. 94).

greqishteja. Vetëm se kjo politikë e Sebastianosit nuk piu ujë¹⁸⁸, sepse KOSH më ishte autoqefale. Që nga viti 1937 e këndeje më dihej se KOSH kishte statut autoqefal dhe ishte e pavarur nga Patrikana e Fanarit¹⁸⁹ dhe nga kishat tjera ortodokse. Megjithatë, në një kishë autoqefale asnjë kishë tjetër ortodokse as që mund përzihet në punët e brendshme të saj e as që asaj mund t'i dërgoj kryepeshkop. Nëse një kishë e tillë pranon urdhëra nga jashtë atëherë rrezikohet pavarësia/autoqefaliteti i saj. Kështu që më ajo nuk quhet autoqefale, por, autonome. Për këtë edhe politika e Sebastianosit ishte në kundërshtim me rregullat kishtare. Politikën dhe qëllimin e këtillë të Sebastianosit në mënyrë flagrante e tregon thirrja e tij që ai ia bëri kryeministrit grek të asaj kohe, Micotakisit, sipas gazetës greke *Elefteros* botuar më 18 Gusht 1992 në Greqi, ku ndër tjerash thuhet: “Është turp ndalimi i hyrjes në Shqipëri të tre mitropolitëve grekë, të cilët Patrikana e Fanarit i ka caktuar për ortodoksët shqiptarë...”.¹⁹⁰ Poashtu i njëjti prift, po në të njëjtën gazetë, i bënë thirrje përsëri Micotakisit duke i thënë: “Provokimit të Shqipërisë jepni përgjigje me forcë”. Ai në këtë shkrim duke shkuar edhe më largë thekson edhe ideologjinë ekspansioniste të ashtuquajtur *Magalo Ideas*¹⁹¹ (mendimi për formimin e një Greqie të Madhe), me këto fjalë: “Edhe gurrëzit e Epirit tregojnë se deri te lumi Shkumbin¹⁹² e gjithë është Greqi”. Prej këtu kuptohet edhe më qartë qëllimi dhe dëshira e vetë Sebastianosit.¹⁹³

Anastas Jenullatosi, peshkopi i parë i KOASH pas vitit 1990

Sipas botëkuptimit të besimtarëve shqiptarë ortodoksë, data 2 Gusht 1992 në historinë e kishës ortodokse shqiptare zë një vend të rëndësishëm. Në këtë kohë

¹⁸⁷ *Resurrection of Christ Theological Academy, St. Vlash – Durres*, <http://www.orthodoxalbania.org/>

¹⁸⁸ Delvina, *Pa pavarësi fetare nuk ka pavarësi kombëtare*, f. 14.

¹⁸⁹ Këtu është fjala për një pavarësi administrative dhe udhëheqëse e asesi nuk është fjala për një pavarësi dogmatike nga Patrikana e Fanarit.

¹⁹⁰ Ibid.

¹⁹¹ “*Megalo Idea*” është ide politike heleniste e cila synon krijimin e një shteti të madh grek në dëm të shteteve fqinje, gjegjësisht në dëm të Shqipërisë. Këtë ide e përkrah edhe Patrikana Ortodokse Fanariote në Stamboll. Në anën tjetër, diç të ngjashme me të gjejmë edhe në idetë ortodokse-sllaviste të serbëve. Kështu që, në vitin 1844, ministri i Serbisë Grashanini I. shpalli programin që do të vihej në themel të politikës serbe e që është i njohur në histori me emrin “*Naçertanie*” (Projekti), sipas së cilës serbët, sikur grekët, synonin krijimin e një shteti të madh serbo-sllav, që do të përtërinte perandorinë mesjetare të Stefan Dushanit. Të dyja këto programe kishin karakter shovinist dhe shprehnin aspiratat ekspansioniste të borgjezisë greke dhe serbe. (Shih, *Historia e popullit shqiptar*, II, ASHSH, Toena, Tiranë, 2002, f. 102).

¹⁹² Shkumbini është një lumë në veri të Shqipërisë.

KOASH e ka përjetuar ringjalljen e saj ligjore. Pas periudhës komuniste mungonin edhe klerikët fetarë, por, mungonin edhe literatura fetare. Kështu që ortodoksët shqiptarë, për herë të parë pas këtij tranzicioni, më 2 Gusht 1992 arritën të kenë kryepeshkopin e tyre. Ky kryepeshkop i ri, i quajtur Anastas Jenullatos, nuk u zgjodh nga ana e besimtarëve ortodoksë, por, u soll i emëruar nga jashtë. Sipas gazetës *Ngjallja*, të cilën e nxjerrë KOASH ku dominojnë ata që janë pro Jenullatos, ardhja e Jenullatosit filloi t'i mbush disa shprazëti dhe noksanllëqe. Përveç këtyre kishte edhe të atillë që ishin kundër Anastas Jenullatosit. Vetëm se këta që kundërshtojnë ardhjen e Jenullatosit, sipas gazetës *Ngjallja*, nuk e dëshirojnë përparimin dhe zhvillimin e kishës ortodokse në Shqipëri.¹⁹⁴

Në fakt kundërshtarët e Jenullatosit, atë nuk e bënë se ishin kundër tij por, sepse vetë Jenullatosi e nëpërkëmbte dhe ishte kundër statutit të KOASH të përgatitur më 1929.¹⁹⁵ Kështu që ortodoksët shqiptarë në lidhje me pranimin e Anastas Jenullatosit ishin të ndarë në dy grupe, ata të cilët mendonin se ai është kanonik dhe ata të cilët mendonin se ai është antikanonik. Grupi i parë, sipas të cilit Jenullatosi ishte kanonik, mendimin e tij e bazonte në vendimet e marra në Kongresin III. të mbajtur më 1950 nën diktaturën e Enver Hoxhës. Në statutin e Kongresit III. të KOASH-it është hequr kushti sipas të cilit priftërnjtë, peshkopët dhe kryepeshkopët duhet të jenë me origjinë shqiptare, të njohin gjuhën shqipe dhe gjithashtu duhet të jenë nënshtetas të Shqipërisë. Ndërsa në Statutin e përgatitur në Kongresin II. të mbajtur në Korçë më 1929, ka ekzistuar një pikë sipas të cilës: “Kryepeshkopët, peshkopët, ndihmësit rajonal të peshkopëve, sekretari gjeneral i Sinodit, ndihmësit e kryepeshkopëve dhe të peshkopëve tjerë duhet të jenë me gjak dhe gjuhë shqiptari, dhe duhet të kenë nënshtetësinë e Shqipërisë”.¹⁹⁶ Ky statut është ndryshuar nga ana e administratorëve komunistë, kurse nuk është pranuar statuti i përgatitur nga ana e KOASH-it më 1929.

Simpatizuesit e Jenullatosit, gjegjësisht ata të cilët atë e pranojnë si kanonik, e lavdërojnë dhe e përshëndesin për punën që ai bëri në Shqipëri. Për shembull, kur t'i

¹⁹³ Akt që u bë baza e rimëkëmbjes së vrullshme të kishës sonë, *Ngjallja*, Gusht 1999, f. 1-2.

¹⁹⁴ Ibid.

¹⁹⁵ Një intervistë e Kastriot Dervishit të realizuar me At Nikolla Markun, *Gazeta Bota Sot*, 30 Maj 2000, s. 19.

hudhet një sy gazetës *Ngjallja*, do të shihet se aty ka shkrime për Jenullatosin dhe shkrime të cilat mundohen t'u përgjigjen shkrimeve që janë shkruar kundër tij nëpër gazeta të ndryshme.¹⁹⁷ Madje në Shqipëri, ashtu sikur Jenullatosi e shpall veten e tij, edhe të tjerët për Jenullatosin pretendojnë se është ringjallës i kishës ortodokse dhe kështu e krahasojnë me apostujt.¹⁹⁸

Kurse mendimi i kundërshtarëve të Jenullatosit, të cilët përbëjnë grupin e dytë të fetarëve ortodoksë në Shqipëri, bazohet në statutin e vitit 1929 të KOASH, i cili është njohur edhe nga Patrikana e Fanarit edhe nga kishat tjera ortodokse. Sipas këtyre të fundit, nuk mund të mendohet që në krye të një kishe autoqefale, siç është Kisha Ortodokse Shqiptare, për peshkop të vijë një prift i emëruar nga ndonjë kishë tjetër ortodokse. Për ndryshe, një kishë e cila i nënshtrohet një emërimi të tillë më nuk llogaritet për kishë autoqefale, por ajo mbetet autonome. Ndërkaq prezenca e Jenullatosit në krye të Kishës Ortodokse Autoqefale Shqiptare, tregon qartë se është një akt kundër vet statutit të kishës shqiptare.

Grupi i cili Janullatosin e pranon si antikanonik, nuk e njeh statutin e KOASH të përgatitur më 1950. Në lidhje me këtë statut Delvina shprehet kështu:

Sotir Plaku në faqen e katërt të kësaj gazete (*Ngjallja*) në artikullin '*Cilin statut na akuzojnë se nuk po zbatojmë*', midis tjerash na bën të ditur se Statuti i vitit 1950 për Kishën është ende në fuqi. Ky statut, thotë Delvina, i pëlqen Sotir Plakut, Aleko Dhimes, Dhimitër Bedulit e kompani, pse atij i mungon neni 16. Autori, shprehet Delvina, vë në dukje se neni 16 ishte kundër çdo shqiptari që vinte nga diaspora, bile dhe kundër vetë Nolit të cilit, sipas tij, i mungonte nënshtetësia shqiptare në atë kohë. Për tu zgjedhur kryepeshkop Noli, na bën të ditur artikullshkruesi, plotësonte vetëm kushtin e gjuhës e të gjakut dhe jo edhe atë të shtetësisë. Mbase ky shkrues, thotë Delvina, nuk e di që Noli merrte pension nga mbreti Zog dhe se Zogu asnjëherë s'i ka hequr shtetësinë shqiptare askujt prej shqiptarëve.¹⁹⁹

¹⁹⁶ *Statuti i Kishës Orthodhokse Autoqefale të Shqipërisë*, Korçë 1929, neni 16.

¹⁹⁷ Protest-përgënjeshttrim redaksisë së gazetës Republika, *Ngjallja*, Shkurt 1996, f. 10.

¹⁹⁸ Delvina, f. 13.

¹⁹⁹ Ibid.

Me sa kuptohet grupi që përmban Jenullatosin e pranon statutin e miratuar më 1950, pasi ai është i përshtatshëm për argumentimin e tezave të tyre, pa marrë parasysh se është apo jo kanonik. Dhe vetëm kështu ka mundësi që zgjedhja e Jenullatosit të shpallet legjitime. Në të kundërtën ai jo si peshkop e assesi si kryepeshkop, por vetëm si ndihmës peshkop mund të qëndrojë dhe veprojë në Shqipëri.

Edhe vet Jenullatosi, paralel me simpatizuesit e tij, thotë se statuti i vitit 1929 e ka humbur fuqinë dhe më nuk vazhdon, kurse statuti i vitit 1950 është kanonik dhe legjitim dhe se ky statut përputhet me kushtet e reja të kishës.²⁰⁰

Këtu, sipas mendimit tim, në qëndrimin e Jenullatosit dhe të simpatizuesve të tij ka një paradoks. Sepse të thuash se, sistemi komunist, i cili ka dominuar në Shqipëri pas Luftës së Dytë Botërore, është kundër fesë, e manipulon atë dhe e ndalon atë, kurse pastaj të shprehesh se Kongresi III. i KOASH-it i mbajtur nën diktaturën e Enver Hoxhës më 1950, është legjitim dhe kanonik, është një kundërshtim me vetveten, është një paradoks. Në qoftë se kongresi do të llogaritet për legjitim dhe kanonik atëherë duhet patur kujdes që shtetin komunist të mos e shpallim për armik të fesë. Por pasi që armiqësia e fetare e shtetit komunist është e qartë, atëherë çdo gjë që në atë sistem është bërë për fenë është ose me të meta ose është kundër fesë.

Gjithashtu në lidhje me temën në fjalë thuhet se, edhe pse ishin të gjitha fetë e ndaluara, në regjimin komunist enverist dhuna e ushtruar ndaj çdo feje nuk ka qenë e njëjtë. Kështu që dhuna që është ushtruar ndaj muslimanëve dhe ndaj katolikëve nuk ka qenë e ushtruar edhe ndaj ortodoksve.²⁰¹

Kurse Petrit Bidoshi thotë se, Jenullatosi në Shqipëri erdhi pas shovinistit Sebastianos nga Greqia, nga i cili vend nuk duhej të vijë. Ai u emërua nga Patrikana e Stambollit për në Shqipëri. Gjithashtu edhe Sinodi dhe sekretari Alekso Dhima janë antikanonikë. Bidoshi gjithashtu transmeton edhe fjalën e Jenullatosit që thotë se “unë kam ardhur përkohësisht për të ringjallur kishën”.²⁰²

²⁰⁰ Ibid,

²⁰¹ Feraj, *Skicë e mendimit politik shqiptar*, f. 350.

²⁰² Petrit Bidoshi, *Kisha Autoqefale Shqiptare dhe problemet e saj të sotme, 70 vjet Kisha Autoqefale Ortodokse Shqiptare...*, f. 76.

Poashtu Bidoshi tregon edhe për shumë aktivitete që i bën këshilli i kishës i udhëhequr nga Jenullatosi, se janë jolegjitime. Sa për ilustrim mund të përmendim:

-Kisha Ortodokse, gjegjësisht elementi patristik, e zhduku elementin patriotik, i cili kishte rolin e prijatarit në hapjen dhe në riaktivizimin e kishave ortodokse në Tiranë dhe në Durrës pas shkatërrimit të regjimit komunist.

-Ajo refuzoi ofertën e Romunisë, Bullgarisë dhe Shteteve të Bashkuara të Amerikës për përgatitjen e nxënësve, kurse pëlqeu dhe preferoi vetëm ofertën e ardhur prej Greqisë.

-Ata të cilët kanë punuar për një Kishë Ortodokse Shqiptare nuk emëroheshin për priftër në Shqipëri. Kështu që në Elbasan atyre që ishin kundër Jenullatosit u tha se, në qoftë se ata nuk pagëzohen dhe nuk emërohen nga ana e kishës ortodokse qendrore, atëherë ata do të vetëmërohen.

-Edhe pse familjeve shqiptare ortodokse iu ishte premtuar ndihmë ajo nuk u realizua.

-Përveç kësaj, në Gjenevë ishte dërguar edhe lista e atyre shqiptarëve ortodoksë të Shqipërisë Jugore, të cilët ishin shkruar grekë. Jenullatosi dhe simpatizuesit e tij asnjëherë nuk e kanë përmendur Kissin, Xhuvanin, Banushin, të cilët njihen si peshkopë të Kishës Ortodokse.

-Gjithashtu Jenullatosi asnjëherë nuk e ka kritikuar mendimin e një qëllimi shovinist grek, sipas të cilit Greqia shtrihet deri te lumi Shkumbin. Sipas Bidoshit, sjellja më e shëmtuar dhe jashta normave të kishës, është nëpërkëmbja e nenit 16 të Statutit të përgatitur më 1929 nga ana e KOASH-it, kurse e pranuar më 1937 edhe nga ana e Patrikanës së Fanarit.²⁰³

Emërimi i Jenullatosit nga ana e Patrikanës së Fanarit për kryepeshkop të Kishës Ortodokse Shqiptare, nga ana e patriotëve shqiptarë ortodoksë u kritikua dhe filloi të tregohet e vërteta. Për këtë dy persona të besueshëm ortodoksë kanë shkruar te Jenullatosi dhe kanë kërkuar që ai të mos pranojë një detyrë të tillë, sepse një sjellje e tillë do të ishte shumë e dëmshme për vetë KOASH. Edhe pse u është dhënë fjala se nuk do të ndodhë një gjë e tillë, ajo ndodhi, edhe atë me një ceremoni të posaçme. Jenullatosi u shpall kryepeshkop. Pas këtij rasti numri i atyre që ishin kundër

²⁰³ Ibid.

Jenullatosit u shtua edhe më shumë. Zgjedhja e Jenullatosit për kryepeshkop nga ana e një grupi të vogël simpatizantësh, u protestua nga ana e kundërshtuesve duke brohoritur sloganët: “*Fan Noli!*”, “*Papa Kristo Negovani!*”, “*Kisha është Kishë Shqiptare!*”, “*Kisha është e Jona*”, “*Jenullatosi jashtë Shqipërisë!*”. Për shkak të rritjes së protestës ceremonia nuk mundi të mbahet në kishë, por ajo u realizua në një hotel.²⁰⁴

Simpatizuesit e Jenullatosit këtë ngjarje mundohen ta tregojnë më ndryshe. Disa thonë se zgjedhja e këtij greku në krye të Kishës Ortodokse Shqiptare nuk sjell ndonjë dëm për Shqipërinë dhe shprehin mendimin se, “pasi Evropa nuk do ta pranojë që asnjë vend të ndërojë kufijt e tij. Edhe në Kosovë një e tillë nuk mund të ndodhë!”.²⁰⁵ Pra, edhe në Shqipëri nuk mund të ketë pretendime të tilla, ndryshime kufijsh. Por kohët e fundit del se kjo teori sikur nuk do të jetë e kapshme.²⁰⁶

Nuk është e mundur që arsyeja e lartpërmendur të merret si e vërtetë, sepse në Shqipëri nuk ekziston vetëm Kisha Ortodokse. Në Shqipëri gjendet edhe Komuniteti Musliman, i cili përbën shumicën, Kisha Katolike dhe tempuj dhe organizata tjera fetare dhe fracionale. Kështu që, sipas arsyes së lartpërmendur, edhe këto komunitete pasi që nuk kanë (1992) kuadër të mjaftueshëm duhet që të sjellin nga një kryetar nga jashtë, apo? Këtu njëri gabon. E me siguri që gabojnë ortodoksët shqiptarë që janë simpatizuesë të Jenullatosit. Sepse sikur në krye të çdo grupi të kishte një kryetar të huaj, atëherë nuk vjen në shprehje pavarësia e Shtetit Shqiptarë. Kurse ne e dimë që, shprehja “*në shtet independen kishë independente*” është një parim i pashmangshëm që në fillim i shqiptarëve ortodoksë, të cilët këtë rregullisht e përdornin për pavarësinë e Kishës Ortodokse Shqiptare.

Kjo nuk u interesonte vetëm shqiptarëve ortodoksë por ajo i interesonte tërë Shqipërisë. Anastas Jenullatosi lejen për të hyrë në Shqipëri e ka marrë nga kryetari i atëhershëm e Shqipërisë, Ramiz Alija.²⁰⁷ Por kur ai u zgjodh për kryepeshkop i KOASH-it, kryetar i Shtetit Shqiptar ishte Sali Berisha, i cili Jenullatosin nuk e pranoi

²⁰⁴ Ibid, f. 77-78.

²⁰⁵ Bidoshi, f. 78.

²⁰⁶ Në lidhje me pyetjen se pse bash Jenullatosi duheshte të zgjidhej për kryepeshkop të KOASH-it nga ana e Kristofor Bedulit, përgjegjës për botimet pranë KOASH-it, me të cilin jam takuar në Gusht të vitit 1999, mora përgjigjen se “pasi që nuk kishte tjetër e pranuar atë”.

²⁰⁷ Abdi Baleta, *Shqiptarët përballë shovinizmit serbo-grek*, Tiranë: Koha 1995, f. 306.

si të të përhershëm, por si kryepeshkop provizor. Edhe pse është theksuar si provizor, ende nuk është e ditur se ky provizoritet deri kur do të zgjatë.²⁰⁸

Përveç kësaj, pas diskutimeve të mëdha që janë zhvilluar mes KOSH, Shtetit Shqiptar dhe Patrikanës së Fanarit, më 1998 u formua edhe Sinodi i Shenjtë i KOASH. Këtë Sinod të Shenjtë e përbëjnë katër persona edhe atë Anastas Jenullatosi, kryepeshkop i Tiranës, Durrësit dhe i tërë Shqipërisë, Ignati, metropoliti i Beratit, i Vlorës dhe i Janinës, Joan Pelushi, metropoliti i Korçës, dhe Kozma Qirjo, metropoliti i Apollonisë.²⁰⁹

I. KOASH në Elbasan

Disa shqiptarë ortodoksë elbasanasë më 8 tetor 1995, dita e diel, nga Kisha e Shën Marias në Elbasan e përzënë priftin progrek Risti, me pretendimin se ai është i dërguar i KOASH-it me qendër në Tiranë, e cila nëpërmjet Jenullatosit është nën direktivën e Kishës Ortodokse Greke, dhe e cila ka nëpërkëmbur statutin e kishës të përgatitur më 1929 nga ana e shqiptarëve patriotë ortodoksë. Në një intervistë të priftit shqiptar Theofan Koja, dhënë BBC thuhet: “kjo ngjarje e cila ka ngjarë ditën e diel në Elbasan është një hap shumë i rëndësishëm për pavarësinë e Kishës Ortodokse Shqiptare. Nikolla Marku, prift i kësaj kishe në Elbasan, është zgjedhur në bazë të normave të kishës dhe është i pranuar nga ana e ortodoksve elbasanas.”²¹⁰

Kundërshtari i Anastas Jenullatosit, Nikolla Marku, duke iu përgjigjur pyetjeve të Kastriot Dervishit, në lidhje me temën në fjalë thotë: shkaku i mosmarrëveshjes tonë me Jenullatosin është mospranimi nga ana e tij i nenit 16 të statutit të KOASH-it, sipas të cilit në Shqipëri kryepeshkopi, peshkopët tjerë, ndihmësit rajonal të tyre, sekretari i Sinodit dhe peshkopët që përbëjnë Sinodin e

²⁰⁸ Delvina, f. 59 dhe 68.

²⁰⁹ *The Holy Synod*, <http://www.Orthodoxalbania.org/>; *Kalendari Orthodhoks 1999*, KOASH, Tiranë 1999, f. 4-5.

²¹⁰ Delvina, f. 166.

Shenjtë duhet të jenë me gjak dhe me nënshtetësi shqiptare dhe të din shqip. Kështu që, sipas N. Marku, Jenullatosi është jolegjitim pasi nuk i posedon këto kushte.²¹¹

Prifti N. Marku në fjalën e tij tregon për fillimin e ndarjes së Kishës Ortodokse në Elbasan nga ajo me qendër në Tiranë: Historia e kësaj fillon prej kohës kur unë kam hyrë në Greqi në Korrik 1991, ku atje kam shkuar për të studiuar teologjinë. Në Seminarin ku kam studiuar nga profesorët e mi teologë kam mësuar edhe për kufijtë e Vorio Epirit, gjë kjo e cila i tejkalonte kufijtë e teologjisë. Unë, për shkak se në murin e dhomës së shkollës kam varur fotografinë e themeluesit të KOASH-it, Fan S. Nolit, jam zgjuar pas mesnate jo nga ana e policisë, por nga ana e profesorëve të mi teologë, të cilët mu kërcënuan se punën që kam bërë është një gabim i madh.²¹²

Sipas priftit Marku, kur Kisha Ortodokse në Elbasan doli kundër Jenullatosit, ai mori disa hapa për ta shkrirë këtë kishë. Në lidhje me këtë Marku thotë se, Jenullatosi, duke pretenduar se në Kishën Ortodokse në Elbasan ka hyrë djalli, dërgoi për në Elbasan katër minibusë me shkodranë dhe një autobus me korçarë. Vetëm se, këta njerëz, të cilët Jenullatosi i dërgoi për fitne dhe për përçarje, nga ana e popullit patriotë elbasanasë, u përzunë edhe prej kisha edhe prej qyteti.²¹³

Momentalisht (viti 2000) edhe KOASH me qendër në Tiranë, por edhe KOASH me qendër në Elbasan vazhdojnë aktivitetet e tyre ndaras.

4. Aktivitetet e KOASH

A. Shkollat fetare

Në Shqipëri para ndalimit të fesë nga regjimi komunist, aktivitetet fetare, sa do që të niveleve dhe të llojeve të ndryshme të ishin, ato zhvilloheshin. Në këtë hapësirë edhe Kisha Autoqefale Ortodokse Shqiptare i vazhdonte aktivitetet e saja. Për qëndrimin në këmbë të shëndosha të KOASH ishte e pashmangshme shkolla fetare ku do të bëhej përgatitja e klerit fetarë. Kështu më 1930 në Tiranë u organizua themelimi i një Seminari (Shkollë Teologjike Ortodokse). Kjo shkollë, e cila në fillim

²¹¹ *Gazeta Bota Sot*, 30 Maj 2000, f. 19.

²¹² *Ibid.*

²¹³ *Gazeta Bota Sot*, 24 Mars 2000. S. 20.

ishte vetëm një kurs, më vonë u bë një lice 5 vjeçar. Më 1936, me kalimin e Kristofor Kissit në krye të KOASH, në këtë Seminar u shtua edhe numri i mësuesve dhe i nxënësve, si dhe afati shkollor prej 5 u bë 8 vjet. Të gjithë nxënësit banonin në konviktin e shkollës. Në këtë shkollë mësoheshin vetëm lëndë fetare, kurse lëndët tjera ndiqeshin në Gjimnazin e Shtetit. Drejtor i kësaj shkolle, deri në mbylljen e saj më 1944, ka qenë Dhimitër Beduli.

Përveç kësaj, në Tiranë ka patur edhe një Seminar në qytetin e Korçës, i hapur më 1938. Kjo shkollë në Korçë e kishte emrin e bëmirësit Jovan Banka, pasi ai ishte mbështetësi i vetëm i kësaj shkolle. Vetëm se jeta e kësaj shkolle ishte shumë e shkurtër. Kështu që me fillimin e Luftës së II Botërore u mbyll edhe ky Seminar.²¹⁴

Menjëherë pas shkatërrimit të sistëmit komunist, më 1992, shkollat fetare filluan të dalin në dritë. Shkollat fetare ortodokse dhe ringjallja e kishave ortodokse, sipas Kristofor Bedulit-përgjegjësit për botime pranë KOASH-me të cilin jam takuar në Tiranë, u arritën në sajë të Anastas Jenullatosit. Të ardhurat e kishës, e cila nuk ka të ardhurat e saja-vakëfet, pas vitit 1990 janë të siguruar nga Unioni Botëror i Kishave, nga shokët dhe miqtë e Jenullatosit dhe nga vullnetarët vendas. Kështu më 1992 në një hotel me qira në Durrës për herë të parë nga ana e Jenullatosit u hap shkolla e parë fetare 3 mujore në nivel kursi. Kjo shkollë fetare e njohur me emrin “**Ngjallja**”, më vonë u lartësua në nivelin e një liceu. Më 1996 e njëjta shkollë u lartësua në nivelin e fakultetit teologjik. Në këtë fakultet krahas profesorëve si Anastas Jenullatosi, Dhimitër Beduli, T. Papapavli, kishte edhe priftër nga Mali i Shenjtë, i njohur me emrin Mali Athos, si prifti Patheni, prifti Damaskini, prifti Nikodhimi, prifti Ignati, prifti Justini, kurse nga Amerika prezentonin prifti Martini dhe prifti Ilia Ketri.²¹⁵

Në vitin 1999 në Ngjallja (Fakulteti Teologjik Ortodoks) ka patur 41 nxënës (në klasë të parë 16, në klasë të dytë 15, në klasë të tretë 10) 8 prej të cilëve kanë qenë vajza, nga e tërë Shqipëria.²¹⁶ Në këtë shkollë me klasa, kuzhinë, 4 dhoma kompjutori, salon për pushim dhe me kishën e shkollës, për përgatitjen e studentëve,

²¹⁴ Kristofor Beduli, Një ditë në Shkollën Teologjik, *Ngjallja*, Korrik 1998, f. 3; Kristofor Beduli, *Dhimitër Beduli*, Tiranë 1999, f. 57.

²¹⁵ Kristofor Beduli, Një ditë në Shkollën Teologjik, f. 3; *Kalendari Orthodhoks*, Tiranë: KAOSH 1999.

mundësohën të gjitha kushtet e nevojshme. Sot në këtë Seminar (Ngjallja) nxënësit që nuk kanë kryer liceun nuk pranohen. Në këtë shkollë ka edhe student që kanë kryer fakultete tjera. Shkolla në fjalë, sipas profesorit të saj Jorgo, është një shkollë moderne. Në mesin e lëndëve që zhvillohen në këtë shkollë janë edhe Dogmatika, Patrologjia²¹⁷, Drejtësia Kanonike (e Kishës), Etika, Historia e Kishës, Dhiata e Vjetër dhe e Re, Muzika Bizantine, Liturgjia, Gjuha e Huaj (Anglishteja dhe Greqishteja) dhe lëndë fakultative si kompjuteristika/informatika. Krahas këtyre lëndëve teorike studentët kanë edhe lëndë praktike, të cilat i realizojnë duke shkuar në Kishë. Për shembull, studentët aty mësojnë praktikimin dhe realizimin e ritualit mëngjesor dhe mbrëmësor.²¹⁸

Një specifikë tjetër e shkollës është se ajo në brendësi të saj ka edhe vajza. Në Shqipëri, pjesëmarrja e vajzave në Shkollën Ortodokse Teologjike, është një praktikë e re. Jenullatosi me fjalët e tij, “Vajzat duhet të vazhdojnë shkollën, sepse ata më mirë mund të punojnë me fëmijët dhe gratë”²¹⁹, thekson rëndësinë e shkollimit të vajzave.

Në këtë shkollë përveç lëndëve teorike dhe praktike vend të rëndësishëm zënë edhe seminarët dhe aktivitetet tjera. Sidomos për studentët organizohen edhe kampe të ndryshme. E gjithë kjo, sipas autoriteteve të aktivizuara në atë shkollë, bëhet në sajë të Anastas Jenullatosit.²²⁰

Në vitin 1998 në Gjirokastër është aktivizuar edhe shkolla kishtarë në nivel të liceut me konvikt e quajtur “*Kryqi i Nderuar*”.²²¹

B. Aktivitetet tjera

Sipas KOASH, kjo kishë përveç edukimit, mësimin dhe studimit ajo bëri edhe disa aktivitete tjera. Për shembull, u ndërtuan 70 kisha të reja, u riparuan 65 kisha të vjetëra dhe mbi 120 ndërtesa kishash u vunë në shërbim. Në afërsi të Durrësit, në Shën Vlash u ndërtua Manastiri dhe kompleksi i Seminarit që e përmëndëm më lartë. Disa ndërtesa u blenë kurse disa të tjera u rehabilituan për nevojat e Kryepeshkopatës

²¹⁶ Beduli, ibid, f. 3.

²¹⁷ Shkenca që merret me hulumtimin e orvatjeve klerikëve krishterë për bashkimin e krishterizmit me me filozofinë antike. (Ljubo Mikunovic, *Savremen Leksikon*, Shkup: Nasha Kniga, f. 450.)

²¹⁸ Beduli, f. 4.

²¹⁹ Ibid.

²²⁰ Ibid.

dhe për Mitropolinë e Gjirokastrës. Përveç kësaj, në mesin e aktiviteteve të KOASH janë edhe shkolla kishtare në Gjirokastrë, Shtëpia e murgeshave dhe qendra për edukim shpirtëror në Lushnje, qendra e të rinjve dhe vendi për mikpritje në Tiranë, vendet e ndryshme për mikpritje dhe çerdhet për fëmijë në Korçë, Kavajë, Tiranë, Durrës, Lushnjë, Pogradec, Gjirokastrë dhe Sarandë. Ndërtesat që përdoren për Mitropolinë e Beratit dhe të Korçës janë ndërtuar të reja. Gjithashtu, u restauruan Manastiri Ardenica, manastiri i Marias në Zvërnec dhe Manastiret Kozmai-Kolkondasi.²²²

Në mesin e aktiviteteve të KOASH janë edhe vendet e ndryshme për punë, shtëpiat botuese dhe atoljet e ndryshme. Për shembull, në shërbim janë atoljet e hekurit, drurit dhe të qirinjve, marangozët, vendet e punës që shërbejnë për mbikqyrjen e ikonave. Gjithashtu aktivitet me rëndësi llogaritet edhe akcioni për kthimin e pronave të uzurpuara nga regjimi komunist, për të cilën kërkojnë ndihmën e juristëve të ndryshëm nga Zyra Juridike Shqiptare.²²³

Me rëndësi janë edhe aktivitetet shoqërore të KOASH. Në vitin 1997, kur në Shqipëri e përjetua një krizë sociale dhe ekonomike, edhe në fshatra edhe në qytete janë shpërndarë ilaçe, pakete ndihmëse dhe 800 tonelata ushqim. Poashtu janë bërë edhe shërbime për rregullimin e ujësjellësit dhe të rrugëve. Gjithashtu dihet se kisha nuk është një themelatë që punon vetëm për veten e saj, por ajo ka edhe aktivitetin e saj në shërbime sociale. Për shembull, kisha ka riparuar Universitetin e Bujqësisë në Tiranë, shkolla të ndryshme fillore dhe çerdhe për fëmijët me të meta të të ndëgjuarit. Në Gjirokastrë ka marrë përsipër shtrimin me tepika të Universitetit, kurse ka ndihmuar në jetimore dhe në spitale të ndryshme.²²⁴

KOASH bën pjesë edhe në aktivitetet që realizohen nën patronatin e Kishave Ortodokse Botërore. Poashtu ajo është edhe anëtare në Konferencën Europiane dhe në Unionin e Kishave Botërore.²²⁵

Në mesin e aktiviteteve të KOASH, gjithnjë sipas burimeve kishtare, janë edhe përpjekjet në aspektin shëndetësor. Më 1998 është kompletuar ndërtesa 7

²²¹ *Kalendari Orthodhoks, 1999.*

²²² *Ibid.*

²²³ *Ibid.*

²²⁴ *Kalendari Orthodhoks, 1999.*

katëshe e Qendrës Diagnostike e quajtur Ungjillëzimi, kurse më 1999 është mundësuar aktivizimi i saj.²²⁶

Sa u takon çerdheve të fëmijëve, deri tash në Shqipëri janë hapur 7 çerdhe fëmijësh edhe atë në Tiranë, Durrës, Kavajë, Lushnjë, Korçë, Pogradec dhe Gjirokastër. Në këto çerdhe, funksionimin e të cilave e ka lejuar Ministria e Arsimit, për edukimin dhe për përgatitjen e fëmijëve nga ana e kishës janë emëruar edukatorë dhe ndihmës të cilët për fëmijët me të meta psikike dhe sociale do të përkujdesen në mënyrë të veçantë. Për përgatitjen sa më profesionale të të angazhuarëve nëpër këto çerdhe, në disa raste organizohen edhe seminare të ndryshme edukimi. Për shembull, më 4-9 Janar 1998 në Akademinë Teologjike në Shën Vlash është organizuar një seminar i tillë.²²⁷

Si përfundim mund të përmendet edhe radioja “Ngjallja”, e cila për çdo ditë prej ora 14.30 min. e deri në 17.30 min., nëpërmjet valëve FM 88, 5 Mhz bën propagandim të ortodoksizmit.²²⁸

C. Botimet në KOASH

KOASH hapin e parë në publikimin e periodikëve e hodhi më 1 Mars 1930, kur nxorri revistën me titull “*Kisha Orthodhokse Shqiptare*”. Kjo revistë, e cila botohej në 15 ditë dhe u mbyll në rë njëjtin vit, forconte dhe zhvillonte idealin e shenjtë ortodoks dhe të kishës për pajtimin e kishës me Fanarin.²²⁹

Ndërkaq më 27 Korrik 1930 botohet në Tiranë me titull “*Kisha Kombëtare*”. Shkaku i vonësës së botimit të revistës ishte nevoja e rikonstruimit të revistës, pasi qendra e botimit u bartë prej Korçe në Tiranë.²³⁰

²²⁵ Ibid.

²²⁶ Qendra Diagnostike Ungjillëzimi i Hylindesës’ në prag të përrurimit, *Ngjallja*, Korrik 1999, f. 12; *Kalendari Orthodhoks*, 1999; Klinika mjekësore e Ungjillëzimit pranë të gjithëve, *Ngjallja*, Mars 1999, f. 11.

²²⁷ Urani Dusha, Punë e kujdesshme për mirëritjen e brezit më të ri, *Ngjallja*, Mars 1999, f. 4.

²²⁸ *Ngjallja*, Maj 1998, f. 11.

²²⁹ Revista në fjalë kishte madhësi 25x35 cm dhe përbëhej prej 4 faqeve, kurse botohej në shtëpinë botuese Stamles. Shih, Kristofor Beduli, Botimet periodike të kishës sonë, *Ngjallja*, Maj 1998, f. 3; Beduli, vep. e cit., f. 33.

²³⁰ Këtë herë revista botohet javore, kurse e botonte shtëpia botuese Dielli. Numri i fundit i kësaj reviste mban datën 18 Janar 1931. Shih, K. Beduli, Ibid.

Pas një kohe Seminari Kombëtarë i KOASH si organ botues filloi botimin e revistës “*Predikimi*”. Kjo revistë, e cila ishte vazhdë e revistës “*Kisha Kombëtare*”, botohej dy herë në muaj në shtëpinë botuese Gutenberg në Tiranë. Prej 15 Majit 1934 e deri më 15 Korrik 1934 ndërpritet botimi i revistës me qëllim që të bëhet përgatitja për pushime të nxënësve. Pas botimit të numrit 16 të revistës më 30 Shtator, ajo u mbyll përsëri me pretekst se nuk ka financa për botim. Pas kësaj, më 17 Mars 1935 revista “*Predikimi*”, botohet dy herë në javë dhe pas numrit 43 të saj luan rolin e revistës kombëtare, shoqërore dhe shpirtërore.²³¹

Në mars 1940, si vazhdë e revistës “*Predikimi*”, fillon të dalë një revistë tjetër e quajtur “*Jeta Kishtare*”.²³² Me vendosjen e sistemit komunist në Tetor të vitit 1944 u ndërpre botimi i kësaj reviste. Pas vitit 1960, përveç dy buletinëve disa faqesh KOASH nuk kishte periodikë tjerë. Kështu paralel me ndërprerjen e aktiviteteve fetare edhe botimet e periodikëve morrën fund për 45 vjetë rradhazi.²³³

Para regjimit komunist në Shqipëri, KOASH përveç botimeve periodikë kishte edhe një bibliotekë të quajtur “*Biblioteka Predikimi*”, e themeluar më 1936. Krahas kësaj, ishte themeluar edhe shoqata botuese e KOASH. Në sajë të këtyre dy organizatave dolën në dritë një numër bukur i madh shkrimesh fetare dhe broshurash të ndryshme.²³⁴

Pas viteve 1990, gjegjësisht thënë pas përfundimit të regjimit komunist të Enver Hoxhës, aktiviteti fetar përsëri filloi të ringjallet. Me këtë edhe botimet periodikë, si gazeta “*Ngjallja*”, të KOASH filluan të ringjallen. Numri i parë i “*Ngjalljes*” doli në Maj 1992, edhe atë si “*Buletin informativ*”. Kurse po të njëtin vit, me shenjtërimin e Jenullatosit, ajo filloi të botohet si gazetë e mesazhit krishterë ortodoks. Kështu, kjo më nuk ishte gazetë informative, por mori cilësinë e një gazete fetare.²³⁵

²³¹ Ibid.

²³² Për dallim nga të parat, kjo revistë kishte 32 faqe, madhësia e saj ishte 14.5x21.5 cm, kishte formë libri dhe botohej në shtëpinë botuese Gutenberg në Tiranë.

²³³ Ibid, f. 4.

²³⁴ Dhimitër Beduli, vep. e cit., f. 34.

²³⁵ Kristofor Beduli, vep. e cit., f. 4.

Në mesin e periodikëve të KOASH, përveç gazetës “*Ngjallja*”, botohen edhe revista për fëmijë “*Gëzohu*” dhe buletini në gjuhën angleze “*New from Orthodoxy in Albania*”.²³⁶

²³⁶ *Kalendari Orthodhoks, 1999.*

I. Ortodoksët shqiptarë në Maqedoni

Ortodoksët shqiptarë, ka fundi i shek. XIX. në Shqipëri kanë ekzistuar në qytetin e Durrësit, Tiranës, Elbasanit, Librazhdit dhe Pogradecit; kurse në Maqedoni në qytetin e Strugës, Prespës, Dibrës, Gostivarit, Krushevës dhe Manastirit. Vetëm se, pas luftërave ballkanike dhe pavarësimit të Shqipërisë, si për çdo kënd edhe për shqiptarët ortodoksë, situata filloi të ndryshojë me një shpejtësi shumë të madhe. Shqiptarët ortodoksë dhe ortodoksët tjerë në Ballkan, pasi ortodoksizmi shihej si fe e sllavëve, llogariteshin sllavë, kurse ata që ishin më në jug llogariteshin grekë. Kështu, ortodoksët shqiptarë në Maqedoni, si shtet i ri i formuar në Ballkan, filluan të trajtohen si ortodoks sllavë, gjegjësisht maqedonë. Për pasojë, ortodoksët shqiptarë që jetonin në Maqedoni u asimiluan në maqedonë, kurse ata që jetonin në Greqi në grekë. Momentalisht ata shqiptarë ortodoksë që sot llogariten maqedon, edhe pse e dinë se janë shqiptarë ortodoksë, ata atë, për disa shkaqe që edhe vet ata për momentin nuk e shprehin, nuk mund ta shprehin atë publikisht.²³⁷

Josif Jovan Bagëri gjendjen e mjerueshme të shqiptarëve ortodoksë, të asimiluar në Maqedoni e shpreh si më poshtë:

O, amë, Rekas, bijt e tu,
 Ma shum se t'gjith jon hutu!
 Dërgojn para n'patrikhon,
 Thon se sllaf na kemi kjon!

Mjera ti moj Shqypni!
 Ke të drejt që po mba mni,
 se bijt e tu s'kan mëshir

²³⁷ Në mesin e shkaqeve mund të llogariten privilegjet politike, ekonomike dhe sociale. Pra, shumë nga ata janë të privilegjuar nga ana e shtetit, pasi shteti me politikën e vet të maqedonizimit/sllavizimit ka sllavizuar të gjithë ata që janë ortodoks dhe ata që flasin maqedonisht dhe nuk janë maqedon/sllav. Kur ortodoksët jomaqedon, gjegjësisht ortodoksët shqiptarë dhe muslimanët jomaqedon, gjegjësisht torbeshët, e Maqedonisë kanë pranuar të quhen maqedon, apo janë detyruar të quhen si të tillë, atëherë instancat shtetërore u kanë mundësuar shkollim, punësim dhe kanë investuar në mënyrë të programuar

Ah, kta ty me t'bo doj t'mir.

Kështu Rekasit mendojn,

Po sërbišten këta msojn!

Me nxitim e me shie...

Sikur s'jon fëmi Shqypnie!²³⁸

Shqiptarët e shpërngulur të Rumanisë, më 12 Janar 1913 për të protestuar se 25 fshatra me shqiptarë ortodoks, të njohur si Reka e Epërme në Maqedoni, janë sllavë (atëherë serb, kurse më vonë maqedon), ministrit anglez i kanë shkruar si më poshtë: "...Ne protestojmë energjikisht kundër shtypjes që ushtrohet mbi bashkatdhetarët tanë, të cilët telegrafisht shprehen pakënaqësi për administratën serbe... Njohja e gjuhës serbe në ato lokalitete, përgjithësisht të njohura si shqiptare, nuk provon aspak origjinënë serbe...". Protesta në fjalë është e nënshkruar nga Neofil Simeon, Manoli Georgi, Manoli Boshko, Nicefor Pandeliu, Gregor Petre, Vasil Konstantini, Hamdi Bej Dibra, Fejzi Aliu dhe Ismail Fetahu.²³⁹

Edhe pas Luftës së Dytë Botërore, Republika e Maqedonisë qëndrimin e saj ndaj shqiptarëve ortodoksë nuk e ndryshoi. Ata, pasi llogariteshin për sllavë,²⁴⁰ maqedonishteja u imponoheshte si gjuhë amtare. Edhe pse fëmijët e Rekës së Epërme nuk dinin maqedonisht, ata ishin të detyruar të mësonin maqedonisht. Kështu mësuesi, Ferit Bajrami, i cili ishte bashkëfshatar i Josif Bagërit, kah vitet 60 të shek. XX., nga ana e shtetit maqedon nuk simpatizohej, ishte i shpallur si nacionalist shqiptar dhe si rezultat i kësaj u largua nga detyra si mësues.²⁴¹

ndaj tyre. Sot të tillët i ke në spitale, në parlamente dhe në universitete shtetërore të Maqedonisë. Për këtë sot mund të hasish edhe në dëshmitar okularë që jetojnë në Maqedoni.

²³⁸ Veli Veliu, Pozita e shqiptarëve në Maqedoni, *Shqiptarët e Maqedonisë*, Meshihati BI në RM Shkup, 1994, f. 318.

²³⁹ Ibid, f. 319.

²⁴⁰ "Në shumë vende të Shqipërisë së Jugut, që quhet Epir, bashkëqytetorët e krishterë po flasin greqisht, megjithëse shumicën këtu e përbëjnë shqiptarët myslimanë, sidomos në qytetet e Gjirokastrës dhe të Delvinës, si dhe në disa vende të tjera në këta pesëdhjetë vjetët e fundit, shqiptarët e krishterë po i detyrojnë të harrojnë gjuhën e tyre kombëtare dhe kanë filluar të flasin greqisht, kurse në disa vende, sikur janë Ohri, Prizreni dhe Tetova, shqiptarët e krishterë, po në këtë mënyrë, po sllavizohen dita-ditës dhe janë duke marrë fuqi dhe ndikim." (Sami Frashëri, *Kush e prish paqën në Ballkan*, f. 60-61).

²⁴¹ Shkaku i largimit të z. Feritit nga puna si mësues shpjegohet kështu: z. Feriti ishte mësues në një shkollë ku mësonin edhe shqiptarët myslimanë edhe shqiptarë ortodoksë. Ai nxënësve shqiptarë

Momentalisht ortodoksët shqiptarë që gjenden në Republikën e Maqedonisë, edhe pse e din se nuk janë, por përsëri veten e tyre e quajnë maqedon, në çdo aspekt janë më të avancuar, qoftë në aspektin politik, profesional, ekonomik, kulturor dhe social. Sipas mendimit tim, ata, si çdo njeri në botë, kanë një obligim historik që veten e tyre ta deklarojnë ashtu si ndjehen e jo ashtu si u imponohet.

muslimanë u ligjëronte shqip, kurse nxënësve shqiptarë ortodoksë u ligjëronte maqedonisht. Fëmijët shqiptarë ortodoksë i drejtohen mësuesit Ferid, duke i thënë se edhe ata duan të flitet shqip, kurse mësuesi ua kthen duke iu përgjigjur: pyetni prindërit ë juaj. Z. Feriti, i cili pas përgjigjes pozitive që morri nga prindërit e nxënësve shqiptarë ortodoksë, filloi të ligjërojë edhe te ata në gjuhën shqipe, për

III.

Besimi i KOASH

1. Parimet e Besimit të KOASH

Parimet e Besimit në KOASH nuk dallojnë nga parimet e besimit të kishave tjera ortodokse. Kështu që në takimin që kam patur me priftin e kishës “Ungjillëzimi” të ortodoksëve shqiptarë në Tiranë, At Satir Xhaferi²⁴², nga fjalët dhe përgjigjet e tij u vërtetua e njëjta gjë.²⁴³

Megjithatë burimet ku bazohet teologjia e KOASH-it dhe parimet e besimit të inspiruara dhe të pranuar si të tilla nga burimet e lartpërmendura, janë me sa vijon:

të cilën shteti maqedon e largoi nga puna si mësues dhe më në fund edhe nga vendlindja. (Shih, Veliu, Ibid, f. 319-320).

²⁴² Ky emër, edhe pse nga vet At Sotir Xhaferit nuk morëm ndonjë përgjigje, tregon një spektër të konvertimit të njerëzve të besimit islam në ortodoksizëm. Konvertime të tilla janë bërë duke marrë parasysh gjendjen ekonomike dhe sociale të Shqipërisë, për të cilën ne kemi përmendur në Kapitullin II. të këtij libri. Kurse nga ky emër kuptohet se personi në fjalë ka qenë i përkatësisë muslimane, ndërsa më vonë është bërë i krishter me bindje ortodokse.

²⁴³ Takimi im me At Sotir Xhaferin, priftë në kishën Ungjillëzimi, dhe me Kristofor Bedulin, përgjegjës për botime pranë Mitropolisë në Tiranë, u realizua në Gusht 1999.

2. Burimet e parimeve të besimit të KOASH-it

A. Librat e Shenjtë²⁴⁴

Fjala *Bible* që ka kuptimin libër dhe që në perëndim përdoret për Librin e Shenjtë, në gjuhën shqipe është “Bibël”. Sipas ortodoksëve bibla është gjendja e shkruar e zbulesës së Zotit dhe në vete ngërthen urdhërat dhe dogmat e Tij. Tekstet që e përbëjnë biblën²⁴⁵ janë të shkruara nga shkrimtarë të inspiruar nga Zoti.²⁴⁶

²⁴⁴ Libri i shenjtë i Fesë islame është Kur’ani Famëllartë. Çdo musliman, pa marrë parasysh se cilës shkollë juridike/teologjike i takon, beson se Kur’ani është shpallje origjinale, Fjalë e Zotit, e cila me anë të melekut Xhibril është vendosur në zemrën, shpirtin dhe në mendjen e Pejgamberit të islamit-Muhamedit a.s.. Në literaturën islame Muhamedi a.s. quhet *resul*, që do të thotë, i dërguar me shpallje (*risale*) nga Zoti. Shpallja e Kur’anit ka filluar në vitin 610 të e.s. dhe ka zgjatur deri në vitin 632/633 të e.s. (Shih, Fazlur Rahman, *islam*, Selçuk Y., Stamboll, 1993, f. 41-43).

Kur’ani dallon nga libri i shenjtë i krishterizmit-Bibla, ashtu sikur dallon edhe nga të gjithë librat e shenjtë të besimeve tjera. Ai është fjalë hyjnore, i cili në urtësinë teologjike islame shihet si shpallje në kuptimin e “shpalljes zbritëse-lexuese” nga Zoti për njeriun dhe si “shpallje ngritëse-njohëse” nga njeriu drejt Zotit. E para është ajo brenda së cilës mbisundon vizioni burimor dhe përpjekja që njeriu të jetë shpirtërisht i gjallë, i cili do ta mbajë vulën dhe kurorën e mëshirës hyjnore të formësimit. Kurse e dyta është madhërim Zotin dhe përkthim i pandërprerë i të kalueshmes në të amshueshmen, i mëkatares në të pastërtën, i të krijuarës në të pakrijuarën, i të fundmes në të pafundme. (Shih, Ismail Bardhi, *Hafiz Ibrahim Dalliu dhe ezegjeza e tij kur’anore*, LogosA, Shkup, 1998, f. 24-25; Sejfid Husein Nasr, ‘Kur’an-Bozija rijec, izvor znanja i djela’, *Kur’an u Savremenom Dobu*, ed. Enes Karic, Svjetlost, Sarajevë, 1991, f. 28-33; Resid Hafizovic, ‘Qur’an-Nestvorena Rijec Bozija’, *Kur’an u Savremenom Dobu*, f. 255 dhe 262.)

Ndërkaq shkruarja e shpalljes së Zotit është një veprim teknik dhe kjo nuk do të thotë se Muhamedi a.s., kësaj fjale hyjnore, me anë të aftësive të tij njerëzore, ia ka bashkangjitur veshjen historike-letrare. Ai në lidhje rastin në fjalë është *el-Ummijj*-tabula rasa. Kështu që fuqinë e plotë të shpalljes e gëzon çdo tingull, çdo fjali, pra e tërë përmbajtja e shkruar e shpalljes është në masë të njëjtë hyjnore sa edhe vetë porosia e tekstit. Në të kundërtën, teksti i shpalljes së fundit të Zotit do të ishte e përsëritshme dhe e kapërcyeshme. (shih, Bardhi, po aty, f. 34-35).

Gjithashtu libri i shenjtë (Kur’ani) nuk është i shenjtë nga tematikat që I përfshinë ose nga mënyra se si i përpunon, por, shenjtëria e tij është nga niveli i inspirimit, gjegjësisht nga origjina hyjnore e tij, pasi origjina është ajo që përcakton përmbajtjen e librit e assesi e kundërta. Sikur Bibla edhe Kur’ani, ka mundësi që, përveç se për Zotin të flas edhe për shumë gjëra tjera. Kështu Kur’ani flet për djallin, luftën e shenjtë, ligjet e trashëgimisë, dhe nuk ka humbur asgjë nga të qenurit hyjnorë. Kurse, librat tjerë, që llogariten të shenjtë, mund të merren me Zotin dhe me gjëra tjera të shenjta, por, krahas kësaj ato përsëri nuk janë fjalë e Zotit. Thënë shkurt, origjina e tyre mbetet brenda botës njerëzore. (Frithjof Schoun, ‘Kur’an’, *Kur’an u Savremenom Dobu*, f. 683-684).

²⁴⁵ Bibla përbëhet prej Dhiatës së Vjetër dhe Dhiatës së Re. Dhiata e Vjetër në vete ngërthen urdhërat e zbritur Moisiut/Musait, shkrimet dhe komentimet nga dijetarë hebraikë dhe tradita herbraike. Ndërkaq, Dhiatën e Re e përbëjnë katër ungjijtë dhe letrat e Shën Palit dërguar në popuj dhe vende të ndryshme, si romakëve, korintasve etj. Edhe pse thuhet se ungjijtë janë të shkruara në gjuhën arameje, ata të shkruar për herë të parë ekzistojnë në shek. IV. edhe atë në gjuhën helene (greke). Ungjilli është lajm gojor e jo i shkruar i Jezusit/Isait. Ungjilli i parë është shkruar nga Marku, kurse i dyti nga Mateu dhe i treti nga Lluka, që kanë qenë të ndikuar nga i pari. Për këtë edhe këta tre ungjij quhen sinoptikë, gjegjësisht ungjijë me përmbajtje të njëjtë (*synopsis*). Mateu është i pari që e ka përdorur fjalën kishë (16:18), si një institucion i rregulluar nga Zoti (18:17). Kurse Ungjilli i Gjonit dallon mjaft nga ungjijtë sinoptikë. Madje është e dyshimtë edhe rasti se a thua Gjoni ka patur njohuri për tre ungjijtë e mëparshëm. Sipas studiuesit R. Bultmann, Ungjilli i Gjonit është i shkruar në Siri, kurse është i redaktuar në Azinë e Vogël. Teologjia e Gjonit dallon nga ajo e Shën Palit, pasi që të dy kanë qenë nën ndikimin e helenizimit. Ndërkaq Gjoni nuk ka qenë i inspiruar nga Shën Pali. Arthur Drews shkruan se,

Për të gjithë ortodoksët në përgjithësi, ku bëjnë pjesë edhe ortodoksët shqiptarë, Libri i Shenjtë (Bibla) përbën burimin e parë dhe më të rëndësishëm fetar. Epiqendra e Librit të Shenjtë është Jezu Krishti, Biri i Zotit, i cili është forma njerëzore e fjalës.

B. Tradita e Shenjtë

Mësimet kishtarë ose ligjet kishtarë në tërësi nuk janë të gjitha të shkruara në Shkrimin e Shenjtë. Kështu që, përveç Shkrimit (Librit) të Shenjtë ekziston edhe një Traditë e Shenjtë e përbërë prej fjalëve të etërve të kishës. Sipas shqiptarëve ortodoksë vlera e Traditës së Shenjtë është sikur e Librit të Shenjtë. Kishat ortodokse për dallim nga kishat tjera ndaj Traditës së Shenjtë kanë qenë më të ndijshme.²⁴⁷

Tradita e Shenjtë nuk është vetëm një tekst i shkruar, por është e inspiruara nga ana e Shpirtit të Shenjtë dhe është praktika dhe jeta e vërtetë e kishës që udhëhiqet nga Ai. Tradita e Shenjtë nuk është njerëzore/provizore apo materiale por është një gjë shpirtërore dhe i takon Mbretërisë së Qiellit dhe Zotit të përhershëm. Në mesin e elementeve që përbëjnë Traditën e Shenjtë të Kishës Ortodokse bëjnë pjesë jeta liturgjike e kishës, lutjet, dogmat vendimet e marra në Sinodët e Shenjtë, Shkrimet e Etërve të Kishës, Jeta e Njerëzve të Shenjtë, të drejtat juridike, tradita ikonografike dhe muzika fetare bashkë me arkitekturën fetare. Derisa kisha të marrë inspirim prej Shpirtit të Shenjtë edhe Tradita e Shenjtë, deri në fundin e botës kur të vijë Mbretëria e Zotit, do të ritet dhe do të zhvillohet.²⁴⁸ Tash t'u kthehemi disa burimeve që e përbëjnë Traditën e Shenjtë.

Ungjilli i Gjonit është një ndërmjetësues mes sinoptikës dhe gnostikës. Kështu që, asgjë konkrete nuk dihet për ungjillin në fjalë, për kohën dhe vendin ku është shkruar ai. Veprat e Apostujve, gjithashtu, nuk dihet se kush i ka shkruar. (Shih, Branko Bosnjak, *Filozofija i Hriscanstvo*, Naprijed, Zagreb, 1946-1966, f. 59-62).

Përveç paqartësive të lartpërmendura, Biblës i bëhet kritikë edhe në shumë aspekte tjera. Këtu mund të përmendim kritikën që i bëhet në lidhje me dallimet, gabimet, kundërshtimet mes ungjijve. Origeni (185-254) shprehet: “U rritën dallimet mes dorëshkrimeve. Kjo vjen o nga neglizhenca e disa shumëzuesve, o nga herezia e disa të tjerëve. Këta o nuk e kanë kontrolluar si duhet atë që e kanë shkruar, o gjatë kontrollimit kanë shkruar ose hequr pjesë sipas dëshirës së tyre”. (Mehmet Paçaci, *Kur'an'da ve Kitabi Mukaddes'te Ahiret Inanci*, Nun, Stamboll, 1994, f. 54-55; Saban Kuzgun, *Dort Incil, Farkliliklari ve Çeliskileri*, Ankara, 1996; Maurice Bucaille, *Bibla, Kur'ani dhe shkenca*, Gjakovë, 1997, f. 114-121).

²⁴⁶ Thomas Hopko, *Besimi Orthodhoks-Doktrina*, v. I, Tiranë, KOASH 1997, f. 27; At Mihal Terova, vep. e cit., f. 9.

²⁴⁷ Hopko, f. 13.

1. Etërit e Kishës

Sipas shqiptarëve ortodoksë etërit e kishës janë mbrojtës teologë dhe mësuesë shpirtërorë të doktrinës dhe besimit krishterë. Poashtu ata janë edhe njerëz të shenjtë që qëndrojnë në kishë. Disa etër të kishës, si apollogetët, janë mbrojtësit e doktrinës dhe mësimeve krishtere edhe në kishë dhe jashtë saj prej atyre që e refuzojnë dhe që njihen si heretikë. Etërit e kishës Iraneusi, Tertulliani dhe Epiphaniusi janë disa nga ata mbrojtës.²⁴⁹

Kurse disa etër të shenjtë janë mësuesë shpirtërorë që shpjegojnë jetën shpirtërore të fesë krishtere. Augustin Martyri dhe të ngajshëm janë Njerëz të Shenjtë të Kishës. Sipas disa shkrimtarëve ortodoksë, fjalët e etërve të kishës që i përmendëm, nuk janë krejtë pa të meta. Në mesin e tyre ka edhe çështje që mund të diskutohen. Kështu që, pasi shkrimet e Etërve të Shenjtë janë të shkruara duke u bazuar në liturgjinë e besimit krishterë dhe në Librin e Shenjtë, ato njihen si burime të rëndësishme dhe cilësore në aspektin e të kuptuarit të doktrinës krishtere.²⁵⁰

II. Sinodët e Shenjtë

Gjatë historisë, Kisha është ballafaquar me shumë sfida që ajo është dashtë t'i tejkalojë. Të gjitha çështjet e kishës janë zgjedhur me anë të vendimeve të marra me Sinodët e Shenjtë. Në historinë e kishës tradita e Sinodit fillon prej shek. të I. kur edhe është mbajtur Sinodi i parë i quajtur Sinodi (Koncili) i Apostujve. Prej shek. IV. e deri më sot janë mbajtur një numër bukur i madh i Sinodeve që njihen si Sinode Ekumenike.

KAOSH, sikur kishat tjera ortodokse, si Sinode Ekumenike njih vetëm 7 Sinode Gjenerale që janë mbajtur në fillim. Emri i tyre është “*Shtatë Sinodet Ekumenike.*”²⁵¹

Shtatë Sinodet Ekumenike, të cilët njihen nga KAOSH dhe janë ndërtuar mbi besimin ortodoks janë:

²⁴⁸ Ibid, f. 24-26.

²⁴⁹ Ibid, f. 36.

²⁵⁰ Ibid, f. 40-41.

²⁵¹ Gyndyz, *Din ve Inanç Sozlugu*, f. 201; Hopko, f. 35.

a) Sinodi (Koncili) në të cilin është diskutuar personaliteti i Jisuit dhe është pranuar teoria “*substancë e njëjtë*” e Athanasiusit, quhet Koncili i I. i Nikes (v. 325).²⁵²

b) Sinodi i Dytë është Koncili i I. i Stambollit (v. 381), në të cilin është plotësuar pjesa e kredis në lidhje me Shpirtin e Shenjtë.

c) Sinodi i Efesit (v. 431) është koncili ku Krishti është përcaktuar si fjalë (logos) e Zotit kurse Maria si lindëse e Zotit (Theotocos)

ç) Sinodi i Kadikojit (v. 451), në të cilin Jezusi është përcaktuar edhe si Zot i përkryer edhe si njeri i përkryer në një person të vetëm.

d) Sinodi i II. i Stambollit (v. 553), ku është përcaktuar ideja e doktrinës për Krishtin dhe Trinitetin.

e) Sinodi i III. i Stambollit (v. 680), ku është ritheksuar ana e vërtetë njerëzore e Jezusit.

f) Sinodi i II. i Nikesë (v. 787), ku është diskutuar përdorimi i ikonave që shprehin realitetin e besimit krishterë ortodoks.²⁵³

Vendimet që janë marrë në koncilet e lartpërmendura përbëjnë bazën edhe esencën e parimeve të besimit të KAOSH.

III. Arti i KAOSH

Prej elementeve të Traditës së Shenjtë që përbën burimet e parimeve të besimit të KAOSH llogariten ikonatë, muzika kishtare dhe tradita arkitekturale e kishës. Ikonatë për KAOSH kanë një kuptim shumë të rëndësishëm. Sipas këtij besimi qëllimi i ardhjes së Jisu Krishtit është që formën dhe ikonën e Zotit ta vendos në njeriun.²⁵⁴ Ikonatë janë të shprehurit e Zotit të padukshëm në materie të dukshme.²⁵⁵ Edhe tradita muzikore e KAOSH, në aspektin e burimit të besimit të kishës, ashtu sikur ikonatë, janë një shpallje/zbulesë e besimit ortodoks dhe kanë një rëndësi të veçantë. Një tjetër element që shpreh doktrinën e KAOSH është edhe tradita arkitekturale ortodokse. Kupolat, forma e ndërtesave, vendosja (pozicionimi) e

²⁵² Gyndyz, f. 201.

²⁵³ Hopko, f. 36-37.

²⁵⁴ Justina Popoviç, *Dogmatika Pravoslavne Crkve*, v. I, Noli, Beograd, 1980, f. 684.

²⁵⁵ Ibid, f. 686.

ikonave, mënyra e veshjes shprehin mësimet e kishës. Të gjitha këto janë shprehje e krijimit, shpëtimit dhe jetës së përhershme të doktrinës krishtere ortodokse.²⁵⁶

3. Parimet e Besimit të KAOSH

A) Triniteti

Sipas besimit të KAOSH kredoja/besorja e krishterizmit ortodoks përbëhet prej besimit në “Atin, Birin dhe Shpirtin e Shenjtë”. Nëse këto tre elemente dhe relacionet mes tyre nuk pranohen, atëherë jeta dhe ekzistenca e Kishës Ortodokse nuk ka kuptim. Edhe pse quhet triniteti, të krishterët ortodoksë thonë se besojnë në një Zot. Sipas tyre, sado që triniteti në vete të ngërthejë tre elemente, ajo është shprehje e njësisë/monoteizmit. Në mesin e tre elementeve që përbëjnë Trinitetin e Shenjtë në aspektin e qenies dhe natyrës nuk ka asnjë dallim.²⁵⁷ Ashtu sikur adhurohet i Ati, poashtu adhurohen edhe Jisu Krishti dhe Shpirti i Shenjtë. Sipas Kishës Ortodokse, dallimi mes tre elementeve të Shenjta është në atë se i ‘Ati nuk ka lindur, i Biri ka lindur prej Atit, kurse Shpirti i Shenjtë buron vetëm prej Atit.’²⁵⁸ Besimi në tre elementet përbërëse të Zotit është një mister i Kishës sepse ajo nuk mund të kuptohet me anë të logjikës së njeriut. Realitetin e kësaj shpëtimtari (Jisu Krishti) na e ka treguar me anë të urdhërit që ua jep nxënësve të vet (dishepujve):

”Shkoni, pra, dhe bëni dishepuj nga të gjithë popujt duke i pagëzuar në emër të Atit e të Birit e të Frymës së Shenjtë.” (Mateu, 28:19).²⁵⁹

²⁵⁶ Hopko, f. 49-50.

²⁵⁷ Në bazë të studimeve të bëra mbi fetë në përgjithësi, deri diku është e qartësuar se triniteti është një fenomen teologjik dominant në shumë fe të vjetëra primitive në Mediteran. Kështu, mund të përmendim fenë e vjetër egiptiane ku ka dominuar triniteti i përbërë prej Izisit, Ozirisit dhe Horusit. Ndërkaq të njëjtnë e kemi te feja e sumerëve: An, Enki dhe Anlil; te feja e vjetër e Arabisë Veriore: El, Asirat dhe Baal; te feja e vjetër greke: Zeus, Apollon dhe Hera; te feja e vjetër romake: Jupiteri, Marsi dhe Quirinusi. (Shih, Sarikçioğlu, *Baslangıçtan Gunumuze Dinler Tarihi*, Ipsarta, 2000, f. 32, 45, 60, 81, 85). Kështu, kur kemi parasysh se ky (Mediterrani) është edhe vendi ku ka jetuar dhe vepruar Shën Pali, i cili edhe ka qenë njohës i mirë i paganizmit, lirisht mund të konkludojmë se triniteti në teologjinë krishtere nuk është diç e re, porse, ndoshta me një formë pak më të ndryshme, ai është e bartur nga këto koncepte të feve të vjetëra të këtyre vendeve. Ndërkaq, nëse çështjes i afrohej nga koncepti i shpëtimtarit, atëherë vërehet edhe dominimi i gnosticizmit, në vet Shën Palin. Si përfundim mund të themi se teologjia e trinitetit në krishterizëm është një sinkretizëm i koncepteve fetare të feve të vjetëra dominuese në rajon, i gnosticizmit dhe i transmetimeve në lidhje me Isain/Jezusin. (Shih, Gyndyz, *Pavlus Hiristiyanligin Mimari*, f. 102-108).

²⁵⁸ Sipas Kishës Katolike Shpirti i Shenjtë buron edhe prej Atit edhe prej Birit.

²⁵⁹ Terova, f. 17.

Disa përfundime të dala nga diskutimet e shumta të bëra në lidhje me shpjegimin e kredos së të krishterëve ortodoks, Kisha Ortodokse i pranon si të gabuara. Njëra nga çështjet që pranohet si gabim është pranimi se vetëm Ati është Zot kurse Biri dhe Shpirti i Shenjtë janë të krijuar prej hiçit. Çështja e dytë e gabuar është ajo se Zoti disa herë merr formën e Birit e disa herë të Shpirtit të Shenjtë. Ndërkaq çështja e tretë e gabuar është ajo se fjalët Bir dhe Shpirti i Shenjtë krahas Atit, nuk janë asgjë tjetër përveç emra të thejshtë. Kurse gabim i katërt është mendimi se Ati, Biri dhe Shpirti i Shenjtë janë Zota të ndarë nga njëri tjetri.

Kisha Ortodokse në lidhje me këto doktrina të gabuara sipas tyre, përgjigjet në këtë formë: Biri dhe Shpirti i Shenjtë nuk janë krijuar bashkë me Atin e as janë të krijuar, por janë të shenjta. Ata në krijimin e çdo gjëse që ekziston kanë qenë aktiv bashkë me Atin. Ndërkaq përgjigjja e vlerësimit të dytë të gabuar është se Biri dhe Shpirti i Shenjtë nuk janë forma të ndryshme të Zotit, por janë vetë Zoti. Kurse përgjigjja e vlerësimit të tretë është se fjala Bir, Shpirti i Shenjtë nuk janë emra tjerë të Zotit por ata janë nga një metaforë. Përgjigjja e kritikës së katërt është se Triniteti i Shenjtë nuk shpreh ekzistimin e tre zotave. Sipas kishës ortodokse, Zoti është një tek, e assesi nuk është tre, kurse Zoti gjendet në tre persona edhe atë në Atin, Birin dhe Shpirtin e Shenjtë. Këta nuk ndahen dhe çdoherë janë një.²⁶⁰

Kisha Ortodokse për të shpjeguar njësinë e Zotit si shembull/model e paraqet njeriun. Kështu që pyetjes për njeriun “ata ç`janë?”, i përgjigjet se, “ata janë persona me njerëzore/qenie dhe me natyrë të njëjtë”. Pra, ata janë të krijuar, janë krijesa materiale, të kufizuara dhe logjike. Ata janë të pavarur dhe dallojnë nga njëri tjetri. I pari nuk është tjetri e as i tjetri nuk është i pari. Vetëm se të gjithë janë njerëz. Në formë të ngjashme i përgjigjen pyetjes “ç`është triniteti?”, ai është “një”. Kurse kur të pyetet se “ata kush janë?”, atëherë përgjigjen se “ata janë tre”. Kështu që, kur për Zotin të pyetet se “ç`është” do t`i përgjigjen se Ai është absolut, i patëmeta. Atë nuk mund ta shpjegojmë, nuk mund ta kuptojmë, ai gjithmonë ekziston dhe është i njëjtë. Kurse pyetjes se “kush është?” i përgjigjen se ai është triniteti: Ati, Biri dhe Shpirti i Shenjtë.²⁶¹

²⁶⁰ Hopko, f. 194-196.

²⁶¹ Ibid, f. 200.

Kisha Ortodokse Shqipëtare mendon se jeta e vërtetë është të jetuarit e njerëzve në Trinitetin e Shenjtë në këtë botë. Në kishë të gjithë besimtarët ortodoksë bëhen të njëjtë me Krishtin dhe futen në njerëzoren e shenjtë të Birit të Zotit. Megjithatë uniteti i kishës është njëësia e shumicës në një. Kështu pra, kisha është shprehja e trinitetit. Kisha përbëhet prej shumë njerëzve të ndryshëm por që janë një. Kisha në dashurinë dhe në vërtetësinë e Zotit është një mendje, një zemër, një shpirt dhe një trup.²⁶²

Edhe besimi i KAOSH, si të gjitha kishat tjera ortodokse, bazohet në kredonë e pranuar në koncilin e Nikesë, e cila quhet *Besorja e Nikesë*. Pjesën hyrëse të Besores së Nikesë e përbëjnë premiset si “Jisui është Krisht” dhe se “Krishti është Zot”.²⁶³ Besimi i KAOSH që përfshinë trinitetin përbëhet nga kjo fjalë: ”Të besosh në Zotin At, në Jisu Krishtin si Zot të vetëm, në Shpirtin e Shenjtë si Zot të vetëm, në Kishën e Shenjtë si të vetme, të pranosh pagëzimin si pastrim prej mëkateve, të besosh në ringjalljen e të vdekurve dhe të presish jetën e pafund që do të vijë”.²⁶⁴

A) Besimi në Zotin At

Në kishat krishtere lindore, sikur në KAOSH besimi në Zotin është kushti i parë i besimit. Sipas këtij besimi, Zoti është i vetmi krijues i botës dhe vetë Ai e udhëheqë atë. Argumentet për ekzistimin e Zotit janë gjërat që na rrethojnë. Poashtu ekzistenca e Zotit mund të ndjehet edhe nga vetë zëri i ndërgjegjes dhe nga përvoja jonë. Njeriu kur vendos që të bëjë një punë, ajo punë është e mirë apo e keqe e ndjenë nga vet zëri i ndërgjegjes që i vjenë nga brendësia e tij. Ky zë që del nga thellësia, është një zë i vendosur në thellësi nga vet Zoti.²⁶⁵

Zoti i cili nuk është materie por frymë e plotë, nuk ka as fillim e as mbarim. Nuk është i mundur që Ai të shihet, të jetë i kufizuar, apo të jetë i ndryshueshëm. Sikur të kishte fillim dhe mbarim, të shiheshte, të ishte i kufizuar apo sikur të ishte i ndryshueshëm atëherë ai nuk mund të jetë Zot. Ai gjithësesi është shumë i fuqishëm,

²⁶² Ibid, f. 204-205.

²⁶³ Ibid, f. 54.

²⁶⁴ Ibid, f. 54; Terova, f. 14-15.

²⁶⁵ Terova, f. 15-16.

pronarë i një urtësie të madhe, i shenjtë dhe pa mëkate, i drejtë dhe bëmirës, sepse dëshira e tij është të gjithë të shpëtojnë.²⁶⁶

Sipas traditës biblike ortodokse, fjala “Zoti ekziston” në të njëjtën kohë thekson edhe dallimin e ekzistimit të Zotit nga të gjitha krijesat tjera. Poashtu shprehja se Zoti “është mbi ekzistencat” apo “mbi krijesat”, tregon njësinë dhe përsosmërinë e tij. Meghithatë, doktrina Ortodokse thotë se njësia e Zotit në konceptin filozofik dhe matematik të kuptimit “një”, i cili nuk është i ngjashëm me asgjë. Jeta e tij, bëmirësia e tij, dituria e tij, fuqia e tij, cilësitë e tij nuk ngajnë dhe poashtu nuk janë të njejta edhe me njeriun më ideal.²⁶⁷

Jisu Krishti Perëndinë mund ta quaj “At” sepse është Biri i vetëm i Zotit. Edhe të krishterët Perëndinë mund ta quajnë “At”, sepse edhe ata me anë të krishtit e kanë marrë Shpirtin e Shenjtë dhe janë bërë “Bijë të Perëndisë”.²⁶⁸

Sipas besimit të KOASH, Zoti është krijues edhe i asaj që duket edhe i asaj që nuk duket. Ai ka krijuar qiellin dhe tokën. Zoti megjithatë, i cili është krijues nga hiçi, vetë nuk është i krijuar, porse ai gjithmonë ekziston. Kurse çdo gjë tjetër është e krijuar nga ana e tij. Edhe krijesat nuk janë të krijuara përnjëherë. Në fillim Zoti i ka krijuar bazat e krijimit. Pastaj gradualisht ka krijuar çdo gjë tjetër. Kështu që, s’ka dyshim se Zoti është krijues i çdo gjëje.²⁶⁹

Zoti, krahas atyre që duken, ka krijuar edhe ato që nuk duken. Në mesin e krijesave të padukshme bëjnë pjesë *engjujtë*. Engjujtë janë një pjesë e ushtrisë së fuqive pa trup. Sipas traditës ortodokse ushtria e fuqive pa trup (*Savaoth*) përbëhet prej nëntë grupeve. Këta janë, engjujtë, kryeengjujtë, liderët, fuqitë, pushtetet, zotërimet, fronet, keruvimët dhe serufimët. Këta të fundit pandërprerë e adhurojnë Zotin duke thënë: “*i Shenjti! i Shenjti! i Shenjti!*”²⁷⁰

Në mesin e engjujve më i njohuri është Gabrieli, lajmëtari për lindjen e Krishtit²⁷¹, dhe kryegenerali i ushtrisë shpirtërore të Zotit, Mikaili.²⁷²

²⁶⁶ Ibid, f. 16-17.

²⁶⁷ Hopko, f. 62-64.

²⁶⁸ Ibid, f. 65; Gjithashtu shih, *Galat.* 4:4-5.

²⁶⁹ Hopko, f. 68-69.

²⁷⁰ Shih, *Isaia*, 6:21; *Zbulesa e Gjonit*, 4:8; Ibid, f. 76.

²⁷¹ *Danial*, 8:16/ 9:21; *Lluka* 1:19,26.

²⁷² Shih, *Danieli*, 11:13/12:1; *Letra e Apostullit Judë*, 9; *Zbulesa e Gjonit*, 12:7; Ibid, f. 76.

Sipas besimit të KAOSH, përveç atyre që zbatojnë urdhërin e Zotit ka edhe krijesa të këqija që bëjnë vepra të këqija edhe janë kundër dëshrës së Zotit, të cilët quhen “*djaj*”. Djalli nga ana e Jisu Krishtit është quajtur si “*ati i rrenës*”.²⁷³

Përveç asaj që përmendëm deri tash, në lidhje me krijesat e Zotit, ekziston edhe krijesa më e bukur e krijuar nga Zoti e ajo është *njeriu*. Zoti njeriun e ka krijuar të ngjashëm me veten dhe si ikonë të tij.²⁷⁴

B. Jisu Krishti²⁷⁵

Jisu²⁷⁶ Krishti është një fuqi hyjnore e njohur me emrin Biri i Zotit dhe që përbën njërin nga tre elementet përbërëse të besores së KAOSH, e cila zë vend në themelin e besimit krishterë ortodoks. Jisu ka kuptim “*shpëtimtari*”, kurse Krishtë “*i Shenjtëruar, i Lyer*”. Si argument për atë se Jisu Krishti është i Biri i Zotit KAOSH

²⁷³ *Gjoni*, 8:14.

²⁷⁴ *Krijimi*, 1:26-27.

²⁷⁵ Libri i findit i shpallur, gjegjësisht vula e revelatës së dhuruar njerëzimit nëpërmjet peygamberëve nga ana e All-llahut të Gjithfuqishëm, Kur’ani Famëlartë, Jezusin apo, sipas ortodoksëve shqiptarë, Jisuin, e përmend me emrin Isai i biri i Merjemes, që është nga bijtë e Israelit (Jakubit). Isai i përmendur në Kur’an dallon nga ai që quhet Jezus në krishterizëm. Sipas Kur’anit, Isai është i dërguar i All-llahut dhe është i përkrahur nga ana e Tij me anë të mrekullive: ringjallja e të vdekurve, shërimin e shumë sëmundjeve të pashërueshme për atë kohë etj. (Kur’an, Maide, 110-111). Kur’ani, poashtu mohon vrasjen apo kryqëzimin e Isait, kurse pranon kryqëzimin apo vrasjen e një treti, i cili e tradhëron Isain, të cilit Zoti për një moment i jep pamjen e Isait, dhe njerëzit, kinse Isain, në fakt dënojnë tradhëtarin e tij. (Kur’an, Nisa, 157-158). Gjithashtu në Kur’an, sikur që mohohet shenjtërimi i çdo njeriu, ashtu mohohet edhe shenjtërimi i Isait (Kur’an, Maide, 17), mohohet edhe koncepti teologjik krishter për trinitetin: “*O ithtarë të librit, mos teproni në fenë tuaj dhe mos thuani tjetër gjë për Allahun, përveç asaj që është e vërtetë. Mesihu Isa, bir i Merjemes, ishte vetëm i dërguari i Allahut. Ishte fjalë e Tij (bëhu) që ia drejtoi Merjemes dhe ishte frymë (shpirt) nga Ai. Besonie pra Allahun dhe të dërguarin e Tij e mos thoni: ‘Tre’ (trini). Pushoni (së thëni), se është më mirë për ju. Allahu është vetëm një Allah...*” (Kur’an, Nisa, 171-173). Kur’ani përmend jo shumë në detaje edhe lindejn e Isait (Kur’an, Merjem, 2-15), gjithashtu përmend edhe rëndësinë e rolit të misionit të Isait si peygamber: “*Dhe, kur Isai, bir i Merjemes, tha: O beni israilë, unë jam i dërguari i Allahut të ju, jam vërtetues i Tevratit që ishte para meje dhe jam përgëzues për një të dërguar që do të vijë pas meje, emri i të cilit është Ahmed. E kur ai u erdhi atyre me argumente të qarta. Ata thanë: Kjo është magji e hapët.*” (Kur’an, Saf, 6). Sipas Kur’anit ky mesazh i Isait (a.s.), thelbësisht, paraqet tre dimensione, ku njëri i përgjigjet të kaluarës, tjetri i përgjigjet të tashmes, kurse i treti i përgjigjet ardhmërisë. Isai kur’anor është i paraqitur si një që vërteton atë që është shpallur para tij, që është Tevratit, dhe i cili lajmëron për ardhjen e peygamberit pas tij, që do të quhet “Ahmed”, pra Muhamedi (a.s.). (Shih, Frithjof Schoun, *Dimenzije islama*, el-Kalem, Sarajevë, 1996, f. 101).

Kurse të gjithë muslimanët obligohen të besojnë si më poshtë: “*Ju (besimtarë) thuani: Ne i besuam Allaqhut, atë që na u shpall neve, atë që iu shpall Ibrahimit, Ismailit, Ishakut, Jakubit dhe pasardhësve (të Jakubit që ishin të ndarë në 12 kabile), atë që i është shpallur Musait, Isait dhe atë që iu është dhënë nga Zoti i tyre peygamberëve, ne nuk bëjmë dallim në asnjërin prej tyre dhe ne vetëm atij i jemi bindur.*” (Kur’an, Bekare, 136 dhe ajeti 3; Ali Imran, 84). (Për më gjërësisht shih, Muhammad Ata ur-Rahim, *Jesus A Prophet of islam*, Londër, 1977, f. 206-219).

²⁷⁶ Kur do të bëhet fjalë për të krishterët në përgjithësi do të përdorim fjalën ‘Jezus’, ndërsa kur do të bëhet fjalë për ortodoksët në veçanti do të përdorim fjalën ‘Jisu’, pasi kjo fjalë kështu përdoret në

ofron përgjigjen e marrë nga vet Krishti nga nxënësit e tij, kur ai i pyet ata për veten e tij:

“Ai u tha atyre: Po ju kush thoni se jam unë? Dhe Simon Pjetri duke u përgjigjur tha: Ti je Krishti, Biri i Perëndisë të gjallë.” (Mateu, 16:15-16).

Se emri Jisu, që ka kuptimin shpëtimtar, është emër i dhënë Birit të Zotit kuptohet nga këto shprehje në Biblën e Mateut dhe të Llukës: *“Dhe ajo do të lindë një djalë dhe ti do të vësh emrin Jezus, sepse ai do të shpëtojë popullin e tij nga mëkatet e tyre.”*²⁷⁷

Emri Krisht, Jisuit i është dhënë për shkak se ai është Mbreti Shpirtërorë i njerëzimit dhe se ai është shenjtëruar nga Shpirti i Shenjtë. KAOSH beson se Jisui ka lindur nga Zoti At dhe se, në asnjë mënyrë nuk është i krijuar nga ana e Zotit. Ariusi pasi që ka menduar se Jisui është “krijesa e parë” e Zotit është shpallur heretikë dhe është ekskomunikuar nga kisha.²⁷⁸

Sipas ortodoksëve shqipëtarë Jisui është edhe *njeri i vërtetë* edhe *Zoti i vërtetë* edhe *zotnjeri i vërtetë*.²⁷⁹ Sipas besimit ortodoks, pasi Jisui është Biri i Zotit dhe është i lindur nga Ati, nuk ka kuptimin se Jisui është krijuar më vonë. Në kulturën e krishterizmit me të madhe është diskutuar çështja se “Biri ekziston bashkë me Zotin apo mbas Tij”. Sipas teorisë që e mbrojnë të krishterët ortodoksë, Jisu Krishti është bashkë me Zotin At, e nuk është i krijuar pak më vonë. Sipas tyre, nuk është e mundur që të mendohet se Jisu Krishti, i Biri i Zotit të jetë i krijuar.²⁸⁰ Pasi sikur të pranohet Jisui si i krijuar, ajo do të kishte përvojën kohore. Ndërkaq ai edhe para kohës ka ekzistuar bashkë me Atin Zot. Fjala “i krijuar” përdoret vetëm për diç kalimtare, që shkatërohet që ka fund dhe për ata që lindin nga njëri tjetri. Pasi Jisu Krishti i Biri i Zotit, dallon nga të gjithë këto, është gabim të thuhet se ai është i krijuar. Prandaj sipas

literaturën ortodokse në gjuhën shqipe. Ndërkaq kur do të ketë të bëjë me botëkuptimin islam atëherë do të përdorim fjalën ‘Isai’.

²⁷⁷ Mateu, 1:21; Luka, 1:31.

²⁷⁸ Terova, f. 23-24.

²⁷⁹ Popoviç, *Dogmatika Pravoslavne Crkve*, v. II, f. 25.

²⁸⁰ Ky paradoks që vërehet në teologjinë krishtere në lidhje me Jisuin dhe me krijimin e tij, pasi si i tillë është, të krishterët e besojnë si të tillë. Kështu që, unë jam munduar besimin real të tyre, duke u bazuar në literaturë krishtere ortodokse dhe duke mos bërë analiza dhe kritika të ndryshme.

ortodoksëve besimi i vërtetë është të besuarit se i Biri ka ekzistuar bashkë me të Atin.²⁸¹

Megjithatë Biri i Zotit, Jisu Krishti, para se të shndërohet në trup/mish ka qenë Fjalë (Logos): *“Në fillim ishte Fjala dhe Fjala ishte Perëndi. Ai (fjala) ishte në fillim me Perëndinë. Të gjitha gjërat u bënë me anë të tij (fjala), dhe pa atë nuk u bë asnjë nga ato që u bënë.”*²⁸²

Kështu që ai “para shumë shekujsh” ka lindur nga Zoti. Shprehja ka lindur nuk duhet kuptuar si i krijuar. Ai ekziston para kohës (preexistent) edhe është i përhershëm. Vetëm se edhe fjala i përhershëm nuk shpreh një kohë pa fund e as amshueshmëri në kohë, porse shpreh amshueshmëri jashta kohës. Kurse amshueshmëria pa kohë në mënyrë të vazhdueshme shpreh “të tashmen”, që nuk ka as të kaluar e as të ardhmen. Për Zotin çdo gjë njihet si e tashme.

Sipas një mendimi krishter ortodoks çdo gjë i ngjanë asaj që e lind. Jisu Krishti pasi ka lindur nga Zoti duhet edhe ai të jetë Zot. Pra, Ai i ngjanë Atit. Gjegjësisht Jisu është Dritë e lindur nga Drita, Zoti i lindur nga Zoti. Siç dihet, krijesat e krijuara kanë një rënditje. Përshebull, prej njeriut lind njeri, prej kafshës lind kafsh, prej bimës lind bimë. Pasi kjo është kështu edhe ai që lind prej Zotit duhet të jetë Zot. Gjegjësisht ajo është e njëjtë me atë që është lindur. Asnjëherë nuk ndodh e kundërta.²⁸³

I Biri është i njëjtë me Zotin prandaj edhe jeta, dëshira, fuqia dhe aktiviteti i tij duhet të jetë e njëjtë. Kështu që ç`është Ati, ai është edhe Biri. Çfarë ka bërë Zoti, të njëjtën e ka bërë edhe i Biri. Aktiviteti i parë i Zotit është krijimi. Zoti At është krijues i qiellit, tokës, i asaj që duket dhe nuk duket. Ky aktivitet i krijimit është bërë bashkë me Zotin. Pra, Biri vepron si plotësues në dëshirën e Zotit për krijim:

*”sepse në të u krijuan të gjitha gjërat, ato që janë në qiejt dhe ato mbi dhe, gjërat që duken dhe ato që nuk duken: frone, zotërime, principata dhe pushtete; të gjitha gjërat janë krijuar me anë të tij dhe në lidhje me të.”*²⁸⁴

²⁸¹ Shën Vasili i Madh, *Mbi Shpirtin e Shenjtë*, KOASH (datë dhe vend s’ka), f. 39; Hopko, f. 96-97; *Çfarë Besojnë të krishterët*, KOASH (datë dhe vend s’ka), f. 5.

²⁸² Gjoni, 1:1-3.

²⁸³ Hopko, f. 95-96.

²⁸⁴ Kol., 1:16; Shih, Gjoni, 1:2-3; Rom., 11:36

Me anë të Jisu Krishtit e padukshmeja bëhet e dukshme, qielloreja bëhet botërore, hyjnoreja bëhet njerëzore, transcendentaleja bëhet imanente. Në Jisuin janë bashkuar të gjitha misteret e qiellit dhe të tokës. Kështu që, të njihet procesi i shndërrimit të asaj metafizike në atë fizike, të asaj mbinatyrore në atë që është natyrore. Në Jisuin edhe Zoti edhe njeriu janë të plotë. Kjo atij i jep karakterin se ai është tek, dhe se në këtë botë nuk ka shok të ngjashëm dhe është i padukshëm.²⁸⁵

Kisha Ortodokse nuk e pranon zbritjen e Zotit Jisu Krisht nga qielli. Sipas saj ai, si çdo njeri ka lindur nga një nënë. Dhe kjo doktrinë përbën thelbin e besimit krishterë ortodoks. Prandaj Maria sipas krishterëve njihet si “*Theotocos*”, e cila ka kuptimin “*Lindëse e Zotit*”. Kisha Ortodokse Jisuin nuk e llogarit vetëm si njeri. Por ai sipas kishës është i vërtetë dhe krahas asaj që është i përsosur dhe në aspektin trupor, mendor dhe shpirtërorë, ai është edhe Biri i Zotit dhe fjala hyjnore. Jisui pasi është lindur nga Maria, Maria llogaritet nëna e Zotit.²⁸⁶

Sipas KOASH, shprehja se Jisu Krishti ka zbritur prej qielli nuk ka kuptimin se ai më herët ka qenë në qiell e pastaj ka zbritur në tokë. Porse, shprehja “*zbriti nga qielli*”, thekson se Biri i Zotit, Jisu Krishti, ka ardhur nga lartë, gjegjësisht nga një ekzistencë hyjnore. Ajo ekzistencë hyjnore është diç “tjetër” nga çdo gjë dhe se ekziston jashta hapësirës dhe kohës.²⁸⁷

C. Shpirti i Shenjtë

Sipas KOASH, ashtu sikur të të gjithë ortodoksët, elementi i tretë i Besimit të Trinitetit që është baza e besimit krishterë ortodoks, është Shpirti i Shenjtë. Edhe pse sipas Kishës Katolike dhe Kishës Protestante pretendohet se Shpirti i Shenjtë ka dalë edhe prej Atit edhe prej Birit (*Filioque*), sipas Kishës Ortodokse, ashtu siç përmendëm më lartë, Shpirti i Shenjtë krahas asaj që është Zot ai ka dalë vetëm prej Atit. Shpirti i Shenjtë sipas ortodoksëve, është “*Jetëdhënës*” pasi që është Zot, njerëzve u jep shenjtëri, jetë dhe dominon në botë.²⁸⁸

²⁸⁵ Popoviç, f. 24.

²⁸⁶ Hopko, f. 103.

²⁸⁷ Ibid, f. 100.

²⁸⁸ Michael Sadgrove, Ogranci Crkve, *Religije Svijeta*, Ljubljana, Krcanska Sadasnost-Zagreb, 1987, f. 358; Terova, f. 31; Hopko, f. 167; *Çfarë besojnë të krishterët ortodoks*, f. 6.

Shpirti i Shenjtë, edhe pse llogaritet Zot, ai nuk është Zot i vetëm, por ai është bashkë me Atin dhe Birin. Shpirti i Shenjtë nuk është i krijuar, por është i përhershëm pa fillim dhe pa mbarim, është i shenjtë. Ai gjithmonë është bashkë me Atin dhe Birin. Ai adhurohet, lavdërohet dhe gjendet në njëshmërinë e Trinitetit të Shenjtë. Pra nuk ka asnjë kohë kur Shpirti i Shenjtë nuk ekziston. Ai, sikur Biri buron prej një burimi Hyjnor, Zotit, që është i përhershëm dhe jashtëkohës: *”Por kur të vijë Ngushëlluesi, që do t’ju dërgoj prej Atit, Fryma e së vërtetës, që del nga Ati im, ai do të dëshmojë për mua. Edhe ju, gjithashtu, do të dëshmoni, sepse ishit me mua që nga fillimi.”*²⁸⁹

Megjithatë, në historinë e kishës kanë lindur diskutime të ndryshme në lidhje me dallimin në mes të Birit, që lind prej Atit, dhe Shpirtit të Shenjtë që buron prej Atit. Pra, pretendohet se njëri ka lindur, kurse tjetri ka buruar. Sipas Kishës Ortodokse për ne është me rëndësi që të kuptojmë marrëdhëniet e Birit dhe Shpirtit me Atin dhe marrëdhëniet mes tyre dhe gjithashtu, lidhjen e tyre me botën. Ndërkaq, sipas Vasilit të Madh, të gjitha fjalët e thëna për Zotin, duke përfshirë edhe fjalët “ka lindur” dhe “ka buruar/ka dalë”, nuk kanë mundësi që të thonë gjithçka në lidhje me Zotin dhe të Shenjtën. Pasi këto fjalë kanë mëngësi në të shprehurit plotësisht të Vërtetën Hyjnore. Njerëzit Zotin mund ta kuptojnë vetëm nëpërmjet diturive që ua ka dhënë Ai vetë. Kurse nuk është aspak e mundshme që njeriu të dalë nga ky rreth (kornizë). Kjo do të thotë se fjalët e thëna realisht nuk shprehin një mjaftueshmëri.²⁹⁰

Shpirti i Shenjtë, gjithashtu, është inspirues i fjalës së Zotit te njerëzit. Ai shenjtëron profetët²⁹¹, mbretërit dhe priftërinjtë e Dhiatës së Vjetër. Poashtu ai sikur përmendet në tekstet e Biblës, në formë zogu ka zbritur në Jisu Krishtin në rastin kur ai ka qenë duke u baptizuar nga ana e Gjonit (Jahjasë): *”Tani, si u pagëzua e gjithë populli, edhe Jezusi u pagëzua; dhe ndërsa po lutej, qielli u hap dhe Fryma e Shenjtë zbriti mbi të, në trajtën trupore si të pëllumbit, dhe nga qielli erdhi një zë, që thoshte: Ti je Biri im i dashur, në ty unë jam kënaqur.”*²⁹²

²⁸⁹ Gjoni, 15:26-27.

²⁹⁰ Vasili i Madh, f. 82; Hopko, f. 167-168.

²⁹¹ Vasili i Madh, f. 85.

²⁹² Luka, 3:21-22; Shih, Gjoni, 1:32; Mateu, 3:16; Marku, 1:9.

Edhe të krishterët shqipëtarë, sikur të krishterët tjerë, mendojnë se kisha jetën e saj e vazhdon me anë të Shpirtit të Shenjtë. Sipas kësaj Shpirti i Shenjtë është mbretëria e Zotit në tokë. Jeta e Zotit është një sigurim i ekzistimit të së vërtetës dhe dashurisë bashkë me njeriun. Shpirti i Shenjtë, është kusht për krijimin e njeriut dhe botës, sepse ai është “*Ngushëllues*”.²⁹³

Të krishterët Ortodoks besojnë se te çdokush, gjatë pagëzimit të tij, zbret Shpirti i Shenjtë:

*”Pendohuni dhe secili nga ju le të pagëzohet në emër të Jezu Krishtit për faljen e mëkateve, dhe ju do të merrni dhuratën e Frymës së Shenjtë. Sepse premtimi është për ju dhe për bijtë tuaj dhe për gjithë ata që janë larg, për ata që Zoti, Perëndia ynë, do t’i thërras.”*²⁹⁴

Ç. Maria Zotëlindësja (*Theotocos*)

Edhe KOASH, sikur kishat tjera ortodokse, Marian e njeh si lindëse e Zotit (*theotocos*). Në historinë e krishterizmit, që prej shek. V. diskutohet çështja se Maria ka lindur Jisu Krishtin Zot ose Jisu Krishtin njeri. Shën Cyrilli nga Aleksandria thotë: ”nëse Jisu Krishti është Zot, atëherë edhe Virgjëresha e Shenjtë (Maria) që e ka lindur atë është Theotocos-nëna e Zoti. Prandaj mendimi i pranuar nga ortodoksët është se Maria ka lindur Zot dhe kështu është nëna e Zotit.”²⁹⁵

Sipas besimit të KAOSH Maria, lindëse e Zotit, në të njëjtën kohë është edhe *Virgjëreshë e Shenjtë*. Quhet Virgjëreshë, pasi, pa mos kontaktuar me asnjë mashkull, me anë të Shpirtit të Shenjtë e ka lindur Birin, që në Bibël quhet *Immanuel*, e cila fjalë ka kuptimin e “*Zoti është me ne*”.²⁹⁶ Maria, si lindëse e Zotit bashkon, Zotin me njeriun, qiellin me tokën (botën hyjnore me tokën). Prandaj nuk është e mundur që Marian ta quajmë ndryshe përveç se si nënë e Zotit ose si lindëse e Zotit, kurse fëmiun që lindë Zot. Sikur fëmiu i lindur të mos ishte Zot, pra, të ishte njeri normal,

²⁹³ Gjoni, 16:13, 14:25, 15:26.

²⁹⁴ Veprat e Apostujve, 2:37-39.

²⁹⁵ Popoviç, *Dogmatika Pravoslavne Crkve*, v. II, f. 233.

²⁹⁶ Mateu, 1:23.

atëherë edhe Maria nuk do të quhej Theotocos, porse do të quhej *Antropocos* (lindëse e njeriut).²⁹⁷

Hyjnia, fëmiut të lindur nga Maria, nuk i është dhuruar pas lindjes. Ai edhe para se të lindë nga Maria ka qenë fjalë (*logos*), që është vetë Zoti.²⁹⁸

Ortodoksët, për dallim nga kisha katolike, në lidhje me Marianë mbrojnë mendimin se ajo nuk është e mbrojtur prej mëkatit të parë.²⁹⁹ Sepse, sipas tyre në Bibël potencohet se vetëm Jisu Krishti është i mbrojtur nga mëkatet. Kështu që përveç tij çdokush tjetër është në mëkatin origjinal.³⁰⁰ Kurse Kisha Katolike, mbron tezën se Maria, që nga lindja nuk ka patur asnjë mëkat, po madje nuk ka patur edhe mëkatin origjinal. Sipas kësaj, ajo, pa mos patur lidhje me mëkatin origjinal, ka lindur e pagabimtë dhe e ka lindur Jisu Krishtin Shpëtimtarë. Ndërkaq, pasi Jisu Krishti është Zot dhe i pagabim edhe ai që e lind atë, sipas Kishës Katolike, duhet të jetë i pagabim. Ortodoksët e kritikojnë dhe e refuzojnë këtë mendim të katolikëve.³⁰¹

D. Shpëtimi (Sotereologji) dhe besimi në Mëkatin e Parë

Në krishterizëm, edhe pse qëllimi kryesor është shpëtimi i njeriut, mënyra e arritjes deri te shpëtimi i njeriut dallon nga besimet tjera. Sipas besimit të KAOSH gjeneza e shpëtimit, si në kuptimin e përgjithshëm ortodoks, fillon me besimin në Jisu Krishtin. Shpëtimi është dhunti hyjnore që njeriut ia jep Shpirti i Shenjtë. Kuptimi i

²⁹⁷ Popoviç, f. 237-239; *Çfarë besojnë të krishterët ortodoks*, f. 11-12.

²⁹⁸ Popoviç, f. 242.

²⁹⁹ Një prej kuptimeve të fjalës mëkat në literaturën krishtere ortodokse është ‘të mos qëllosh në shenjë’, ‘të dështosh në çfarë duhet të bësh’, ‘të mos arrish atje ku duhet të shkosh’. Dështimi i njeriut që të jetë krijesë shembëlltyrë, të jetonte i bashkuar me jetën hyjnore të Perëndisë, ndryshe quhet edhe ‘*rënia*’ e tij. Rënia e njeriut është rezultat i ngrënies së ‘pamës së njohjes të së mirës dhe të së keqes’, e cila, në traditën ortodokse, shpreh mosbindje urdhërit të Zotit nga ana e njeriut; shpreh krenarinë, xhelozinë dhe mungesën e mirënjohjes së përlulshmerisë ndaj Perëndisë. Ndërkaq, në Shkrimin e Shenjtë dhe në teologjinë ortodokse mëkati shprehet si e keqja, djalli, vuajtja dhe vdekja. Me mëkatin e njeriut (Adamit), e tërë bota ka ra nën sundimin e Satanait dhe ‘*gjendet në të ligët*’ (Rom., 5:12; I Gjoni, 5:19). Kështu, Zoti dërgoi Jisu Krishtin, Shpëtimtarin dhe Zotin e Krijimit (Lluka, 1:55, 73), që ai të flijojë veten dhe të shpëtojë popullin nga mëkatet e tyre, të hap varet e tyre dhe të falë jetën e përjetshme tek i gjithë krijimi. Thomas Aquinas shprehet se, mëkati te njerëzit nuk kalon duke trashëguar mëkatin personal të Adamit/Ademit a.s., por, atë njerëzit e trashëgojnë në formë të dominimit në natyrën e njeriut. Pra, të gjithë njerëzit përpara Jisuit kanë qenë mëkatar, kurse me kryqëzimin e Jisuit ai ngritet dhe shpëtojnë njerëzimi. (Shih, Thomas Hopko, *Besimi Orthodhoks-Doktrina*, v. 1, KOASH, 1997, f. 87-90; Sinasi Gynduz, *Din ve Inanç Sozlugu*, Vadi, Ankara, 1998, f. 44)

³⁰⁰ Rom. 3:23; 5:12.

³⁰¹ Popoviç, *Dogmatika Pravoslavne Crkve*, v. I., f. 285-287 dhe v. II., f. 265-261.

kësaj dhuntie të dhënë njeriut nga Shpirti i Shenjtë, është të jetuarit një jetë të re dhe të pastër bashkë me Krishtin, të edukuarit në kishë dhe të jetuarit sipas dëshirës së Zotit.³⁰²

Pjetri pyetjes se si arrihet shpëtimi, i përgjigjet: *”Atëherë Pjetri u tha atyre: Pendohuni dhe secili nga ju le të pagëzohet në emër të Jezu Krishtit për faljen e mëkateve, dhe ju do të merrni dhuratën e Frymës së Shenjtë. Sepse premtimi është për ju dhe për bijtë tuaj dhe për gjithë ata që janë larg, për ata që Zoti, Perëndia ynë, do t’i thërras.*”³⁰³

Sipas ortodoksve, siç kuptohet nga përgjigja e lartpërmendur e Pjetrit, për shpëtimin e një njeriu është kushtë falja e mëkateve. Kurse për faljen e mëkateve duhet pagëzuar me emrin e Jisu Krishtit. Gjegjësisht sipas kësaj, mund të bisedohet për tre faza të shpëtimit:

1. Pendimi nga mëkatet
2. Pagëzimi në emrin e Jisu Krishtit dhe
3. Të arriturit të Dhuntia Hyjnore që është e marrur nga Shpirti i Shenjtë.³⁰⁴

Burimet ortodokse, pyetjes se pse shpëtimi realizohet vetëm me pagëzim në emër të Jisu Krishtit dhe jo në një formë tjetër, i përgjigjen kështu: *”Jisu Krishti ka lindur i pastër nga mëkati. Ai të gjitha mëkatet i morri mbi vete me qëllim që të shpëtoj të gjithë njerëzimin nga mëkati i Adamit. Dhe në fund ai u kryqëzua si dëmshpërblim i mëkatit të parë. Kjo ishte edhe detyra parësore e tij. Mëkati i parë nuk falet ndryshe, vetëm se me flijimin e vetes, pra me vdekje. Kjo kuptohet nga këto shprehje të theksuara në letrën e dërguar romakëve (6:23): *”Sepse paga e mëkatit është vdekja, por dhuntia e Perëndisë është jeta e përjetshme në Jezu Krishtin, Zotin tonë*”.*³⁰⁵

Në historinë e doktrinës krishtere me të madhe është diskutuar se Jisu Krishti borxhin e kujt e ka paguar. Disa kanë mbrojtur mendimin se Krishti ka ardhur në tokë për të paguar borxhin e djallit. Pasi sipas këtij mendimi njeriu veten e tij ia ka shitur djallit. Për këtë Jisui për shpëtimin e njeriut djallit i ka paguar atë që është dashur ta

³⁰² Çfarë besojnë të krishterët ortodoks, f. 7; Gyndyz, *Din ve Inanç Sozlugu*, f. 227.

³⁰³ Vep. e Apostujve, 2:38-39.

³⁰⁴ Hopko, f. 136-137.

³⁰⁵ Hopko, f. 138-139; Gjithashtu shih, Rom., 5:14-21.

paguaj. Kurse disa tjerë pretendojnë se Jisu Krishti ka paguar borxhin ndaj Zotit At. Zoti nga mëkati i njeriut dhe nga nëpërkëmbja e ligjeve të Tij, vetëveten e quan të ofenduar. Prandaj njeriu, për shkak të mëkatit që ka bërë është i detyruar që të marrë dënimin e merituar. Por asgjë njerëzore atë mëkat nuk mund ta shlyej, kështu që duheshte Biri i Zotit të lind dhe për dëmshtëpërlimin e mëkatit i parë, të dënohej me dënimin e merituar. Kështu edhe ndodhi. Jisu Krishti e flijoi veten dhe vdiq për mëkatit e njeriut.³⁰⁶ Jisu Krishti vdiq në kryq. Kështu pagoi çmimin e plotë për mëkatin dhe u pajtua me krijuesin e Botës.³⁰⁷

Për këtë, pra, sipas ortodoksëve, shpëtimi i njeriut bëhet me besim dhe me pagëzim në emër të Jisu Krishtit.

Dh. Koha e Fundit (*Eskatologjia*)³⁰⁸

Sipas besimit të Kishës Ortodokse, Koha e Fundit ka filluar me ardhjen e Jisu Krishtit në tokë. Ngjarja më e rëndësishme e Kohës së Fundit është ardhja e dytë e Jisuit në tokë. Sipas ortodoksëve ardhja e dytë e Jisuit në tokë është prej kushteve të rëndësishme të besimit. Për këtë shprehja në Letra I. Gjonit (2:28-29): *”Edhe tani, djema, qëndroni në të që, kur të shfaqet ai, ne të mund të kemi besim, dhe në ardhjen e tij të mos turpërohemi para Tij. Në qoftë se e dini se ai është i drejtë, ta dini se*

³⁰⁶ Në aspektin teologjik islam askush nuk ngarkohet me mëkatin e tjetrit. Çdo kush do të jetë përgjegjës për të këqijat dhe do të jetë i shpërblyer për të mirat që i ka bërë, i bën dhe do t'i bëjë deri sa do të jetë gjallë. Për këtë All-llahu xh.sh. në Kur'anin Famëlartë thotë: *“Allahu nuk e obligon asnjë njeri përtej mundësisë së tij, atij (njeriut) i takon ajo që e fitoi dhe atij i bie ajo (e keqe) që e meritoi...”* (Kur'an, Bekare, 286) dhe *“Ai ishte një popull që kaloi, atij i takoi ajo që e fitoi, e juve u takon ajo që fituat, prandaj ju nuk jeni përgjegjës për atë që e vepruan ata.”* (Kur'an, Bekare, 134).

³⁰⁷ Hopko, f. 136-137.

³⁰⁸ Eskatologjia është disiplinë teologjike e cila merret me çështjet e fundit të jetës-botës. Eskatologjia, shiquar me syrin e historinë së feve, nga fe të ndryshme është kuptuar si perfekte (ngjarje e kaluar), prezente (që ndodh) dhe futurale (që do të ndodh). Kuptimi perfekt i eskatologjisë rrjedh prej një botëkuptimi nacional të Dhiatës së Vjetër-hebraik, i cili redukton çfarë do lloji tjetër ndodhie eskatologjike. Kuptimi prezent i eskatologjisë rrjedh prej një botëkuptimi kishtar (ekleziatik), i cili shprehet se një gjë e tillë do të realizohet me krijimin e mbretërisë së Zotit në tokë-botë. Ndërkaq, eskatologjia mislimane apo kur'anore është realitet eskatologjik futural (i ardhshëm), kur do të fitojë pozitën qetësuese realiteti i dukshëm dhe ai i padukshëm, i botës makro dhe mikrokozme. Në literaturën islame (Kur'an, Sunnet dhe shkrimet e dijetarëve), jeta e njeriut kalon nëpër tre realitete ekzistenciale: *Dunjaja* (jeta në këtë botë), *Berzahu* (jeta në varr) dhe *Ahireti* (bota e ardhshme). Kështu eskatologjia islame, pas vdekjes së Muhamedit a.s., ka tre etapa: fundi i botës (*Ahir Ez-Zaman*), koha intermadiare (*Zamanu Berzahij*) dhe ringjallja (*Jevm Al-Kijame*). (Shih, Resid Hafizoviç, *Teoloski Traktati o Naçelima islamske Vjere*, Bemust, Zenica, 1996, f. 185-209; Mehmet Paçaci, *Kur'an'da ve Kitab-i Mukaddes'te Ahiret Inanci*, Nun Y., Stamboll, 1994, f. 96-123 dhe 242-269; Fazlur Rahman, *Ana Konulariyila Kur'an*, Fecr Y., Ankara, 1993, f. 209-219).

kushdo që praktikon drejtësinë ka lindur prej tij”, duke theksuar për ardhjen e dytë të Jisu Krishtit në Kohën e Fundit, besimtarit i tregohet se duhet të jetë i kujdesshëm që të jetë gati kur ajo kohë do të vijë.

Të krishterët ortodoks besojnë se, në kohën kur do të vijë Jisu Krishti do të ndodhë edhe *Gjykimi i Fundit*.³⁰⁹ Atë ditë para Jisuit edhe të gjallët edhe të vdekurit do të gjykohen.³¹⁰

Të vdekurit do të ringjallen që të gjykohen. Vetëm se ringjallja nuk do të bëhet në formën botërore (materiale), por shpirtërore. Atë ditë do të ndryshojnë edhe trupat e njerëzve që do të jenë të gjallë deri në atë moment. Gjatë gjykimit edhe të mirët edhe të këqinjët do të marrin shpërblimin apo dënimin e merituar. Shpërblimi për të mirët gjegjësisht për ata që i kanë besuar Jisuit, do të jetë parajsja, kurse dënimi për të këqinjët do të jetë ferri. Kështu që të parët do të gëzohen, kurse të dytët do të zemërohen.³¹¹

Pas gjykimit të fundit bota nuk do të shkatërrohet e as do të zhduket. Bota , sipas besimit krishterë ortodoks, vetëm do të ndryshojë dhe do të rilind. Ndërkaq njerëzit pas gjykimit të fundit do të jetojnë një jetë të amshueshme, do ta jetojnë periudhën e mbretërisë së Zotit.³¹²

Jisui atyre që e kanë njohur atë do t'iu drejtohet kështu: *”Dhe unë ju caktoj mbretërinë ashtu si ma ka caktuar mua Ati im.”*³¹³ Vetëm se, mbretëria e themeluar nga Jisu Krishti nuk do të jetë si e kësaj bote, porse do të jetë krejtësisht tjetër.³¹⁴

³⁰⁹ Në ortodoksizëm gjykimi do të bëhet në këtë botë, që do të thotë se çështja e fundit të kësaj bote, e varrit dhe ringjallja, nuk janë të qarta. Kurse në islam këto tre periudha janë të qarta. Koha e fundit ka shenjat e caktuara në hadithe. Jeta e varrit dhe jeta e ahiretit poashtu janë të caktuara me Kur'an dhe me hadithe. Gjykimi i njerëzve, sipas islamit, nuk do të bëhet në këtë botë, por ajo do të realizohet pas ringjalljes në ahiret. Të mirët do të shkojnë në xhennet, kurse të këqinjët nuk do të shkrihen apo zhduken, por do të shkopjnë në xhehennem. (Shih, Hafizoviç, *Teoloski traktati o naçelima islamske vjere*, f. 206-207; Suleyman Ates, *Kur'an Ansiklopedisi*, v. 1, Kuba, Stamboll, 1997, f. 176, 209, 363).

³¹⁰ Në lidhje me gjykimin e fundit në Bibël shprehet kështu: *“sepse Zoti vetë, me një urdhër, me zë kryeengjelli dhe me borinë e Perëndisë, do të zbrësë nga qielli dhe ata që vdiqën në Krishtin do të ringjallen të parët; pastaj ne të gjallët, që do të kemi mbetur, do të rëmbehemi bashkë me ata mbi retë, për të dalë përpara Zotit në ajër; dhe kështu do të jemi përherë bashkë me Zotin. Ngushëlloni, pra, njëri tjetrin me këto fjalë.”* (I. Thesalonik, 4:16-18).

³¹¹ Terova, f. 41; *Çfarë besojnë të krishterët ortodoks*, f. 16.

³¹² Terova, f. 42; Hopko, f. 158.

³¹³ Lluca, 22:28-30.

³¹⁴ Këtë e ka thënë vet ai kur ka biseduar me Pilatusin: *“Jezusi u përgjigj: Mbretëria ime nuk është e kësaj bote; po të ishte mbretëria ime e kësaj bote, shërbetorët e mi do të luftonin që të mos u dorëzohesha Judenjve; porse tani mbretëria ime nuk është prej këtej.”* (Gjoni, 18:36).

Sipas doktrinës kishtare ortodokse, kisha në këtë botë është Mbretëria e Zotit. Ashtu sikur do të potencojmë më poshtë, sipas besimit krishterë, Krishti si Zot i vetëm dhe si mbret i vetëm njihet dhe falenderohet në Kishë. Edhe tash Shpirti i Shenjtë, me fuqinë e plotë të tij, kishës i është dhënë nga ana e tij. Gjithashtu Mbretëria e Zotit, si një realitet shpirtëror dhe hyjnor, nëpërmjet Kishës të gjithë njerëzve iu është dhuruar nga ana e Krishtit. Ky realitet do të gjeneralizohet me ardhjen e dytë të Krishtit, ku çdo gjë do të kompletohet.³¹⁵

Besimi i Kishës Ortodokse, në lidhje me shpëtimin dhe ringjalljen e njeriut për një jetë të amshueshme, sikur që u potencia më lartë, nuk shpreh atë se kjo botë do të zhduket dhe se do të krijohet një botë tjetër. Ai, këtë botë e njeh si një gjë e dashur nga ana e Zotit, si një gjë që do të ringjallet dhe si një botë ku do të realizohet jeta e përhershme. Poashtu këtë botë e sheh si një gjë të mbushur përplotë me hyjni nga Zoti.³¹⁶

Megjithatë, në lidhje me shkatërrimin e kësaj bote dhe me themelimin e një bote të re, janë bërë një sërë diskutimesh. Por, për shkak se në shkrimet e shenjta nuk ka asgjë në lidhje me krijimin e dytë, tradita ortodokse për çështjen e shkatërrimit të kësaj bote nuk thotë asgjë. Ajo fletë për vazhdimësinë e krijimit, qëllimi i së cilës është pastrimi, përsosshmëria dhe shpëtimi i njerëzimit.³¹⁷

D. Kisha

Kisha shpreh vendin e shenjtë, gjegjësisht tempullin, shoqërinë krishtere dhe fracionet e ndryshme krishtere si Kisha Ortodokse, Kisha Katolike, Kisha Protestante etj.³¹⁸

Kisha është një simbol i besimit të Kishës Ortodokse. Ortodoksët shqiptarë ashtu sikur i besojnë Zotit, Jisu Krishtit dhe Shpirtit të Shenjtë, ashtu besojnë edhe në Kishë. Kisha, sipas besimit ortodoks, është një realitet hyjnorë i Mbretërisë së Zotit në tokë. Pa kishën është e pamundshme një Kungatë Hyjnore e përsosur me Zotin.³¹⁹

³¹⁵ Hopko, f. 165-166.

³¹⁶ Ibid, f. 187.

³¹⁷ Ibid, f. 188-189.

³¹⁸ Gyndyz, *Din ve Inanç Sozlugu*, f. 220.

³¹⁹ Ibid, f. 179-180.

Kisha paraqet një grup njerëzish të zgjedhur dhe besimtarë në Jisu Krishtin. Kështu që, ky grup është i detyruar t'i zbatojë fjalët e Jisuit.

Edhe ortodoksët shqiptarë, duke u bazuar në shkrimet e shenjta, kishën e quajnë “*Trupi i Jisuit*”³²⁰, “*Nusja e Jisuit*”³²¹, “*Tempulli i Zotit të Gjallë*”³²², “*Shtylla dhe Mbrojtësi i të Vërtetës*”.³²³ Kisha Lindore, pra, beson se historia fillon me Jisu Krishtin. Sipas kësaj, Jisui i ka tubuar 12 nxënësit e Tij dhe atyre, me qëllim që ata të vazhdojnë misionin e Tij, ua ka dhuruar Shpirtin e Shenjtë. Edhe apostujt, pas kësaj janë shpërndarë nëpër botë dhe e kanë propaganduar Fjalën e Shenjtë dhe kështu e kanë përforcuar kishën e tyre.³²⁴

Sipas besimit ortodoksë kisha është e shenjtë, një e vetme, universale dhe apostolike.

Kisha është Një sepse Zoti, Biri dhe Shpirti i Shenjtë janë Një. Sikur që nuk është e mundshme ndarja mes Zotit, Birit dhe Shpirtit të Shenjtë, kështu nuk është i mundshëm të menduarit për ndarjen e kishës. Ky unitet i kishës është sikur uniteti në dashuri ndaj Zotit. Kurse ky unitet, nuk është i formuar nga ndonjë autoritet njerëzor ose nga ndonjë organizëm tjetër, por është vetëm prej Zotit. Derisa njerëzit do të jetojnë me dashurinë dhe me të vërtetën e Zotit, do të vazhdojnë të ekzistojnë edhe lidhjet kishtare. Sipas besimit ortodoks, njerëzit vetëm në këtë formë mund ta vazhdojnë lidhshmërinë e tyre me kishën.

Njeriu derisa të jetë në unitetin e kishës do të jetë njeri i vërtetë. Njeriu, jetën e shenjtë dhe kthimin drejt qëllimit esencial për të cilin edhe është i krijuar, mund ta arrijë vetëm me anë të pagëzimit në emër të Zotit. Uniteti i kishës nuk priset as në kohë e as në hapësirë dhe nuk është i limitizuar vetëm me njerëzit e gjallë. Ai unitet është për të gjithë ata që jetojnë sipas urdhërave të Krishtit dhe Shpirtit të Shenjtë.³²⁵

Kisha është e shenjtë pasi vetë Jisui e ka shenjtëruar atë me gjakun e Tij. Sipas kësaj, shenjtëria e kishës buron prej shenjtërisë së Zotit, Jisu Krishtit dhe Shpirtit të Shenjtë. Edhe njerëzit janë të shenjtë; vetëm se ata janë të shenjtë për derisa jetojnë si

³²⁰ *Rom.*, 12; *Kor. I.*, 10, 12; *Kol.*, 1.

³²¹ *Efes.*, 5; *Apokalipsa*, 21.

³²² *Efes.*, 2; *Petr. I.*, 2.

³²³ *Tim. I.*, 3:15; *Ibid.*, f. 174; *Terova*, f. 32.

³²⁴ *Terova*, f. 32.

³²⁵ *Hopko*, f. 174-175.

të shenjtëruar bashkë me Zotin. Në të kundërtën, privohen nga të qenurit të shenjtë. Pra, njerëzit, derisa janë në kishë kanë të drejtën e shfrytëzimit të shenjtërisë së Zotit. Jeta dhe besimi në kishën në këtë botë shprehet me anë të mistereve të kishës, shkrimet e shenjta, shërbimet në kishë dhe me anë të njerëzve të shenjtë. Këta të gjithë përbëjnë thelbin e unitetit.³²⁶

Të qenurit e kishës për çdo kend, ka kuptimin se ajo është për të gjithë popujt, për të gjitha vendet. Besimi se kisha është universale, nuk është çpikur më vonë. Univrsaliteti i saj ka filluar me kishën apostolike në Jerusalem. Edhe kishat si në Antaki, Efes, Korint dhe në Romë kanë qenë universale. Sepse sipas besimit ortodoks ata nuk kanë ndonjë pengesë të mos jenë universale.³²⁷

Jisu Krishti dhe Shpirti i Shenjtë në botë janë dërguar nga ana e Zotit, kurse apostujt tjerë detyrën e tyre apostolike e vazhdojnë me anë të Shpirtit të Shenjtë.³²⁸ Edhe kisha quhet apostolike sepse është e themeluar dhe është përhapur nga ana e apostujve. Kurse udhëheqësit e kishës janë peshkopët në krye me Jisu Krishtin. Udhëheqësit e kishës, për të cilët më poshtë do të përqëndrohemi më gjërësisht, e kanë për detyrë që besimtarëve t'u mësojnë fjalën e Zotit, të udhëheqin ceremonitë fetare dhe t'i udhëzojnë njerëzit për çështjet fetare.³²⁹

³²⁶ Hopko, f. 176; Terova, f. 32-33.

³²⁷ Terova, f. 33; Hopko, f. 167-177.

³²⁸ “*Pastaj Jezusi u afrua dhe u foli atyre duke u thënë: Mua më është dhënë çdo pushtet në qiell e në tokë. Shkoni, pra, dhe bëni dishepuj duke i pagëzuar në emër të Atit e të Birit e të Frymës së Shenjtë, dhe duke i mësuar të zbatojnë të gjitha gjerat që unë ju ka urhdëruar. Dhe ja, une jam me ju gjithë ditët, deri në mbarim të botës.*” (Mateu., 28: 18-20).

³²⁹ Terova, f. 33; Hopko, vep. e cit., f. 179.

IV.

Liturgjia dhe sakramentet themelore të KOASH-it

1. Liturgjia

Sipas KOASH-it edhe liturgjia dhe sakramentet themelore, ashtu sikur parimet e besimit, nuk dallojnë nga ato të kishave tjera ortodokse.³³⁰

Liturgjia është një adhurim që nuk mund të bëhet individualisht por, ajo realizohet nën mbikqyrjen e priftit. Edhe vetë prifti në mënyrë individuale nuk mund të bëjë liturgji.³³¹ Liturgjia sipas KOASH-it ndahet në liturgji të përgjithshme dhe liturgji speciale. Liturgjia e përgjithshme bëhet për të gjithë dhe nuk ka një kohë të caktuar, sepse kjo liturgji bëhet për çdo kënd dhe çdo herë. Kurse liturgjia speciale bëhet sipas dëshirës dhe nevojës personale dhe në kohë të caktuar.³³² Përveç kësaj, ekziston edhe lutja, e cila në krishterizëm ka një rëndësi të veçant dhe përbën thelbin e adhurimit.³³³

Lutja edhe për KOASH ka një rëndësi të veçant dhe bëhet në emër të trinitetit. Sipasa besimit tradicional të KOASH lutja bëhet për tre qëllime: për realizimin e një dëshire, për falenderim dhe për madhërim/lavdërim. Poashtu lutja bëhet me fjalë edhe

³³⁰ Besimi i KOASH-it në liturgji dhe në sakramentet themelore nuk dallon nga kishat tjera ortodokse. Këtë e shprehu edhe At Sotir Xhaferi, prift në kishën ortodokse “Ungjillëzimi”, me të cilin e takuam te e njëjta kishë në Tiranë më 1999.

³³¹ Hopko, *Besimi Orthodhoks-Adhurimi*, v.2, f. 218; V. Kesiç, *Pravoslavna Crkva, Enciklopedija Zivih Religija*, f. 553.

³³² Lazar Mirkoviç, *Pravoslavna Liturgija ili Nauka o Bogosluzenju Pravoslavne Istočne Crkve*, Belgrad: Sinod Pravoslavne Crkve 1966, v.2, f. 5.

³³³ Hopko, f. 90.

me vepër, bëhet fshehurazi dhe shkurtë, bëhet duke iu drejtuar Zotit dhe me një besim të plotë. Lutjet që bëhen në kishë janë më të vlefshme se lutjet që bëhen në shtëpi.³³⁴

Liturgjia e përgjithshme ndahet në tre pjesë: në liturgji ditore, javore dhe në vjetore.³³⁵ Liturgjia ditore e KOASH përbëhet prej shtatë kohëve të ndryshme, edhe atë liturgjia e orës nëntë, e mbrëmjes, e pas mbrëmjes, e mesnatës, e mëngjesit dhe ora e parë, liturgjia e orës tretë dhe liturgjia e orës gjashtë.³³⁶

Çdo njëra nga këto kohë simbolizon jetën, kryqëzimin dhe vdekjen e Jisu Krishtit, apo ndonjë kuptim ose ngjarje fetare si përkujtim për disa personalitete të shenjta. Për shembull, liturgjia e orës së tretë shpreh kohën kur Shpirti i Shenjtë apostujve u ka dhënë të premtuarën.³³⁷

Në anën tjetër janë bërë disa diskutime në lidhje me atë se me cilën ditë përkon liturgjia ditore. Poashtu për shkak të vështirësisë së zbatimit të këtyre liturgjive në shtatë kohë brenda ditës, kohët e liturgjisë ditore ulën në tre kohë. E para, gjegjësisht liturgjia e orës nëntë, mbrëmjes dhe e pas mbrëmjes bëhet në orët e mbrëmjes. E dyta, në vend të liturgjisë së mesnatës, mëngjesit dhe e orës së parë bëhet në kohën prej mesnatës e deri në mëngjes. Liturgjia e tretë, që përfshinë liturgjinë e orës së tretë dhe të gjashtë, bëhet prej orës nëntë.³³⁸

Në KOASH liturgjia javore përfshinë të gjitha ditët e javës. Liturgjia e Ditës së Diel që bëhet ditën e diel bëhet për përkujtimin e ngritjes së Jisu Krishtit në qiell pranë Zotit.³³⁹ Ditën e hënë bëhet liturgjia e pendimit, kurse të martën festohet dërgimi i profetëve nga ana e Zotit. Të mërkurën bëhet liturgji për përkujtimin e marrëveshjes së Juda Skarriotit me hebrenjtë dhe tradhëtimin që i bëhet Jisuit. Nërkaq të premtën bëhet liturgji për përkujtimin e kryqëzimit të Jisuit. Poashtu e premtja festohet edhe si dita e kryqit që simbolizon shpëtimin e njerëzimit. Kurse ditën e Enjte festohet “Dita e Shën Nikollës”, i cili sipas Kishës Ortodokse llogaritet përfaqësues i etëreve të shenjta dhe i të gjithë apostujve. Dhe në fund ditën e Shtunë bëhet liturgjia

³³⁴ Hopko, vep. e cit., f. 90-93.

³³⁵ Mirkoviç, vep. e cit., f. 6.

³³⁶ Mirkoviç, vep. e cit., f. 6.

³³⁷ Ibid, f. 10-11.

³³⁸ Ibid, f. 12-13.

³³⁹ Ibid, f. 137.

për përkujtimin e jetës së përhershme, e cila kërkon që në këtë botë të zbatojmë porositë e Zotit.³⁴⁰

Krahas liturgjive ditore dhe javore, ka edhe liturgji tjera që bëhen në kohë të ndryshme të vitit dhe të cilat bëhen për përkujtimin e disa personaliteteve të shenjta. Në disa vende ortodokse liturgji bëhet gati çdo ditë. Pasi, krahas ditëve festive për të gjithë ortodoksët, ka edhe ditë festive vetëm për ortodoksë rajonal, të cilët festojnë për personalitetet e tyre të shenjtë. Për shembull, liturgjia e Shën Astit që bëhet më 6 Korrik, është një liturgji që i takon vetëm KOASH.³⁴¹

Liturgji vjetore të pranuar nga ana e KOASH janë:

1) 25 dhjetor: këtë ditë KOASH feston ditëlindjen e Jisu Krishtit. Kurse para kësaj dite, si lajmërim për lindjen e shpëtimtarit agjërohet 40 ditë dhe këndohen këngë për të.³⁴²

2) 06 Janar: Këtë ditë festohet paraqitja e birit të shenjtë të Zotit dhe Shpëtimtarit të Izraelit.³⁴³

3) 02 Shkurt: Në këtë ditë festohet futja 40 ditë pas lindjes e Krishtit në Tempullin e Jerusalemit.³⁴⁴

4) 06 Gusht: Kjo ditë përkujton ditën kur Jisu Krishti i lajmëron apostujt e tij për fundin e jetës së tij, dhe ata zemërohen dhe pastaj shkon në mal/kodër ku takimin e tij me Zotin e vëzhgojnë edhe apostujt e tij.³⁴⁵

5) 25 Mars: Është një festë që bëhet për përkujtimin e Marias Virgjreshë dhe fesdohet 9 muaj para lindjes së Jisuit. Ky është festim i lajmit të lindjes së Jisuit nga një Virgjreshë.³⁴⁶

6) 08 Shtator: Shpreh ditëlindjen e Marias.³⁴⁷

7) 15 Gusht: Është përkujtim i ditës së vdekjes së Marias.³⁴⁸

8) 21 Nëntor: Përkujton hyrjen e Marias në Tempullin e Jerusaëemit.³⁴⁹

³⁴⁰ Ibid, f. 145-147.

³⁴¹ K., Shën Asti, episkop i Durrësit, *Ngjallja*, Korrik-1998, f. 5.

³⁴² Hopko, vep. e cit., f. 172.

³⁴³ Hopko, f. 177.

³⁴⁴ Hopko, f. 185.

³⁴⁵ Hopko, f. 189.

³⁴⁶ Hopko, f. 195.

³⁴⁷ Hopko, f. 198.

³⁴⁸ Hopko, f. 206.

³⁴⁹ Hopko, f. 202.

9) 14 Shtator: Është dita kur festohet gjetja në shek. IV. e kryqit ku është kryqëzuar Jisu Krishti nga ana e Shën Helenas, nëna e Konstantinit.³⁵⁰

Përveç këtyre, në mesin e festave vjetore të KOASH bëjnë pjesë edhe festat si Dita e Ringjalljes, Dita e Ngritjes në Qiell e Jisuit dhe Dita e Zbritjes së Shpirtit të Shenjtë.³⁵¹

2. Sakramentet kryesore

Fjala sakrament, e cila në literaturën krishtere ka kuptimin ritual fetar, rrjedh prej fjalës latine “*sacramentum*”, që do të thotë “*mister i fesë*”. Ortodoksët grekë për misteret fetare ose për sakramentet përdorin fjalën “*mysterium*”.³⁵² Ndërkaq shprehja e KOASH për sakramentet është “*Misteret e Shenjta*”.³⁵³

Përdorimi i fjalës sakrament me kuptim “*fshehtësi, mister*”, në ritualet fetare krishtere, të cilat janë praktikuar dhe porositur nga ana e Jisuit dhe janë vazhduar nga ana e apostujve, rrjedh nga lidhshmëria fshehurazi nga njeriu me të Shenjtën/Hyjnoren dhe me Shpirtin e Shenjtë.³⁵⁴

Sipas KOASH Misteret e Shenjta, edhe pse janë sjellje të Jisuit, janë burim i jetës së njeriut dhe shpjegim i aktivitetve shpirtërore. Misteret e Shenjta, që janë dhurat ndikuese e Zotit, janë shenja të shenjta që njeriu i mësojnë jetën e vërtetë dhe e njohin atë me Zotin dhe me Jisu Krishtin.

Kisha me anë të sakramentve gjenë të vërtetën e saj. Pra këto janë gjëra që një i krishterë do t’i ndjek gjithmonë.³⁵⁵

Për jetën e njeriut çdo Ritual i Shenjtë ka kuptim specifik. Kështu që mund të bisedohet edhe për këto specifika të përbashkëta të tyre:

- 1) Ritualet e Shenjta (Misteret e Shenjta), janë themeluar nga ana e Jisuit dhe apostujve të tij.
- 2) Njeriu atë që është apstrakte ia ofrojnë në formë konkrete.
- 3) Ato mund të realizohen vetëm nga njerëzit e kishës.

³⁵⁰ Hopko, f. 210.

³⁵¹ Hopko, f. 107.

³⁵² Jeroslav Pelikan, Christianity, An Overview, *The Encyclopedia of Religion*, ed. M. Eliade, Neë York: Macmillian, 1987, v. 3, f. 358; Hopko, f. 45; Gyndyz, *Din ve Inanç Sozlugu*, f. 329.

³⁵³ Hopko, f. 45.

³⁵⁴ Terova, vep. e cit., f. 34.

- 4) Ato mund t'i kryejnë vetëm sipas rënditjes dhe shpjegimit të kishës.
- 5) Ai që i pranon këto sakramente, përveç sinqeritetit fetar dhe ndejnjës së fortë për pendim, duhet të armatoset mirë edhe kundër të keqes për rreth tij/egzoterike.³⁵⁶
- 6) Specifik më e rëndësishme e përbashkët e të gjitha sakramenteve është bashkimi i njeriut me Jisu Krishtin dhe bërja e tyre pjesë e komunitetit të themeluar nga ana e tij.

Shtatë sakramentet e pranuar edhe nga ana e KOASH janë:

1. Pagëzimi, 2. Konfirmacioni/Mirosja, 3. Kungimi, 4. Pendimi, 5. Misteri i Priftërve, 6. Martesa dhe 7. Vajimi i Shenjtë.³⁵⁷

A. Pagëzimi

Sipas KOASH pagëzimi si një mister i shenjtë është anëtarësim në kishën dhe në komunitetin e Jisu Krishtit.³⁵⁸ Një njeri që vendos të bëhet i krishterë së pari duhet të besojë e pastaj duhet të pagëzohet. Një njeri që nuk pagëzohet, sipas besimit ortodoks, nuk llogaritet për besimtar. Kështu që pagëzimi në ortodoksizëm është themel i besimit.³⁵⁹

Pagëzimi, që shpreh hapin e parë në të bërit i krishter, ka kuptimin edhe të jetuarit si shërbyes i Zotit. Pasi çdo njëri, sikur Jisui, i cili u ringjall pas vdekjes, me anë të pagëzimit merrë pjesë në vdekjen e Jisuit. Besohet se, sikur Zoti-At i cili e ringjalli Jisuin, ashtu edhe njerëzit do të ringjallen. Sikur Krishti që është i vdekur karshi mëkatit, kurse i gjallë karshi Zotit, edhe njerëzit tjerë janë të vdekshëm para mëkatit, kurse karshi Zotit të gjallë.³⁶⁰ Kështu që, njeriu me anë të pagëzimit vdes para mëkatit, kurse e vazhdon jetën e re të tij. Shkurt thënë, paralelisht edhe sipas

³⁵⁵ Ali Erbas, *Hiristiyan Ayinler*, Stamboll: Nun 1998, f. 70.

³⁵⁶ Borko Borçiç, *Svete Tajne Pravoslavne Crkve*, 34 Biblioteka CVEÇANIK 34, 1962, f. 9.

³⁵⁷ Thomas Micheal, *Hiristiyan Tanribilimine Giris*, Stamboll: Ohan 1992, f. 88; Terova, f. 34; Timothy Ware, *The Orthodox Church*, New York: Penguin Books: 1963, f. 282; Ernst Benz, *The Eastern Church Its Thought and Life*, New York: Anchor Books: 1963, f. 33.

³⁵⁸ Aydın, *Dinler Tarihine Giris*, Konya: Din Bilimleri Yayinlari 1996, f. 116; Mustafa Sahin, *Krscanstvo*, (datë dhe vend s'ka), f. 105; *Krstenie*, (Botim i Kishës Ortodokse Sërbe), Kragujevc, f. 1991, f. 4; Ēare, vep. e cit., f. 283; Borçiç, vep. e cit., f. 10.

³⁵⁹ Aydın, *Hiristiyan Kaynaklarina Gore Hiristiyanlik*, Ankara, f. 72.

³⁶⁰ Rom., 6:5-11.

ortodoksëve shqiptarë edhe sipas konceptit të përgjithshëm krishter, të pagëzuarit do të thotë rilindje.

Shën Grigori Bogoslov pagëzimin e definon kështu: ashtu sikur fëmiu, i cili në barkun e nënës krijohet me anë të fuqisë së Zotit, ashtu edhe me anë të pagëzimit njeriu lind shpirtërisht.³⁶¹

Sipas KOASH për realizimin e misterit të pagëzimit është e domosdoshme njohja e çështjeve të poshtshënuara:

- 1) Duhet ditur se themeluesi i misterit të pagëzimit është vetë Jisu Krishti.
- 2) Këtë mister e kanë realizuar apostujt, kurse e kanë vazhduar Njerëzit e Shenjtë.
- 3) Për pagëzim është i thirrur çdokush, pa marrë parasysh moshën.
- 4) Kandidati që duhet pagëzuar duhet që definitivisht të shpreh besimin e tij në Jisu Krishtin. Kurse për fëmijët këtë besim e shpreh *nuni* (ndihmësi i fëmiut gjatë pagëzimit të tij).³⁶²
- 5) Kandidati për pagëzim tri herë zhytet në ujë dhe pagëzohet në emër të Atit, Birit dhe Shpirtit të Shenjtë.
- 6) Njerëzit duhet të besojnë se me anë të pagëzimit u falen mëkatet.³⁶³

Sipas Kishës Ortodokse Shqiptare, për mënyrën e realizimit të pagëzimit, i cili është kusht kryesor për pranimin e mistereve tjera, në mesin e kishave krishtere ka disa dallime. Për shembull, në disa kisha pagëzimi bëhet me anë të stërpikjes me ujë, kurse në disa tjera bëhet me anë të zhytjes dhe nxjerrjes nga uji. Ndërkaq disa të krishter për pagëzim preferojnë vende të hapura si lumenj dhe liqene.³⁶⁴

KOASH potencon se mënyra e ceremonisë së pagëzimit të tyre nuk dallon nga ajo e apostujve. Tradicionalisht besohet se, në histori njerëzit e mëdhenj vetëm për pagëzim janë përgatitur tri vjetë dhe se ceremoninë e pagëzimit e kanë filluar duke e mohuar dhe e mallkuar djallin. Edhe sot për pagëzimin e të mëdhenjve ose të fëmijëve fillohet duke mohuar djallin.³⁶⁵

³⁶¹ Borciç, f. 22.

³⁶² Hopko, f. 50.

³⁶³ Në Dhiatën e Re thuhet: “Dhe të tillë ishin disa nga ju; por u latë, por u shenjtëruat, por u shfajësuat në mërr të Zotit Jezus dhe me naë të Frymës së Perëndisë tonë” (I. Kor., 6:9-11).

³⁶⁴ Micheal, f. 89.

³⁶⁵ Krstenie, f. 5.

KOASH, pagëzimin e realizon në koridorin e kishës, pasi ata, pasi që janë ende të papagëzuar, nuk janë ende anëtarë të kishës. Prifti për realizimin e pagëzimit del në koridor. Kandidatit për pagëzim i frynë tri herë në fytyrë, pastaj tri herë ia stërpik kokën me ujë dhe duke ia vënduar dorën mbi kokë i lutet Zotit që fëmiu i pagëzuar në të ardhmen të jetë në shërbim të Zotit.³⁶⁶ Pas kësaj pason refuzimi i djallit dhe shprehja e kateshizmit/kredos krishtere të përpiluar në Koncilin e Nikesë.

Sipas KOASH, kredon e Nikesë e thotë ose vetë kandidati për pagëzim ose e thotë nuni, nëse kandidati është fëmi. Gjatë thënies së kredos kandidatin për pagëzim prifti e kthen kah lindja dhe e shpall që nga ai moment anëtar të besimit krishter. Prifti, pasi që ballin, kraharorin, shpinën, veshët, duart dhe këmbët e kandidatit ti bëjë me vaj, thotë: “Filani pagëzohet me emrin e Atit-Amin, me emrin e Birit-Amin, me emrin e Shpirtit të Shenjtë-Amin”, dhe në fund kandidatin tri herë e zhyt në ujë. Zhytja tri herë në ujë e kandidatit bëhet për t’ia përkujtuar Atin, Birin dhe Shpirtin e Shenjtë. Sipas besimit ortodoks, zhytja në ujë simbolizon vdekjen dhe ringjalljen shpirtërore. Pra, me këtë kandidati simbolikisht vdes dhe ringjallet shpirtërisht.³⁶⁷ Nëse i pagëzuari është fëmi, atij i jepet edhe një emër i krishter, e sidomos i jepet emri i atij shenjtori emri i të cilit përkon me atë ditë sipas kalendorit. Pas pagëzimit prifti të pagëzuarit i vesh një palë tesha të bardha.³⁶⁸

Nuni në pagëzimin e fëmiut ka një rol shumë të madh. Pasi fëmiu nuk e din kredon krishtere gjatë pagëzimit atë e thotë nuni. Edhe pyetjeve që i pyet prifti iu përgjigjet nuni. Vetëm se çdo kush nuk ka mundësi të bëhet nuni. Ai që do të bëhet Nuni, sipas KOASH, duhet t’i pranoj këto obligime:

1. Duhet ta mbojë kryqin që do t’i jepet,
2. Atij që pagëzohet duhet t’i përgatit tesha të bardha,
3. Deri sa të zgjatë ceremonia e pagëzimit duhet ta thotë kredon krishtere,
4. Pas pagëzimit duhet që fëmiun ta marrë në dorëzim nga prifti,
5. Për fëmiun e pagëzuar duhet që në të ardhmen të jetë shembull për jetë.³⁶⁹

³⁶⁶ *Krstenie*, f. 5.

³⁶⁷ *Krstenie*, f. 5-6; Terova, f. 35; Borçic, f. 24-26.

³⁶⁸ *Krstenie*, f. 6.

³⁶⁹ *Krstenie*, f. 11.

Tek ortodoksët shqiptarë nuni është anëtarë shpirtëror i familjes. Pra nga ai as lypet vajzë e as merret vajzë.³⁷⁰

Në rast se pagëzimi bëhet nga një prift heretik ose nga një laik, i cili nuk është prift, nuk ka nevojë që të përsëritet komplet pagëzimi. Vetëm se, personit të pagëzuar në këtë formë, pa mos u zhytur në ujë, i lexohet vetëm lutjet e pagëzimit. Pra, bëhet një ripagëzim i pjesërishëm. Për një të ri, për të cilin nuk dihet se është apo jo i pagëzuar, pagëzimi bëhet vetëm shprehjen “*pagëzohet robi i Zotit*”.³⁷¹

B. Mirojsja (Konfirmacioni)

Sipas besimi të KOASH pagëzimin e pason konfirmacioni-mirojsja.³⁷² Pasi me pagëzim kuptohet shpëtimi nga mëkati, konfirmacioni simbolizon dëshminë e Jisu Krishti për njeriun të Zotit, e cila në gjuhën greke është “*myron*”³⁷³, kurse në gjuhën shqipe është “*mirosje*”. Prandaj ky sakrament njihet si plotësim dhe përsosshmëri e pagëzimit. Poashtu besohet se, njeriu me anë të konfirmacionit e fiton fuqinë e Shpirtit të Shenjtë.³⁷⁴

Konfirmacioni-mirojsja është një mister hyjnor, ku me anë të fuqisë së Shpirtit të Shenjtë fiton armën shpirtërore që do t’i ndihmojë për jetësimin e fesë së vërtetë.

Ceremonia e mirojsjes bëhet me prerjen simbolike dhe me shenjtërimin simbolik me vaj të atij i cili e kryen ceremonin e pagëzimit. Thuhet se më herët mirojsja bëhej 8 ditë pas pagëzimit dhe nuk bëhej me njëherë pas tij, dhe se atëherë të pagëzuarit i visheshin tesha të bardha. Sipas praktikës së sotme, prifti, që i pagëzuarit të jetë një fetarë i mirë dhe të ketë mundësi për t’u inkuadruar në jetën e përhershme, e lexon lutjen për kërkim të ndihmës nga Zoti. Më pas prifti e zgjidh kemerin e të pagëzuarit dhe thotë: “*Je i drejtë, u shenjtërove, u kungove, u pastrove. E gjithë kjo u bë në emër të Zotit Jisu Krisht dhe Shpirtit të Zotit*”, e bën me vaj dhe e stërpikë me ujë kandidatin për pagëzim. Pastaj thotë: “*U pagëzove në emër të Atit,*

³⁷⁰ *Krstenie*, f. 11; Tradita e nunit e ortodoksëve shqiptarë ka një ngjashmëri me traditën *kirve* të disa vendeve në Anadoll. Në Anadoll besohet se, personi i cili është kirve gjatë synetimit të fëmiut, me fëmiun dhe me familjen e tij lidhin një lidhje familjare. Kështu që fëmijët e tyre nuk lejohet që të marthohen me veti.

³⁷¹ Irinej, f. 51.

³⁷² Hopko, f. 52.

³⁷³ Ware, f. 285.

Birit dhe Shpirtit të Shenjtë, u shenjtërove, u mirose, u pastrove“, dhe më pas me një syngjer të lagur fillon t’i fshijë disa pjesë të trupit të të pagëzuarit. Prifti me këto fjalë shpreh dhuratën e fituar në këtë mister të shenjtë. Në fund prifti me fjalët: “Ti je i çfajësuar/i përligjur-të janë falur mëkatet, ti je i pagëzuar-trupi të është shuguruar në ujin e shenjtë, ti je i edukuar-ke fituar edukim shpirtëror, ti je i mirosur-ke fituar dobitë e mirosjes, ti je i shuguruar (eucharist) dhe i pastër“, bën të ditur se mirosja ka marrë fund.³⁷⁵

C. Kungata Hyjnore (eucharistia)

Kungata Hyjnore, e cila në literaturën krishtere shprehet me fjalët si “Misteri i mistereve”³⁷⁶, “Falenderim”, “Rituali Komunion”, “Mass”, “Ushqimi i Mbrëmjes/Darka e Zotit”, Rituali i bukës dhe i verës³⁷⁷, festohet si përkujtim të darkës së fundit të Jisuit me apostujt e tij dhe për të shprehur bashkimin e njeriut me Jisui Krishtin. Ky sakrament, që në KOSH njihet si “Kungata Hyjnore”³⁷⁸, është edhe një mister edhe një vetëflijim. Është mister sepse nëpërmes saj në rrugët e padukshme në brendësinë tonë e pranojmë Jisu Krishitn. Është vetëflijim sepse ky sakrament ka filluar me kryqëzimin e Jisuit dhe vazhdon duke u bazuar në të. Pra kungimi është flijim për të gjitha mëkatet prej Adamit e deri më sot.³⁷⁹

Një kohë të gjatë teologët krishterë kanë pretenduar se ndryshimi në bukën dhe verën e përdorur në Sakramentin e Bukës dhe Verës, është ontologjik. Sipas kësaj, ndryshimi gjatë kungimit është i vërtetë, kurse mrekullia e inkarnacionit me anë të këtij sakramenti e vazhdon ekzistencën e vetë.³⁸⁰

³⁷⁴ Ware, f. 285.

³⁷⁵ Borçiç, vep. e cit., f. 35-36.

³⁷⁶ Hopko, f. 56.

³⁷⁷ Gyndyz, *Din ve Inanç Sozlugu*, f. 112.

³⁷⁸ Dhimitër Beduli, *Kungata Hynore*, Tiranë: KOASH 1997, f. 7.

³⁷⁹ Borçiç, f. 41; Poashtu për kungatën hyjnore shih, Lluca 22:15-20. “Atëherë Ai u tha atyre: Kam pasur dëshirë të madhe ta ha këtë Pashkë bashkë me ju, para se të vuaj, sespe po ju them se nuk do të ha më të tillë deri sa ajo të plotësohet në ,bretërinë e Perëndisë. Pastaj mori kupën, falenderoi dhe tha: Merrnie këtë dhe ndanie midis jush, sepse unë po ju them se nuk do të pijë më nga fryti i hardhisë derisa të vijë mbretëria e Perëndisë. Pastaj mori bukën, falenderoi, e theu dhe ua dha atyre duke thënë: ky është trupi im, që është dhënë për ju; bëni këtë në përkujtimin tim. Poashtu pas darkës, mori kupën duke thënë: Kjo kupë është besëlidja e re në gjakun tim, që është derdhur për ju.”

³⁸⁰ Borçiç, f. 37.

Kisha Ortodokse besimin e saj se buka në këtë ritual është mish i Jisu Krishtit, kurse vera është gjaku i tij i vërtetë, e besojnë si epiqendër të besimit të tyre dhe të doktrinës së tyre.³⁸¹

Kisha Ortodokse, duke parë se paralel me ritjen e numrit të krishterëve ritet edhe mosrespektimi ndaj fesë dhe fillohet të braktisen ritualet fetare, e kanë lënë praktikën e vjetër dhe kanë pranuar që kungimi të bëhet katër herë në vit. Kurse koha e këtyre katër kungimeve është si më poshtë: në Lindjen e Krishtit, në Ditën e Ceremonisë së Madhe, në Ditën e Apostujve dhe në Ditën e Vdekjes/Fjetjes së Shën Marias.

Këtë përkufizim Kisha e ka bërë me qëllim që njerëzit të mos largohen krejtësisht nga feja dhe edhe ata të kenë mundësi të marrin pjesën e tyre nga buka (mishi i Krishtit) dhe nga vera (gjaku i Krishtit).³⁸²

Ndërkaq Dhimitër Beduli në librin e tij “Kungata Hynore”, shprehet se është gabim që kungimi të bëhet vetëm katër herë në vit dhe se kjo është një traditë që duhet braktisur. Sepse, sipas autorit në fjalë, ky praktikim rrjedh prej periudhës së erët të sundimit osman. Sipas Bedulit, i cili pretendon se përkufizimi i kungimit është bërë me qëllim të largimit të njerëzve nga shenjtërimi dhe nga feja, si argument për këtë merr porosinë e Jisu Krishtit dhe të apostujve të cilët kanë porositur që kungimi të realizohet në çdo liturgji të shenjtë dhe çdo herë.³⁸³

Sipas KOASH-it, për kungim duhet bërë disa përgatitje. Personi që do të marrë pjesë në kungim parasëgjithash duhet të pendohet, t’i tregoj/pranoj mëkatet, të jetë i agjërueshëm dhe të lutet.³⁸⁴

Sa i takon mënyrës se si bëhet kungimi, sipas KOASH, së pari duhet bërë lutje në këtë mënyrë: “O Zot, na jep fuqi dhe na bën të përshtatshëm që të marrim trupin dhe gjakun Tënd e pastaj atë t’ua dorëzojmë të tjerëve. Kurse njeriu që udhëheq ceremoninë me zë të lartë thotë: “*Merrni dhe hani, ky është trupi im*”, “*Të gjithë pini*

³⁸¹ Joseph L. Hromadka, Dogulu Ortodokslar, çev. G. Tumer, *AUIFD*, 1974, v. 17, f. 252.

³⁸² Borçiç, f. 51.

³⁸³ Beduli, f. 19-20; Mendimi i Bedulit se të krishterët duhet edhe më shpesh se katër herë në vit të kungohen është logjik dhe e drejtë fetare e tij. Vetëm se, nëpërmjet saj të arrihet deri te fajësimi i Shtetit Osman duket pak tendencione. Pasi është më se e ditur se historianët, muslimanë ose jomuslimanë, shprehin me një theks të veçantë tolerancën fetare të Shtetit Osman. Sidomos më e theksuar është toleranca e Shtetit Osman ndaj të krishterëve ortodoksë. (Sahin, *Fener Patrikhanesi ve Turkiye*, f. 50-63).

nga ky sepse është gjaku im". Pastaj prifti duke e mbajtur në dorë gotën e mbushur plotë me trupin dhe gjakun e Zotit, del te Dera e Bukur ku zëshëm njerëzit i thërret për kungim, *"afrohuni me frikën, besimin dhe me dashurinë e Zotit"*. Në fund Zoti Jisu bashkë me njerëzit tjerë e lusin Zotin për kungim.³⁸⁵

D. Sakramenti i Pendimit dhe Themelata Epiritia

Sakramenti i pendimit është i lidhur ngusht me kungimin. Sakramenti i pendimit është një shans për shlyerjen e mëkateve të veprave konkrete, mendore dhe të fjalëve.³⁸⁶

Misteri i Pendimit gjatë ndryshimeve kohore ka pësuar ndryshime të rëndësishme. Në shekujt e parë ka qenë e njohur mënyra e *"pendimit haptazi"*. Ndërkaq më vonë u bë *"njohje/tregim i posaçëm i mëkateve"*. Sot në mesin e popullit ky sakrament është më i theksuar.³⁸⁷

Sipas KOASH-it, sakramenti i pendimit ka kuptimin e bashkimit dhe të pajtimit me Zotin dhe me Kishën. Nëse një njeri ka bërë mëkat vetëm nëpërmjet të pendimit mund të pajtohet me Zotin dhe me Kishën. Njeriut, i cili një kohë të gjatë ka qëndruar largë kungimit hyjnorë, sakramenti i pendimit duhet përsëritur zyrtarisht. Por edhe njeriu që përherë është i gatshëm në kungim duhet të realizojë sakramentin e pendimit. Sipas kishës ortodokse shqiptare, sakramenti i pendimit, i cili realizohet me anë të prezencës së priftit, për tre grupe njerëzish është e domosdoshme: për ata që kanë realizuar kungatën hyjnore, për ata që kanë bërë mëkate dhe për ata që një kohë të gjatë kanë qëndruar largë kungimit hyjnorë. Liturgjia e pendimit, e cila realizohet në prezencën e priftit, bëhet si më poshtë. Së pari, mëkatari duhet të zemërohet për mëkatën që ka bërë dhe do të ndjejë një shqetësim shpirtëror për atë veprim. Më vonë me një sinqeritet do të publikojë/lajmërojë-tregojë për mëkatën e tij. Në fund për

³⁸⁴ Borçiç, f. 53; Terova, f. 37.

³⁸⁵ Beduli, f. 9-10.

³⁸⁶ Barçiç, f. 54. Në lidhje me pendimin në Dhiatën e Re thuhet: *"Që në atë kohë Jezusi filloi të predikojë dhe të thotë: Pendohuni, sepse perandoria e qiejve është afër"* (Mat. 4:17). *"U mbush koha dhe mbretëria e Perëndisë shtë afër"* (Mar. 1:15).

³⁸⁷ Michael, f. 92.

faljen e mëkatit do të lutet. Në fund mëkatarit të penduar nga ana e priftit do t'i jepet falja e marrur nga Zoti nëpërmjet të Krishtit.³⁸⁸

Në periudhën fillestare në Kishë për faljen e mëkateve është themeluar organizata “*Epitimia*”. Në shekujt e parë të krishterimit shumë të krishterë nga mundimet e mëdha të përjetuara e kanë braktisur fenë krishtere. Vetëm se pas zhdukjes së dhunës së zhvilluar ndaj tyre, shumë të krishterë të larguar prej kishës shprehën dëshirë që përsëri të kthehen në kishë. Për këtë Kisha formoi themelatën e quajtur Epitimia, me anë të së cilët i fali mëkatet e atyre që u kthyen në kishë, qoftë edhe ata që e kanë mohuar Jisuin. Epitimia nga ana e kishës gjithmonë është llogaritur si një metodë pedagogjike. Qëllimi i saj ishte që njerëzve t’iu mundësojë që ata të kenë vetëdijen e prezencës së përhershme të vetes së tyre përpara shpirtit. Epitimia ka për qëllim që me anë të një agjërimi serioz, me lutje dhe me shpeshtimin e adhurimit, apo të disa dënimeve njeriun ta largojë prej mëkateve. Epitimia, në Kishën Ortodokse, asnjëherë nuk është menduar si një dënim serioz dhe klasik.³⁸⁹

Pasi në shek. 9 në Kishën Lindore filloi keqkuptimi dhe keqpërdorimi i Epitimias, Kisha Perëndimore pranoi se përveç agjërimit dhe lutjes, falja e mëkateve mund të bëhet edhe me para. Kështu që për këtë, nga ana e Kishës Perëndimore/Katolike u themelua Indulgjenca.³⁹⁰ Megjithatë në shek. 16 në Evropë, Protestantizmi nën udhëheqjen e Martin Lutherit, duke e llogaritur të gabuar e refuzoi këtë vlerësim të Kishës Katolike.³⁹¹

Ortodoksët jo vetëm që nuk e pranuan Indulgjencën, e cila në botën katolike u përhap pas shek. 12, kurse ekzistenca e saj nuk mund të argumentohet me asnjë lloj

³⁸⁸ Michael, f. 92.

³⁸⁹ Hopko, f. 61-63.

³⁹⁰ Borçic, f. 61. Indulgjencë është falja, mëshira dhe ndjesa me pagesë e Kishës Katolike ndaj besimtarëve të saj. Kah fundi e shek. XI. indulgjenca filloi të shitet, dukuri kjo e cila nuk ekezistonte më herët. Këtë e bënte vetëm Kisha Katolike dhe Vatikani, kurse një gjë e tillë nuk ekzistonte në kishat tjera. Kështu që, çdo besimtarë i Kishës Katolike duhje që mëkatet e tij ti falë në kishë duke bërë pagesën e indulgjencës. Kështu vepruan edhe ata që morën pjesë në luftërat e kryqëzatatave. Më vonë filloi shitblerja e indulgjencave dehe për njerëzit që kishin vdekur shumë më herët. Kjo gjendje ndikoi në ritjen e fondit të Kishës Katolike dhe të Vatikanit. Vetëm se, në anën tjetër kisha humbi autoretin e saj në popull për shkak të këtyre sjelljeve të pakapshme për njerëzit. Kjo është edhe një prej shkaqeve të paraqitjes së Protestantizmin me në krye Martin Lutherin. Në vitin 1967 Papa Pali VI. e thjeshtëzoi doktrinën tradicionale të indulgjencës. (Ekrem Murtezai, *Fjalor i Feve*, Rilindja, Prishtinë 2000, f. 146; Gyndyz, *Din ve Inanç Sozlugu*, f. 115).

³⁹¹ Hakan Olgun, *Luther ve Reform*, Fecr, Ankara 2001, f. 105-108.

argumenti edhe para shek. 11, por ata atë e llogaritin një dhunë të fortë dhe një plagë të madhe të bërë ndaj krishterimit.³⁹²

E. Mister i Priftërve

Ky sakrament është një mister i cili njeriut i jepet me anë të lutjes së peshkopit. Njerëzit me anë të këtij sakramenti marrin fuqi për propagandimin e Fjalës së Zotit; poashtu krahas realizimit të parimeve të kishës ata fitojnë të drejtën për tregimin e rrugës së shpëtimit njerëzve.³⁹³

Kisha Ortodokse Shqiptare beson se sakramenti Mister i Priftërve është realizuar në ushqimin e fundit të Jisu Krishtit, e cila është realizuar me kërkesë të apostujve. Themelata e priftërisë, e cila është realizuar në personalitetin e apostujve, shpreh autoritetin fetar në ceremoni dhe liturgji të caktuara, e sidomos me rastin e flijimit. Kjo kompetencë në tërësi është e realizuar në vetë peshkopët që janë pasues të apostujve. Për këtë priftërinjtë janë nën urdhërin e pashkopëve, kurse nga ana e peshkopëve ai sakrament edhe realizohet. Ceremonia Mister i Priftërve dhe legaliteti i saj, si një autoritet që trashëgohet prej gjenerate në gjenerate, që në fillim nga Mesia është bartur te apostujt, prej apostujve te pasuesit e tyre. Pra trashëgimia apostolike ka vazhduar pa ndonjë ndërprerje kohore.³⁹⁴

Në klerarkinë e kishës ka tre gradë/shkallë. Grada e peshkopit, grada e prezviterit-priftit dhe grada e diakonit. Sakramenti Mister i Priftërve që bëhet për shenjtërimin e murgjve, bëhet gjatë liturgjisë sakrale. Ky sakrament ka dy anë të tij: ana e dukshme dhe ana e padukshme. E para bëhet nga ana e peshkopit, kurse tjetra nga ana e Shpirtit të Shenjtë.³⁹⁵

Këto shkallë klerikale të klerikëve të lartpërmendura në vete ngërthejnë edhe nënshkallë të tjera. Për shembull, shkalla e peshkopit në vete ngërthen titullin patrik, kryepeshkop, mitropolit dhe ndihmës peshkop³⁹⁶, kurse shkalla prezviter në vete

³⁹² Borçic, f. 61.

³⁹³ Iriney, f. 61

³⁹⁴ Erbas, f. 229.

³⁹⁵ Borçic, f. 63.

³⁹⁶ Borçic, f. 71.

ngërthen titullin protojerej, ndihmës kryejerej dhe protojerej stavrofor.³⁹⁷ Ndërkaq shkalla e diakonit në vete përfshinë titullin kryediakon dhe protodiakon.³⁹⁸

Në ceremoninë e Shenjtërimit të Peshkopit, të gjithë peshkopët prezent në ceremoni i shtrinë duarët e tyre drejt kokës së priftit kandidat për peshkop dhe lexojnë lutjet e nevojshme për shenjtërim. Pas kësaj në kokën e kandidatit mbahet një ungjill, i cili simbolizon dorën e Shpëtimtarit. Më pastaj peshkopi më i vjetër në moshë, kandidatit të ri ia jep teshat për peshkop dhe thotë “*aksios*” (ceremonia është në rregull). Edhe prezentuesit si përgjigje për këtë thonë “*aksios*” (shprehin prezencën dhe kënaqësinë e tyre). Kështu edhe përfundon ceremonia e shenjtërimit të peshkopit.³⁹⁹

Sipas KOASH-it, edhe shenjtërimi i prezviterit fillon me zgjatjen e duarëve drejt kokës së tij. Pastaj peshkopi i jep atij teshat e saktuara dhe ceremonia përfundon me dialogun *aksios*.⁴⁰⁰ Edhe ceremonia e shenjtërimit të diakonit nuk është ndryshe nga ajo e prezviterit.⁴⁰¹

F. Martesa

Njëri prej sakramenteve që KOASH i pranon është edhe sakramenti i martesës. Martesa është një themelatë/institucion që Zoti e ka themeluar me krijimin e Adamit dhe Evas. Kështu që, kurrorëzimi, si për të krishterët e tjerë, ashtu edhe për KOASH paraqet një akt fetar.⁴⁰²

Sipas besimit të KOASH-it, sakramenti i martesës mund të realizohet vetëm për ata që janë me kishën dhe i realizojnë parimet e saj, si rituali i pagëzimit dhe i kungimit. Kështu veprojnë edhe shumë ekole tjera të kishtera. Që një ortodoks të mund të martohet me një protestane apo me ndonjë katolike, ai duhet t’i premtojë kishës ortodokse se do të qëndrojë besnik në realizimin e parimeve të kishës ortodokse dhe se do të marrë pjesë në kungim dhe se pas martesës të dy bashkërisht

³⁹⁷ Nuk mund të thuhet se sot në Kishën Ortodokse Autoqefale Shqiptare të gjithë këta tituj ekzistojnë.

³⁹⁸ Borçic, f. 71.

³⁹⁹ Borçic, f. 77.

⁴⁰⁰ Ibid

⁴⁰¹ Ibid

do të punojnë për unitetin e kishës, kurse nuk do të punojnë për të dominuar mbi tjetrin. Pas dhënies në këtë formë fjalë kishës martesë mund të realizohet.⁴⁰³

Sipas doktrinës ortodokse shqiptare vetëm martesë e parë është legjitime. Ai i cili martohet për së dyti herë, apo ai i cili për ndonjë shkak e lëshon gruan dhe martohet për së dyti herë, i njëjti llogaritet se ka bërë amoralitet. Pra martesë e dytë është jolegjitime. Kisha atyre që kanë mbetur të vejë apo vejusha u preferon që të mbeten besnik ndaj kurrorës së parë. Martesë e dytë mes çiftit të ndarë mund të realizohet vetëm nëse ata dy premtojnë se më nuk do të gabojnë. Porosia e kishës për ata që martohen është që çfiti i ri të kalojë mirë dhe të ketë fëmijë. Abortimi dhe kontaktet jashta kurrorës nuk lejohen asnjëherë. Abortimi mund të vijë në shprehje vetëm nëse shëndeti i nënës vjenë në pyetje, përndryshi nuk ka mundësi për realizimin e një akti të tillë.⁴⁰⁴

Sipas doktrinës së kishës ortodokse priftërinjtë mund të martohen. Ndërkaq murgjitë, peshkopët dhe patrikët nuk mund të martohen.⁴⁰⁵

Doktrina e martesës ka një procedurë të caktuar, sikur në sakramentet tjera. Kështu që, ata që do të martohen më pak tre javë para martesës duhet ta lajmërojnë priftin për dëshirën e tyre të shprehur. Prifti pasi që të jetë i bindur se nuk ka pengesë për martesën e tyre, në kishë tri herë lajmëron popullin për martesën në fjalë. Prifti mbi një tavolinë të vendosur në mes të oborrit të kishës vëndon një qiri, kurse mbi të mban ungjillin dhe kryqin, të cilat simbolizojnë Shpëtimtarin. Poashtu mbi masë gjendet edhe një lule që tregon pastërtinë e martesës së re. Pas lutjeve prifti vëndon unazat në gishtat e dorës së djathtë të sapomartuarve. Ndërrimi i unazave mes çiftit tregon harmoninë mes tyre. Ndërkaq në fund prifti duke u lutur “*Zoti e pranoi këtë kurrorë*” e përfundon ceremoninë e martesës.⁴⁰⁶

⁴⁰² Ibid, f. 75; Erbas, f. 211. Për më gjërësisht shih, *Dhiata e Re*, Mateu 19:9-12, 4-7; Kor.I, 7; Tim.I, 4:3, 8; 20:12; 5:3-15; Efes, 5:23-24.

⁴⁰³ Hopko, *Besimi orthodhoks-adhurimi*, f. 68-69.

⁴⁰⁴ Ibid, f. 69-71.

⁴⁰⁵ Abdurrahman Küçük dhe Günay Tümer, *Dinler Tarihi*, Ankara: Ocak 1993, f. 272.

⁴⁰⁶ Borçic, f. 80-81.

G. Vajimi i Shenjtë

Ortodoksët shqiptarë kur kuptojnë se sëmuren ose kur shohin se i janë afruar vdekjes kërkojnë realizimin e sakramentit Vajimi i Shenjtë. Ky sakrament është ceremonia e stërpikjes me vajë të kënduar nga prifti dhe kërkim shërim. Për këtë të krishterët besojnë se, Jisui është i dërguar nga ana e Zotit për shërim dhe për ngushëllim.⁴⁰⁷

Sakramenti Vajimi i Shenjtë (vajimi i të smurëve apo vajimi i fundit), në historinë e krishterimit ka sjellur disa ndryshime. Ky sakrament që është i bazuar në funksionin e shërimit, për të sëmuret e rëndë ka filluar të përdoret vetëm kah shek. 9. Për këtë ky sakrament tregon se duhet përgatitur për vdekje dhe kjo ka ndikim të madh psikik. Vajimi i Shenjtë është një shkak për largimin e brengave të të sëmurit. Të sëmurin o e shëron psikikisht dhe i mundëson rikthim në jetën shoqërore ose psikikisht e përgatit për vdekje.⁴⁰⁸

Sipas kishës në fjalë themelues edhe i këtij sakramenti është Shpëtimtari, Jisu Krishti. Apostujtë këtë autoritet e kanë marrë nga vetë Jisui. Krishti apostujve u ka dhënë autoritet për vajimin e shenjtë me qëllim që t'i mbështes dhe t'u japë fuqi të sëmurëve.⁴⁰⁹

Mes synimeve të këtij sakramenti janë edhe qetësimi fizik i dhimbjeve të të sëmurit dhe përgatitja e tyre për vdekje dhe ringjallje. Ortodoksët shqiptarë gjithashtu llyerjen e trupit të të sëmurit me vaj të shenjtëruar, të cilën e quajnë “*lyerje me lutje*”, e llogaritin si një mjet mistik shpëtimi.⁴¹⁰

Në KOASH sakramenti i vajimit të fundit bëhet nga ana e një prifti në shtëpinë e të sëmurit ose në kishë. Së pari përgatitet një pjatë e plotë me grurë, e cila simbolizon jetën e re. Jetë e re në këtë rast do të thotë shërimi i të sëmurit. Më pas për

⁴⁰⁷ Aydin, f. 76-77.

⁴⁰⁸ Erbas, f. 192.

⁴⁰⁹ Marku, 6:12-13. Poashtu për Vajimin e Shenjtë në Ungjill ekziston edhe kjo shprehje: “*Prandaj po ju them: të gjitha ato që ju kërkoni duke lutur, besoni se do t'i merrni dhe ju do t'i merrni*”. (Marku, 11:24); “*Shëroni të sëmuret, patroni lebrozët, ngjallni të vdekurit, dëboni demonët, falar morët, falar jepni*” (Mateu, 10:8).

⁴¹⁰ Ermenët sakramentin e vajimit të të sëmurit nuk e pranojnë. Ata thonë se sakramnetet janë gjashtë, kurse për njeriun që është para vdekjes në vend të lutjes të bëhet vajimi i shenjtë për ta është gabim pasi ky sakrament në vete nuk i përfshinë kushtet e një sakramenti. Ndërkaq sipas protestanëve dhe anglikanëve, kisha është e obliguar që ti ndihmojë ata të cilët mund të përballojnë sprovën e vdekjes,

konfirmacion merren shtatë lule, vaj dhe alkool. Këtë sakrament e udhëheqin shtatë priftër. Në raste të jashtëzakonshme këtë ceremoni e udhëheqin tre ose një prift. Vetëm se ajo realizohet sikur me e realizuar shtatë priftër. Prifti i parë gjatë këndimit të lutjeve trupin e të sëmurit e shenjtëron me vaj, duke filluar prej ballit, fytyrës, gojës, gishtërinjve dhe kështu e shenjtëron tërë trupin. Pas kësaj prifti i lutet Shpëtimtarit që ta shëroj të sëmurin. Në këtë operacion marrin pjesë edhe gjashtë priftër tjerë. Pastaj ungjilli ofrohet te koka e të sëmurit dhe lexohet një pjesë nga ai. Dhe në fund lexohet lutja e përfundimit të ceremonisë.⁴¹¹

kurse Mesia nuk ka realizuar një sakrament të llojit të këtillë. (Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkiye*, Ankara 1997, f. 163).

⁴¹¹ Borçic, f. 86-87.

Përfundimi

Tradicionalisht besohet se krishterizmi që në pjesën e dytë të shek. I. të erës sonë, ekziston në Shqipëri. Për këtë argument janë shëtitjet e Palit në Illyricum dhe në të qenurit e Dyrrahiumit qendër e krishterizmit.

krishterizmi që në kohët më të hershme ka qenë temë diskutimi e shumë lëvizjeve përçarëse dhe ndarëse. Qoftë antagonizmi mes teorisë së Ariusit “substancë e ngjashme” dhe e Athanasiusit “substancë e njëjtë”, qoftë mes Cyrillit, i cili mbron monofizitizmin dhe Marian si teotokos, dhe Nestoriusit, i cili mbron teorinë e Diofotozmit dhe se maria nuk është teotokos, në historinë e krishterizmit tregojnë ndarjen serioze në krishterizëm. Në anën tjetër, krahas përleshjeve sociale/politike mes dy kishave, mes asaj lindore dhe perëndimore, zënkat ikonoklastike dhe Ikonoklazmi dhe skizma e madhe që do të ndodh mes dy kishave në botën e krishterë, janë prej shkaqeve kryesore të ndarjes së kishës në kishë lindore dhe në atë perëndimore. E gjithë kjo zënkë ishte rezultat i mosmarrëveshjeve politike dhe teologjike, e cila në botën e krishterë njihet si skizma e madhe, u realizua me ndarjen e Kishës së Stambollit dhe të Romës në Katolike dhe Ortodokse, kur reciprokisht Kardinali Humbert ekskomunikon Micheal Cerulariasin, kurse Cerulariasi ekskomunikon Kishën Romake.

Më vonë, pas kësaj skizme, në Kishën e Stambollit, që është qendër e Kishës Ortodokse, lindin edhe një numër i madh kishash. Për shembull, brenda kohës lindin kishat ortodokse si Kisha Ruse, Sërbe, Romune, Bullgare, Greke, Makedone (kjo kishë ende nuk është e pranuar zyrtarisht), Shqiptare, Qipriote, Polake, Gjurgjistane, Çeke, Sllovae.

Ndarja e kishës në lindore dhe perëndimore ka ndikim shumë të madh në kishat e Ballkanit, e sidomos te kishat në Shqipëri. Kisha në Shqipëri, të cilat gjenden në kryqëzimin e interesave të kishës Romake dhe të Stambollit që janë edhe dominuese në këtë vend, në disa raste kanë qenë të detyruara të jenë me lindjen e në disa raste me perëndimin. Kurse në fund, me një vendim të nxjerrur nga Perandori Leoni III., të gjitha kishat në Illyricum janë lidhur me Kishën Lindore.

Me themelimin e Kryepeshkopisë së Ohrit në shek. IX., shumica e kishave në Illyrricum janë lidhur me të. Kurse peshkopata e Dyrrahiumit një kohë mbeti e pavarur dhe më vonë, më 1289 u lidh edhe ajo me Ohrin. Me ndalimin e Kryepeshkopatës së Ohrit më 1767, kishat e Illyricumit deri në shekullin XX. kanë qenë në pozitë të jenë të lidhura me Patriakën ë Fanarit.

Ortodoksët shqiptarë në shek. XX, qoftë në Shqipëri qoftë në diasporë, filluan lëvizjet për pavarësimin e KOSH. Është shumë me rëndësi të përmendet ajo se pse lëvizja në fjalë për pavarësimin e kishës ka filluar jashtë e jo në vend. Arsye e vetme e fillimin të lëvizjes jashta Shqipërisë, si në SHBA, ishte propaganda e atëhershme (shek. XIX dhe fillimi i shek. XX) helenisto-ortodoksiste e dirigjuar nga ana e Patrikanës së Fanarit. Politika greke ndaj shqiptarëve ortodoksë e filluar në shek. XIX aspironte që shqiptarët t'i llogarit si grekë, kurse duke u bazuar në teorinë për Vorio Epirin, Shqipërinë e jugut ta llogarit si një pjesë të Greqisë. Kjo politikë vetëm muslimanët i merrte për shqiptarë dhe të njëjtit i quante “turkoalvanoi” (shqiptarët turqë).

Dhe më lëvizja për pavarësimin e KOSH veç kishte marrë fund dhe Kisha Ortodokse Shqiptare në SHBA nga ana e krishterëve ortodoksë më 1908 u shpallë e pavarur. Kurse peshkop i parë i kësaj kisha të pavarur u zgjodh Fan S. Noli. Pas kësaj në Berat të Shqipërisë më 1922 u mbajtë Kongresi I. ku u shpall pavarësia e Kishës Ortodokse Shqiptare edhe në Shqipëri. Vetëm se ky vendim nga ana e Fanarit, që ishte qendra e Ortodoksisë, nuk u pranua.

Në vitin 1929 në qytetin e Korçës në lidhje me pavarësimin e Kishës Shqiptare u hodh edhe një hap i rëndësishëm, ku me urdhër të Qeverisë Shqiptare u bë thirrje që në Korçë nën patronatin e Visarion Xhuvanit të mbahet edhe një kongres. Në këtë kongres u përgatit dhe u miratua edhe Statuti i KOSH, i cili u pranua edhe nga ana e Shtetit Shqiptar. Vendimet e Ortodoksëve Shqiptarë në lidhje me KOSH nga ana e Patrikut I. të Fanarit veç janë pranur në vitin 1937, ku kanë dhënë nënshkrimin e tyre bashkë me patrikun edhe 11 delegatë tjerë. Datë kjo pas së cilës KOASH ishte më veç e zyrtarizuar.

Kongresi III. i KOASH u është mbajtur në Tiranë më 1950. Në këtë kongres, i cili është mbajtur nën diktimin e regjimit të Enver Hoxhës, është hequr neni 16. i

Statutit të viti 1929, sipas të cilit nën çdo kryepeshkop, peshkop, ndihmës peshkop, sekretar i sinodit dhe tituj të ngjashëm duhet të jenë me “komb, gjak, nënshtetësi dhe gjuhë shqiptare”.

Aktiviteti fetar, i cili pas Luftës së Dytë Botërore nga ana e regjimit komunist filloi të sulmohet, kurse më 1967 veç u ndalua reptësisht, më 1990 dhe më pas u ringjall përsëri. Pas viteve 1990 sikur shqiptarëve muslimanë dhe katolikë që u erdhi ndihmë nga bashkëfetarët e jashtëm, ashtu edhe shqiptarëve ortodoksë u erdhi ndihmë nga bashkëfetarët e tyre nga jashtë vendit. Kështu për ortodoksët shqiptarë ndihma e Greqisë ishte e theksuar. Por, krahas ndihmës fetare që bënin priftërinjtë grekë në Shqipëri, ata për fat të keq merreshin edhe me greqizimin e shqiptarëve. Kështu që argument i kësaj politike qëllimkeqe është edhe sjellja e priftit grek Sebastianosit, i cili liturgjitë i bënte në gjuhën greke duke dashtë të greqizojë ortodoksët shqiptarë dhe poashtu thoshte se gjuha e Ortodoksisë është gjuha greke prandaj gjithë ortodoksët duhet ta dinë.

Politika antiislame dhe antishqiptare greke është e njohur për opinionin mbarë kombëtarë shqiptarë. Këtë politikë ekspansioniste e vë në dukje çështja e Vorio Epirit, asimilimi i çamëve, lufta politike, ekonomike dhe kulturore helene ndaj shqiptarëve dhe ndaj Shqipërisë në përgjithësi. Kjo është shpreh edhe më herët në histori, edhe në kohën e luftërave ballkame dhe botërore (e para eso e dyta), por e njëjta shprehet edhe sot nga politika shtetërore, kishtarë greke/helene.

Më 2 Gusht 1992, edhe pse shumica nuk e donin, nga disa shqiptarë ortodoksë në krye të KOASH u soll prifti me gjenezë grek, Anastas Jenullatosi. Zgjedhja diskutabile e Jenullatosit bëri që në mesin e shqiptarëve ortodoksë të bëhet ndarje në pro dhe kundër Jenullatosit. Një grup ortodoksësh shqiptarë nga Elbasani për peshkop legjitim të KOASH kishin njohur priftin shqiptar Nikolla Markun.

Parimet e besimit, sistemi i adhurimit dhe sakramentet e KOASH përkojnë me të gjitha parimet e kishave tjera ortodokse botërore.

Burimet e parimeve të besimit të KOASH i përbëjnë Tradita e Shenjtë e cila përfshinë Librin e Shenjtë dhe Etërit e Kishës, Sinodet e Shenjtë dhe Arti i Kishës. Ashtu sikur të gjitha kishat botërore edhe KOASH i pranon të gjitha Shtatë Sakramentet si sakramente të shenjta.

Parimet e besimit të KOASH i përbëjnë Triniteti i Shenjtë ku bëjnë pjesë Ati, Biri dhe Shpirti i Shenjtë, Maria që është teotokos, doktrina e sotereologjisë, eskatologjia dhe besimi në kishë.

Sistemi i adhurimit të ortodoksët është si më poshtë: lutja, liturgjitë ditore, javore dhe mujore. Kurse sakramentet janë: pagëzimi, konfirmacioni, euharistia, pendimi, vajimi i shenjtë, misteri i priftërnjve dhe martesë.

Ndërkaq themelata Epiteimia, që është e njohur nga të gjitha kishat ortodokse, është një dënim pedagogjik për mëkatet e realizuara në kohën më të hershme të krishterizimit.

ZAKLU^OK

Tradicionalno se veruva deka hristijanstvoto vo Albanija postoi od vtoriot del na I vek od na{ata era. Argument za ova se {etawata na Pal vo Ilirikum i Durahium kako centar na hristijanstvoto.

Od damne{nite vremiwa hristijanstvoto bilo tema na diskusija na mnogu raskolni~ki i razdelni~ki dvi`ewa. Bilo da e antagonizmot pome|u teorijata na Arius za "sli~na substancija" i taa na Atanasius za "ista substancija", ili pome|u Kiril, koj go brani monofizitizmot i Marija kako teokos, i Nestorius koj ja brani teorijata na Diofozotozm i deka Marija ne e teokos, ja poka`uvaat serioznata podelba vo hristijanstvoto niz istorijata na hristijanstvoto. Od druga strana, pokraj socijalno/politi~kite sudiri me|u dvete crkvi, isto~nata i zapadnata, ikonoklasti~nite kavgi i ikonoklazmata i golemata skizma koja }e se slu~i pome|u dvete crkvi vo hristijanskiot svet, se edni od glavnite pri~ini za podelbata na crkvata na isto~na i zapadna. Celata ovaa kavga be{e rezultat na politi~kite i teolo{kite nedorazbirawa, koja vo hristijanskiot svet e poznata kako golemata skizma, rezultiraj}i so podelbata na crkvata na Istanbul i Rimskata crkva vo Katoli~ka i Pravoslavna crkva, koga recipro~no Kardinal Humbert go ekskomunicira Mihael Cerularias, dodeka Cerularias ja ekskomunicira Rimskata Crkva.

Podocna, posle ova skizma, vo Crkvata vo Istanbul, koja e centar na Pravoslavnata Crkva, se ra|aat

i golem broj drugi crkvi. Na primer, vo me|uvreme se ra|aat pravoslavnite crkvi kako Ruskata, Srpskata, Rumunskata, Bugarskata, Gr~kata, Makedonskata (koja se u{te ne e oficijalno priznaena), Albanskata, Kiparskata, Polskata, Gruziskata, ^e{kata i Slova~kata.

Podelбата na crkvata vo isto~na i zapadna, ima golemo vlijanie vrz crkvite na Balkanot, osobeno vrz crkvite vo Albanija. Crkvite vo Albanija, koi se nao|aat na presekot na interesite na Rimskata i Istanbulskata Crkva, a vtorite dominiraat vo ova zemja, vo neкои slu~ai bile primorani da bidat na stranata na isto~nata, a nekoga{ na stranata na zapadnata crkva. Dodeka na kraj, so edna odluka na Leon III, site ckrvi na Ilirikum bile staveni na stranata na Isto~nata Crkva.

So osnovaweto na Ohridskata Arhiepiskopija vo IX vek, pove}eto crkvi na Ilirikum bile povrzani so nea. Dodeka episkopijata na Durahium edno vreme ostana nezavisna, podocna, vo 1829, i taa se povrza so Ohrid. So zabranata na Ohridskata Arhiepiskopija, crkvite na Ilirikum bile povrzani so Patrijarhijata na Fanar do XX vek.

Pravoslavnite Albanci vo XX vek, bilo vo Albanija, bilo vo dijaspora, po~naa dvi`ewa za nezavisna APC (Albanska Pravoslavna Crkva). Mnogu e va`no da se napomene zo{to takvite dvi`ewa po~naa nadvor od zemjata. Ednistvenata pri~ina za zapo~nuvawe na dvi`eweto nadvor od Albanija, kako na primer vo SAD, be{e toga{nata helenisti~ko-pravoslavna propaganda (XIX vek i po~etok na XX vek) dirigirana od strana na Patrijarhijata na Fanar. Gr~kata politika kon pravoslavnite Albanci zapo~nata vo XIX vek, se streme{e kon toa Albancite da gi smeta za Grci, dodeka baziraj}i se na teorijata za Vorio Epir,

Ju`na Albanija da ja smeta za del od Grcija. Ovaa politika samo muslimanite gi smeta{e za Albanci i istite gi narekuva{e "turkoalvanoi" (Turski Albanci).

Otkako dvi`eweto za nezavisnost na APC be{e zavr{eno, vo 1908 pravoslavnite hristijani proglasija nezavisnot na APC vo SAD. Prv arhiepiskop na nezavisnata crkva be{e izbran Fan S. Noli. Posle ova, vo Berat, Albanija, vo 1922 se odr`a prviot Kongres, kade {to se proglasi nezavisnot na APC i vo Albanija. Me|utoa ova odluka ne be{e prifatena od strana na Fanarot, koj be{e centar na pravoslaviето.

Va`en ~ekor za nezavisnosta na Albanskata Crkva be{e napraven vo 1929 vo gradot Kor~a, koga so naredba na Albanskata Vlada be{e povikan Kongres pod patronatot na Visarion Xuvani. Vo ovoj kongres be{e podgotven i prifatena Statutot na APC, koj be{e prifatena od Albanskata dr`ava. Odlukite na pravoslavnite Albanci {to se odnesuvaa na APC, od strana na Fanarot bea prifateni duri vo 1937, koga zaedno so nego gi potpi{aa i 11 delegati. Posle ovoj datum Avtokefalnata APC (AAPC) ve}e be{e oficijalizirana.

III Kongres na AAPC be{e odr`an vo Tirana vo 1950. Vo ovoj kongres koj be{e odr`an pod diktat na re`imot na Enver Hoxa, be{e otstranet ~lenot 16 od Statutot od 1929, spored koj sekoj arhiepiskop, episkop, pomo{nik episkop, sekretar na sinodot i nositel na sli~ni tituli, treba da ima Albanska "nacionalnost, krv, dr`avjanstvo i jazik".

Verskrite aktivnosti, koi posle Vtorata Svetska Vojna po~naa da se napa|aat od strana na komunisti~kiot re`im, a vo 1967 bea strogo zabraneti, vo 1990 za`iveeja povtorno. Posle 1990, kako {to Albanskite muslimani i

katolici dobija pomoč od svoje sovornice od nadvor, taka i pravoslavne Albanci dobija pomoč od svoje sovornice od nadvor. Za pravoslavne Albanci pomoč ta od Grcija beše značitelna. No, pokraj verska pomoč koja ja davaa grške popovi vo Albanija, tie za al se obiduvaa da gi pogrāt Albancite. Argument za ova zlonamerna grška politika e i odnesuvaweto na grškiot pop Sebastianos, koj dr`eše liturgii na grški jazik, sakajši da gi pogrī pravoslavne Albanci, i isto taka veleše deka grškiot e jazik na pravoslavieto, pa zatoa site pravoslavci treba da go znaat.

Grška antiislamska i antialbanska politika e poznata na celata albanska javnost. Ovaa ekspanzionistička politika stanuva oigledna so praaweto na Vorio Epir, asimilacijata na amite, političkata, ekonomskata i kulturna borba na helenite protiv Albancite i protiv Albanija voopšto. Ova bilo izrazeno i porano vo istorijata, i za vreme na balkanskite i svetskite vojni (prvata i vtorata), a istoto go pravi i deneska grška/helenskata dr`avna i crkovna politika.

Na 2 Avgust 1992, iako nepo`elen od mnozinstvoto, popot od Grško poteklo Anastas Janulatos, beše doveden na vrvot na AAPC. Sporniот izbor na Janulatos dovede do podelba na pravoslavne Albanci na onie koi se za nego i onie koi se protiv nego. Grupa pravoslavni Albanci od Elbasan za legitimen episkop na AAPC go imaa priznaeno Albanskiот pop Nikola Marku.

Principite na veruvaweto, sistemot na slavewe na Bog i sakramentite na AAPC se sovpa|aat so site principi na drugite svetski pravoslavni crkvi.

Osnovite na principite na veruvaweto na AAPC se sostoajat od Svetata Tradicija, koja {to gi opfa}a Svetata

Kniga i Crkovnite Oci, Svetite Sinodi i Crkovnata Umetnost. Kako i site drugi crkvi vo svetot i AAPC gi prifa}a Sedumte Sakramenti kako sveti sakramenti.

Principite na veruvaweto na AAPC se sostojat od Svetoto Trojstvo, kade {to pripa|aat Otecot, Sinot i Svetiot Duh, Marija koja {to e teokos, doktrinata na soteorologija, eskatologija i veruvaweto vo crkvata.

Sistemot na slavewe na Bog kaj pravoslavnite e sledniot: molitva, dnevna, nedelna i mese~na liturgija. Dodeka sakramentite se: kr{tevweto, konfirmacijata, euharistijata, kaeweto, svetoto taguvawe (oplakuvawe), popskata misterija i brakot.

Dodeka institucijata Epitimia, koja e priznaena od strana na site pravoslavni crkvi e pedago{ka kazna za napravenite grevovi vo damne{nite vremiwa na Hristijanstvoto.

SONUÇ

Geleneksel olarak Hıristiyanlığın MS I. yy'ın ikinci yarısından itibaren Arnavutluk'ta mevcüt olduğunu inanılır. Bu konuda özellikle Pavlus'un İlyrricum'a yaptığı gezi ve Dyrrahium'un bir Hıristiyan merkezi olduğuna ilişkin rivayetler kanıt olarak gösterilir.

Hıristiyanlık erken dönemlerden itibaren çeşitli itizal hareketlerine konu olmuştur. Gerek Arius'un "benzer-cevher" teorisiyle Athanasius'un "aynı-cevher" teorisi, gerekse Monofizitizmi ve Meryem'in teotokos (Tanrı Anası) olduğunu savunan Cyrill ile Diyofizitizmi ve Meryem'in teotokos olmayıp normal bir insan olduğu görüşünü kabul eden Nestorius arasındaki çekişme/antagonizm Hıristiyanlık tarihindeki ilk ciddi itizal hareketlerinin doğumuna ışık tutmuştur. Diğer taraftan doğu ve batı kiliseleri arasında sosyal/siyasal mücadelesine ilaveten özellikle İkonoklazm (tasvir kırıclılık) ve ikonoklastik çekişmeler, Hıristiyanlık dünyasının bu iki gücü arasında vuku bulacak büyük skizmanın (Doğu Batı ayrışmasının) önemli nedenlerini oluşturmaktadır. Bütün bu siyasal ve teolojik tartışmaların sonucu 11. yy'da Hıristiyanlık dünyasında tarihin en büyük skizması olarak kabul edilen İstanbul ve Roma Kiliseleri arasındaki Katolik Ortodoks ayrışması, Kardinal Humbert'in patrik Micheal Cerularias'ı, Cerularias'ın da Roma Kilisesi'ni karşılıklı olarak aforoz etmesiyle gerçekleşmiştir.

Bu büyük skizmadan sonra ilerleyen dönemde Ortodoksinin merkezi olan İstanbul Kilisesi bünyesinde yeni birtakım kiliseler ortaya çıkmıştır. Örneğin, zamanla Rus, Sırp, Romen, Bulgar, Yunan, Makedon (bu kilise hala resmi olarak bağımsız kabul edilmiş değildir), Arnavut, Kıbrıs, Polonya, Gürcistan, Çekya, Slovakya Ortodoks Kiliseleri ortaya çıkmışlardır.

Kilisenin Doğu-Batı şeklinde ikiye ayrılması Balkanlar'daki, özellikle de Arnavutluk'taki Hıristiyanları büyük ölçüde etkilemiştir. İstanbul ile Roma'nın egemenlik sınırlarının kesiştiği noktada bulunan Arnavutluk'taki

kiliseler bazen Doğu Kilisesi'ne bazen Batı Kilisesi'ne bağlanmak zorunda kalmış, ancak sonunda Bizans İmparatoru III. Leo'nun çıkardığı bir kararla İlyrricum'daki kiliseler resmen Doğu Kilisesi'ne bağlanmışlardır.

9. yy'da Ohrid Başpiskoposluğu'nun kurulmasıyla İlyrricum'daki kiliselerin çoğu ona bağlanırken İlyrricum'da bulunan ve uzun zaman kendi başına kalan Dyrrahium piskoposluğu ancak 1289'da Ohrid'e bağlanmıştır. 1767'de Ohrid Başpiskoposluğunun yasaklanması üzerine İlyrricum'daki piskoposluklar 20. yy'a kadar Fener Patrikhanesi'ne bağlanmak durumunda kalmışlardır.

20. yy'da gerek Arnavutluk'taki gerekse diasporadaki Arnavut Ortodokslar, AOK'nın bağımsızlığı için harekete geçtiler. Kilisenin bağımsızlığı ile ilgili hareketin Arnavutluk'un dışında başlaması dikkate değer bir husustur. Bağımsızlık hareketinin, ABD gibi, Arnavutluk dışındaki yörelerde başlamasının tek nedeni, o zamanlarda (19. ile 20. yy başlarında) Arnavutluk'ta oldukça yaygın olan ve Fener Patrikhanesi direktifiyle yapılan Helenizm-Ortodoksi propagandasıydı. Arnavut Ortodokslara yönelik 19. yy'dan beri devam eden Yunan politikası, Arnavutları milliyet açısından Yunan saymayı ve Vorio Epiri ideolojisi çerçevesinde Arnavutluk'un güneyini Yunanistan'ın bir parçası olarak kabul etmeyi arzuluyordu. Bu politika sadece Müslüman olanları Arnavut olarak saymakta ve onları "Turkoalvanoi" (Türk Arnavutları) olarak isimlendirmekteydi.

AOK'nın yurtlarındaki bağımsızlık arayışları nihayet sonuç vermiş ve Arnavut Kilisesi, Amerika'daki Arnavut Ortodoksları tarafından 1908'de bağımsız ilan edilmiştir. Bağımsız kilisenin ilk piskoposu olarak Fan S. Noli seçilmiştir. Bunun ardından 1922'de Arnavutluk'ta Berat şehrinde yapılan büyük kongrede AOK otosefal ilan edilmiş; fakat bu otosefallik Ortodoksi'nin merkezi sayılan Fener Patrikhanesi tarafından kabul edilmemiştir.

1929'da Korça şehrinde AOK'nın otosefalliği yönünde önemli bir adım daha atılmış ve Arnavutluk Hükümeti, Korça'da Visarion Cuvani'nin yöneteceği yeni bir kongrenin yapılması için çağrıda bulunmuştur. Korça'da yapılan bu II. Kongre'de AOK'nın tüzüğü (*Statuti*) hazırlanarak onaylanmış ve devlet

tarafından kabul edilmiştir. Arnavut Ortodoksların AOK ile ilgili aldıkları kararlar, Fener Patrikhanesi patriği I. Benyamin ile 11 din adamının imza atmasıyla ancak 1937'de kabul edilmiş ve ancak bu tarihten itibaren AOK da resmi olarak otosefal ilan edilmiştir.

AOK'nın III. Kongresi 1950'de yapılmıştır. Enver Hoca rejiminin hakim olduğu dönemde yapılan bu kongrede, 1929'da hazırlanan AOK Statüsü'nde yer alan başpiskopos, piskopos, piskopos yardımcısı, sinod sekreteri ve benzeri unvanları taşıyan kişilerin sahip olmaları gereken "Arnavut ırkı ve kanından olup Arnavutluk vatandaşı olma" şartı 16. maddesi kaldırılmıştır.

Komünist rejim tarafından II. Dünya Savaşı'ndan sonra dine karşı propaganda başlatılan ve 1967'de resmen yasaklanan dinsel faaliyetler 1990 sonrası dönemde yeniden canlanmaya başladı. 1990'dan sonra Arnavutluk'taki Müslümanlara, Katoliklere ve diğer din mensuplarına kendi dindaşlarından yardım geldiği gibi, Arnavut Ortodokslara da dış yardımlar gelmeye başladı. Bu çerçevede özellikle Yunanistan'daki Ortodokslar AOOK'ya yardım elini uzattılar. Arnavut Ortodokslara yardımcı olarak Arnavutluk'a gelen Yunan papazlarının sadece dinsel alanda yardım amacı gütmedikleri, Arnavutları Yunanlaştırma gayesine yönelik faaliyette buldukları gözden kaçmadı. Papaz Sebastianos'un, liturjileri Yunanca yaparak Arnavut halkına Yunancayı öğretmesi ve Ortodoksluğun dilinin Yunanca olduğunu ifade etmesi, Arnavutları Yunanlaştırma hareketinin kanıtlarındandır.

2 Ağustos 1992'de Arnavut Ortodoksların çoğunun kabul etmemelerine rağmen, bazı Arnavut Ortodokslar tarafından AOK'nın başpiskoposu olarak Yunan asıllı papaz Yenulatos seçildi. Yenulatos'un tartışmalı seçimi Arnavutluk'taki Ortodokslar Yenulatos yanlıları ve ona karşı çıkanlar olmak üzere iki gruba ayrıldılar. Başını Elbasanlı Ortodoksların çektiği AOOK'nın yasal temsilcisi olarak papaz Nikolla Marku'yu tanıdı.

AOOK'nın inanç esasları, ibadet sistemleri ve temel sakramentleri, bütün var olan diğer Ortodoks Kiliselerle örtüşmektedir.

AOOK'nın inanç esasların kaynaklarını Kutsal Kitap ile Kilise Babaları, Kutsal Sinodları ve Kilise Sanatını ihtiva eden Kutsal Gelenek oluşturmaktadır.

Bütün Ortodoks Kiliseleri'nin kabul ettiđi gibi, AOOK tarafından da ilk Yedi Genel Sinodları (Konsilleri) Kutsal Sinodlar olarak kabul edilmektedir.

AOOK'nın inanç esaslarını Baba, Ođul ve Kutsal Ruh'tan oluşan Kutsal Teslis, Tanrıdođuran Meryem (Teotokos), Kurtuluş doktrini (Soterioloji), Ahir Zaman ve Ahiret İnanıcı (Eskatoloji) ve Kilise inancı oluşturmaktadır.

AOOK'nın inancına göre, Kutsal Teslis'i oluşturan üç unsur arasında, Ođul'un Baba'dan doğuduđu Kutsal Ruh'un ise Baba'dan çıktığı farkı dışında, başka hiç bir fark bulunmamaktadır.

AOOK'nın ibadet sistemlerini, başta dua olmak üzere, günlük, haftalık ve senelik liturjileri, temel sakramentlerini ise, vaftiz, konfirmasyon (kutsal yağlama), evharistiya (ekmek şarap ayini), tövbe, rahip takdisi, evlenme ve hastaları yağlama (son yağlama) sakramentleri oluşturmaktadırlar.

Hıristiyanlığın ilk asırlarda ortaya çıkıp günahlara karşı bir pedagojik ceza olarak kullanılmaya başlayan ve genel Ortodoks Kiliseleri tarafından da kabul edilen Epitimiya Kurumu ise, tövbe sakramentiyle sıkı bir bağlantı içerisindedir.

Conclusion

It is traditionally believed that Christianity in Albania exists since the second part of the I century A.D. Pal's journeys in Illyricum and Dyrrahium as a center of Christianity prove that.

Christianity was a discussion topic of many division and separation movements since ancient times. The antagonisms in Christian history between Arius' theory about "similar substance" and Athanasius' "same substance", between Cyril who defends monofisitism and Maria as a theotokos, as well as between Nestorius, who defends Diofosotom's theory and Maria is not a theotokos, show the serious division in Christianity. On the other side, beside social/political clashes between the two churches, between east and the west, iconoclastic squabbles and iconoclasm and the big schism which will happen between the two churches in the Christian world, are the main reasons for division into the eastern and western church. This entire squabble was a result of political and theological disagreements, which in the Christian world is known as the big schism, resulting with the division of Istanbul and Roman Church into Catholic and Orthodox Church, when reciprocally Cardinal Humbert excommunicates Michael Cerularias, and Cerularias excommunicates the Roman church.

Later on, after the schism, many other churches arise at the Istanbul Church, which is the center of the Orthodox Church. For example, in the meantime orthodox churches like Russian, Serbian, Romanian, Bulgarian, Greek, Macedonian (not officially recognized yet), Albanian, Cyprian, Polish, Georgian, Czech, and Slovak churches arise.

Division of the church into eastern and western had a huge impact on the Balkan churches, especially on the churches in Albania. Churches in Albania, which are on the crossroad of the interests of the Roman and Istanbul churches, which dominate in this country, sometimes had to be on the side of the Eastern Church and other times with the Western church. At the end, with a decree by Leon III all churches in Illyricum belonged to the Eastern Church.

After the establishment of the Ohrid Archbishopric in the IX century, the majority of the Illyricum churches belonged to it, while Dyrrahium's Bishopric was independent for a while, but later on became a member of the Ohrid's Archbishopric. After the ban of the Ohrid Archbishopric in 1767, Illyrium's churches belonged to the Fanar's Patriarchy until XX century.

Albanian Orthodox believers in Albania and the Diaspora, started activities for independence of the Albanian Orthodox Church (AOC) in the XX century. It is very important to mention why the activities for church's independence started abroad and not in the country. The only reason for starting the activities out of Albania, like in the USA, was the Hellenic-orthodox propaganda of that time (XIX century and beginning of XX century) orchestrated by the Fanar Patriarchy. Greek politics towards the orthodox Albanians which, started in the XIX century, aspired to consider Albanians as Greeks, while based in the "Vorio Epir" theory, the southern part of Albania to be considered as part of Greece. Only the Muslims who were called "turkoalvanoj" (Turkish Albanians) were considered as Albanians by these politics.

The activities for independent AOC were over, and the AOC in USA (i.e. orthodox Christians) declared independency in 1908. Fan S. Noli was chosen to be the first bishop of the independent church. The independence of AOC in Albania was declared at the first Congress held in Berat in 1922. But this decision was not accepted by Fanar, the centre of orthodoxy at that time.

An important step for the independence of the Albanian Church was made in 1929 in the city of Korca. With an order of the Albanian Government another Congress under the auspices of Visarion Xhuvani was called to be held. The Statute of the AOC was prepared and approved in this congress, then approved by the Albanian Government as well. Decisions of the Albanian Orthodox believers on AOC were accepted by Patrick I of Fanar in 1937, signed by him and 11 other delegates. After this date AOAC was officiated.

III Congress of AOAC was held in Tirana in 1950. Article 16 of the Statute of 1929, according to which every archbishop, bishop, assistant bishop,

synod secretary and holder of a similar post must have “Albanian ethnicity, blood, citizenship and language” was removed in this congress, held under the dictate of Enver Hoxha.

Religious activities, which after the World War II started to be suppressed by the communist regime and in 1967 were totally banned, in 1990 revived again. After 1990, like the Albanian Muslims and Catholics who received help from their fellow believers abroad, the Albanian Orthodox believers also received help from abroad. For the Albanian Orthodox believers the Greek help was significant. Beside the religious help which the Greek priests provided in Albania, they were unfortunately trying to turn the Albanians into Greeks. An argument to this evil politics is the behavior of the Greek priest Sebastianos, whose liturgies were in the Greek language, with the aim of turning the Albanians into Greeks and he was also saying that the Greek language is the language of Orthodoxy, which is why all the orthodox should speak it.

Anti Islamic and anti Albanian Greek politics is known to the wider Albanian opinion. Vorio Epir issue, assimilation of Çams, political, economical and cultural fight against the Albanians and Albania in general makes clear these expansionist politics. This has been the case earlier in the history, during the Balkan and World Wars (I and II), and even nowadays by the Greek/Hellenic state and church politics.

Even though not liked by the majority, a priest with Greek origin, Anastas Janulatos, was brought by some Albanians on the 2nd of August 1992 to be the Head of the AOAC. Debatable election of Janullatos divided the Albanian Orthodox into two groups, one group pro and the other one against him. A group of Albanian Orthodox believers from Elbasan, had recognized the Albanian priest Nikolla Marku as the legitimate bishop of AOAC.

Principles of belief, system of adoration and the sacraments of AOAC comply with all the principles of other orthodox churches in the world.

Sources of the principles of belief in AOAC are consisted of the Holy Tradition which includes The Holy Book and Fathers of the Church, Holy

Synods and Art of the Church. As all other churches in the world, AOAC accepts all Seven Sacraments as holy sacraments.

Principles of belief in AOAC are consisted of the Holy Trinity, which includes the Father, the Son and the Holy Spirit, then Maria who is theotokos, soteriology doctrine, eschatology and belief in church.

System of adoration of the orthodox is as following: prayer, daily, weekly and monthly liturgies, while sacraments are: baptism, confirmation, eucharistia, repentance, holy mourning, priests' mystery and marriage.

Epitimia, which is recognized by all orthodox churches, is a pedagogical punishment for the sins done during the ancient times of Christianity.

Përktheu: **Valon Abdiu**

Shtojcë

Toleranca fetare te shqiptarët

“Çdo gjë që është vepruar në emër të njeriut është kundër tij, kurse çdo gjë që është vepruar në emër të Zotit është në të mirë të njeriut.”

(Resid Hafizovic, *Muslimani u dijalogu sdrugima i sa sobom*, el-Kalem, Sarajevë 2002, f. 31)

Shqiptarët për nga vendi ku jetojnë kanë një pozitë gjeostrategjike në aspektin politik, social, kulturor, ideologjik apo fetar. Edhe gjatë historisë, si edhe sot, shqiptarëve detyrimisht u ka rënë në hise që të marrin pjesë në zënkat, mosmarrëveshjet, skizmat apo në luftërat për interese mes fuqive të ndryshme. Kështu ka qenë rasti gjatë sundimit të fuqive të mëdha si Perandoria Romake, Perandoria Bizantine, Perandoria Osmane, Shteti Serb, i njëjtë ka qenë rasti edhe në periudhën e dominimit të ideologjisë komuniste, kështu është rasti edhe sot ku duhet të dominojë, sipas disave lindja, e sipas disave perëndimi, Evropa apo Amerika etj. I njëjtë është rasti edhe me zënkat skizmatike se dominuese në Ballkan-gjegjësisht në tokat shqiptare-do të jetë Kisha Lindore Ortodokse apo ajo Perëndimore Katolike-, ose sipas shprehjeve të sotme, në këto toka do të dominojë feja Islame apo krishterizmi-Katolicizmi; sikur që shprehen një numër i caktuar politikanësh dhe intelektualësh shqiptarë se ne kemi qenë të krishterë dhe duhet të kthehemi përsëri te ajo fe perëndimore dhe evropiane, kurse duhet ta lëmë Islamin se ajo është fe lindore aziatike etj. Në fakt, që një njeri të ketë mundësi të thotë se krishterizmi është fe perëndimore, ai, sipas mendimit tim, duhet të shpërngulet në Indi, sepse për indianët Jerusalemi-vendi ku ka vepruar Isai-Jezu Krishti- është perëndim, kurse nga ky vend ku ne jetojmë Jerusalemi është lindje. Kurse ata që prej këtij vendi ku jetojmë i thonë krishterizmit, e cila është lindore, fe perëndimore e mashtrojnë veten dhe i gënjejnë të tjerët.

Pra duke u nisur nga ky fakt, shqiptarët jetën e tyre shpirtërore dhe veprimet e tyre i kanë bazuar në botëkuptimet fetare dhe metafizike. Ata me anë të kësaj kanë shprehur dhe kanë vënë në dukje, gjegjësisht kanë manifestuar qëndrimet e tyre

tolerante. Këtë e kanë realizuar atëherë kur kanë qenë të padominuar dhe të çliruar apo të shpëtuar nga aspiratat ekstreme për dominim qoftë edhe me dhunë mbi të tjerët⁴¹², të grupacioneve të ndryshme të ardhura nga jashtë, siç është rasti i grupacioneve me ideal të helenizimit dhe të sllavizimit të tyre.

Shqiptarët, të cilët jetojnë në Shqipëri, Kosovë si shtete shqiptare, në Maqedoni, Mal të Zi dhe në Greqi si pjesë të ndara të unitetit kombëtar dhe në diasporë si emigrantë dhe gurbetçinj, janë një popull ku zënë vend dy fetë më të mëdha monoteiste Islami dhe krishterizmi (Katolicizmi dhe Ortodoksizmi). Si në fund të shekullit XIX dhe në fillim të shekullit XX shqiptarët, ku pjesën dërmuese të tyre në të katër vilajetet, i Shkodrës, i Kosovës, i Manastirit dhe i Janinës, e kanë përbërë muslimanët me 1.305.080 frymë, katolikët me 109.592 frymë dhe ortodoksët me 232.020 frymë. Kështu edhe sot shqiptarët përbëhen prej muslimanëve me 70%, katolikëve me 10% dhe prej ortodoksëve me 20%, ku pjesën dërmuese të tyre e përbëjnë të parët.⁴¹³

Pra, këto fe bënë që shqiptarët të kenë botëkuptime të ndryshme, po bile edhe të kundërta, por jo edhe armiqësore, në aspektin fetar. Edhe pse nga shumë rryma të ndryshme me qëllime të caktuara propagandistike shqiptarët janë quajtur grekë, turq, serb, latin⁴¹⁴, ata përsëri kanë arritur që të mbrojnë unitetin e tyre kombëtar që deri më tash të mos bëhet pre e luftërave fetare, për të cilën mendoj se rol të madh luan botëkuptimi fetar islam. Kjo është nga ajo se shumica e shqiptarëve janë muslimanë dhe detyrimisht përfundojmë ose dalim me konkluzë se, në të shumtën e rasteve, shumica është ajo që mund të destabilizojë ose të mbajë të qetë një vend dhe një

⁴¹² Kjo, shiqur nga aspekti i universalitetit doktrinor e historik, rrjedh nga ajo se secili religjion, edhe pse burimi i hyjnor i religjioneve të mëdha është i njëjtë, atë e mbron, e nxit dhe e raun për vete, ndërsa të njëjtën ia mohon religjionit tjetër. Si rezultat i kësaj është konflikti me islamit dhe krishterizmit, qoftë haptazi apo fshehurazi. (Shih, Ismail Bardhi, Dialog mes qytetërimësh-tradita myslimane e ekumenizmit, *Perla*, nr. 1, Elbasan, 2000, f. 54-55).

⁴¹³ Shih, Nathalie Clayer, islam, state and society in post-Communist Albania, *Muslim Identity and the Balkan State*, (ed. Hugh Poulton and Suha Taji-Farouki), Londër, 1997, f. 117; Kristaq Prifti, Diversiteti fetar dhe uniteti kombëtar te shqiptarët, *Studime historike 1-2*, viti LV (XXXVIII), Akademia e Shkencave e RSH Instituti i Historisë, Tiranë 2001, f. 25; Kristaq Prifti, Popullsia muslimane shqiptare në Ballkan në fund të shek. XIX dhe në fillim të shek. XX, *Feja, kultura dhe tradita islame ndër shqiptarët-simpozium ndërkombëtar i mbajtur në Prishtinë më 15, 16, 17 Tetor 1992*, Prishtinë 1995, f. 161.

⁴¹⁴ Shih, Qazim Xhelili, Toleranca në marrëdhëniet midis komuniteteve në Shqipëri dhe ndikimi i tyre në jetën shoqërore në periudhën midis dy luftërave botërore, *krishterimi ndër shqiptarë-simpozium*

popull. Pasi që shumica e shqiptarëve janë muslimanë atëherë shqiptarët muslimanë janë faktori kryesor paqëruajtës. Kuptohet se, këtu nuk duhet haruar edhe kontributin e komuniteteve tjera fetare, edhe pse ai është më i vogël në krahasim me të parët. Kjo shihet edhe në shprehjet e intelektualëve shqiptarë të kohës së iluminizmit dhe të fillimit të shek. XX, të cilët janë shpreh kryekëput për një unitet kombëtar duke dashur që të mbrojnë popullin nga divergjencat fraksionale dhe të grupacioneve që mund të dominojnë gjatë asaj kohe në popull. Prandaj shprehjet e tyre në disa raste kanë qenë pak më të buta e në disa raste më të ashpra.

Kështu kryemyftiu i Shqipërisë, Vehbi Dibra, në Kongresin Musliman Shqiptar të mbajtur më 1923, duke iu treguar delegatëve për gjendjen fetare dhe duke u treguar se vëllazërimin dhe bashkimin kombëtar duhet mbajtur mbi gjithçka, thotë: “Sikurse e dini zotëria juaj, popullsia e Shtetit tonë përmbahet prej tre elementesh d.m.th. Mysliman, Katolik dhe Ortodoks, po në pikëpamje të Kombësisë në mest kemi një vëllaznie të plotë e të patundshme, e nuk mund të thohet e të kuptohet asnjë send qi e tund atë vllaznie të plotë. Çashtja e fesë asht një çashtje e posaçme e sjecilli asht i lirë për me e sigurue forcimin e fesë së vet. Ky organizim i fesë sonë asht vendosun qysh në Kongres të Dibrës. Fatzezë, po luftat ballkanike etj. e ndaluen këtë qellim”. Por ajo që është më e rëndësishme se ky fjalim bëhet në momentin më të rëndësishëm të historisë kombëtare.⁴¹⁵

Poashtu Vehbi Dibra popullit i drejtohet edhe me këto fjalë: “Kristianë e myslimanë janë vëllezër shqiptarë të pandarë. Të kemi dashuri edhe për bashkëatdhetarët e krishterë, sepse edhe ata i kemi vëllezër e s’kemi si ndahemi. Të përpiqemi edhe për të mirën e tyre si për vehten tonë...Ta duam njëri-tjetrin, të kapemi dorë për dore e të ndjekim një rrugë të përbashkët...t’i tregojmë botës mbarë se shqiptarët pa dallim feje, janë vëllezër si bijë të njëshëm të së dashurës sonë Shqipëri”.⁴¹⁶

ndërkombëtar Tiranë 16-19 1999, Shkodër 2000, f. 344; Prifti, *Diversiteti fetar dhe uniteti kombëtar te shqiptarët*, f. 25.

⁴¹⁵ Gazmend Shpuza, *Kongresi Mysliman Shqiptar (1923)*, *Kultura Popullore*, 1-2, viti XVIII (35, 36), Akademia e Shkencave e RSH Institutit i Kulturës Popullore, Tiranë 1997, f. 192-193.

⁴¹⁶ Xhelili, vep. e cit., f. 346.

Kurse Molla Idris Gjilani shprehet se, kemi tri fe, por kemi vetëm një Atdhe të përbashkët, një gjak vëllazëror, një gjuhë, një diell e një Zot. Detyrë mbi detyrat kemi bashkimin dhe mbrojtjen e Atdheut...!⁴¹⁷

Ndërkaq Fan S. Noli këtë dukuri tolerante të shqiptarëve e sqaron si më poshtë: “Prej gjithë akuzave, paragjytimeve dhe gabimeve, me të cilat kërkojnë të rëndojnë supet tona, kjo është më e padrejta dhe më e pabaza. Megjithëqë elementi mysliman ka shumicën në Shqipëri, nuk besoj të ketë një shtet të qytetëruar, ku të mbretërojë aq, gjer në indiferentizëm, tolerancë feje, sa në Shqipëri. Prova e faktit, për të cilën me të drejtë krenohen të gjithë shqiptarët, është, që në krye të Qeverisë së sotme jam unë, një peshkop ortodoks, dukuri e panjohur edhe për shtete ortodokse”.⁴¹⁸

Edhe fjala e njohur e Pashko Vasës “fe e Shqyptarit asht Shqyptaria”, duke i marrë parasysh rrethanat politike dhe ekspansioniste që dominonin në atë kohë në Gadishullin Ballkanik, nuk shpreh një antifetarizëm apo ndonjë pabesi. Porse, se këtu dëshirohet të shprehet ajo ndjenja e mospërçarjes dhe moskacafytjes, vërehet në rreshtat paraprak që i përmend autori i sipërpërmendur. Kështu që autori para se të vijë deri te shprehja “fe e Shqyptarit asht Shqyptaria”, ai përmend si më poshtë:

“...Shqyptarë! Me vllazën jeni tue vram,
dhe më njëqind çeta jeni shpërndamë;...”

“...vjen njeri i huej, ju rri në votër,
me ju turpnue, me grue, me motër;
edhe për sa para që do të fitoni,
besën e t’parëve t’ gjithë e harroni...”.

“...Të desim si burrat që diqne motit,
e të mos marohna përpara Zotit”.⁴¹⁹

⁴¹⁷ Muhamed Pirraku, *Mulla Idris Gjilani dhe mbrojtja kombëtare e Kosovës lindore 1941-1951*, Dituria islame, Prishtinë 1995, f. 13.

⁴¹⁸ Xhelili, vep. e cit., f. 346.

⁴¹⁹ Pashko Vasa, *Vepra Letrare I*, botoi “Naim Frashëri”, Tiranë 1987, f. 37-39.

Ndërkaq Akademik Mark Krasniqi, në lidhje me këto vargje të Pashko Vasës thotë: “Së këndejmi vargjet e Vaso pashë Shkodranit “Feja e shqiptarit është shqiptaria”, nuk janë shprehje e patriotizmit romantik të shek. XIX, por konstatim i së vërtetës, dëshmi e vetëdijes së lartë kombëtare. Këto vargje shumëkush i keqkupton si shprehje e mendimit ateist, antifetar. Poeti ynë ka qenë besimtar katolik dhe patriot, ai nuk ishte kundër fesë, por ishte i mendimit se për shqiptarët, sikur se edhe te popujt e tjerë mbi të gjitha duhet të jetë interesi kombëtar, duhet ta duam kombin me një dashuri të ngritur në shkallën e dashurisë ndaj religjionit dhe feja të mos jetë element ndasie në asnjë mënyrë në mes të shqiptarëve por kushtë i vetëm për ekzistencë kombëtare shqiptare”.⁴²⁰

Husamedin Feraj, duke u bazuar në atë se, ideologjia komuniste, gjegjësisht ajo enveriste, e bazuar në parimin antifetar, jo që ndaloi çdo gjë që ishte fetare, por ajo, edhe idetë nacionaliste dhe ato që janë shprehur për të mbajtur të gjallë ndjenjën e fortë dhe historike tolerante shqiptare, është munduar t’i shpreh si ateiste dhe antifetare, në lidhje me shprehjen e Pashko Vasës “Feja e shqiptarit është shqiptaria”, thotë se, nga kjo shprehje nuk del ateizmi i Enver Hoxhës. Së pari, thotë Feraj, në vjershën e Vasës shprehet kërkesa për të vendosur identitetin kombëtar mbi atë fetar. Kjo kërkesë gjendet te nacionalistët e shumicës së popujve të tjerë dhe nuk është diçka e përveçme shqiptare. Megjithatë nga kërkesa për hierarki të identiteteve, për të vendosur identitetin kombëtar mbi atë fetar, logjikisht nuk del ateizmi. Së dyti, në vargjet e Vasës shprehet kërkesa e përbashkët e të gjithë nacionalizmit shqiptar në një mjedis shumëfesh. Mirëpo as nga kërkesa për tolerancë nuk del ateizmi.⁴²¹

Profesor Gazmend Shpuza në lidhje me vjershën e lartëpërmendur të Vasos shprehet se, kjo vjershë nuk ka një përmbajtje kundër fesë dhe se nuk është as kundër ceremonive fetare e as kundër besimit.⁴²²

Edhe intelektualët tjerë shqiptarë, si Naim Frashëri dhe Sami Frashëri, i kanë shprehur pikëpamjet e tyre në lidhje me çështjen në fjalë. Kështu që Naimi thotë: “A,

⁴²⁰ Akademik Mark Krasniqi, Toleranca fetare mes myslimanëve dhe katolikëve në Kosovë, *Feja, kultura dhe tradita islame ndër shqiptarët, simpozium ndëkombëtarë në Prishtinë-15,16,17 Tetor, 1992*, botoi Kryesia e Bashkësisë islame të Kosovës, Prishtinë 1995, f. 206.

⁴²¹ Husamedin Feraj, *Skicë e mendimit politik shqiptar*, Logos-A, Shkup, 1999, f. 280).

⁴²² Gazmend Shpuza, Millet Sistemi Çerçevesinde Arnavutların Durumu, *Osmanlı IV*, ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, f. 294-297.

qënki të krishterë ju! Fort mirë, pa na thoni pra dhe çdo të krishterë, helen me pahir doni të bëni?”⁴²³

Ndërsa Samiu deklaroi: “Mos vështroni besë e fe, muslimanë dhe katolikë, ortodoksë, gjithë shqiptarë sa janë dhe tek janë, janë vëllezër. T’ecim të dliurë n’udhë të Perëndisë, n’udhët të drejtësisë...në mes të shqiptarëve të vërtetë s’ka ndonjë ndarje, ndonjë çarje, ndonjë ndryshim! Janë të tërë vëllezër të gjithë: janë një trup një mendje, një qëllim, një besë!”⁴²⁴

Gjithashtu Samiu, duke parë de facto greqizimin e shqiptarëve ortodoksë dhe duke e ndjerë rrezikun e atij asimilimi, thotë: “Konstantinopoja me anët të patrikërisë, të dhespotëve, të priftërvet e të kishësë, duke përdorur aforismonë (çkishërimin) e të dëbuarit nga kisha, sikur t’ish edhe Krishti grek dhe sikur, për të qënë i krishten’ e orthodhoks, duhetë pandryshim të jetë gjithëkush grek a grekoman; nga të dy këto anë, themi, grekëritë po përpiqenë që të kthejnë ditë më ditë shqiptarët orthodhoksë e t’i bëjnë grekë”⁴²⁵

Pra, krahas tjerash, duhet theksuar fakti se, të qenurit e shqiptarëve me shumicë muslimanë, tregon dy gjëra shumë me rëndësi për historinë shqiptare. E para është se, në mesin e shqiptarëve nuk ka patur dhunë fetare me rastin e islamizimit⁴²⁶ të tyre. E dyta është se kjo tolerancë fetare të shqiptarët i ka shumë borxh besimit islam, sepse askund në histori, përveç trillimeve të ndryshme, të shqiptarët⁴²⁷ nuk haset në ndonjë dhunë ndaj besimeve tjera e bërë nga muslimanët.

⁴²³ Sherif Delvina, *Pa pavarësi fetare nuk ka pavarësi kombëtare*, Tiranë 1998, f. 25.

⁴²⁴ Delvina, vep e cit., f. 25.

⁴²⁵ Sami Frashëri, *VEPRA 2*, Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë-Instituti i Historisë, Tiranë 1988, f. 50.

⁴²⁶ Shih, Halil Inalcik, *Essays in Ottoman History*, Eren, Stamboll, 1998, f. 155-157 dhe 195-203.

⁴²⁷ islamizimi i shqiptarëve dhe i të tjerëve në kohën e Shtetit Osman është bërë me anë të sistemit devshirme dhe në mënyrë vullnetare. Të islamizuarit me anë të procesit të *devshirme*-së janë fëmijët e vegjël meshkuj të krerëve aristokratë vendës, të cilët u morrën peng nga Shteti Osman. Qëllimi i marrjes peng të këtyre fëmijëve ishte që të njëjtët të përgatiten për të administruar vendin e tyre, pasi ata të përgatiten për një detyrë të tillë. Dhe kjo është bërë me dëshirën e prindërve të fëmijëve në fjalë. Këtë fenomen mund ta llogaritim normal nëse ia hedhim një vështrim situatës aktuale. Nëse sot nga një vend superfuqi apo nga një vend i zhvilluar hapet një konkurs për përgatitje në atë vend të njerëzve profesional në fusha të ndryshme, me siguri që shumë njerëz të vendit tonë dhe të vendeve në zhvillim vullnetarisht do t’i kishin regjistruar fëmijët e tyre në atë konkurs. Unë mendoj se edhe atëherë ka ndodhur e njëjta gjë. Kurse mënyra vullnetare e islamizimit është bërë për disa shkaqe: nga dëshira për fenë islame, për të mbrojtur pozitën klerikale, për t’u mbrojtur nga rreziku serb. Poashtu rol të rëndësishëm ka luajtur struktura fisnore e organizimit social të shqiptarëve. (Shih, Nuray Bozborra, *Shqipëria dhe nacionalizmi shqiptar në Perandorinë Osmane*, përkth. Dritan Egro, Dituria, Tiranë 2002, f. 57-59.

Vetëm se, kohët e fundit kjo tolerancë fetare te shqiptarët ballafaqohet me sfida të shumta të cilat duhet kapërcyer, por që duket pak si e vështirë një gjë e tillë. Si sfidë e parë mund të tregohet paraqitja e frakcioneve të ndryshme në mesin e shqiptarëve. Frakcione këto që shfrytëzojnë atë të ashtuquajturën liri të individit, liri e besimit apo e drejtë e personit në një sistem pluralist. Pra liria për të propaganduar besimin apo fenë e tyre në forma të ndryshme, ku nëpërmjet së cilës formë edhe ekstremistët shfrytëzojnë rastin që një numri të madh të shqiptarëve t'ua ndërojnë edhe fenë e tyre, me preteks se ata kanë qenë katolik dhe se me zor janë bërë musliman e duhet sot apo nesër me u kthye në fenë e baballarëve të tyre. Ose thënë ndryshe, shqiptarët duhet të bëhen të krishterë/katolikë se Evropa nuk i do si muslimanë. Për këtë qëllim në tokat shqiptare organizohen tribuna apo simpoziume për dialog dhe tolerancë fetare. Për këtë qëllim në mesin e Prishtinës në vendin e gjimnazit Xhevdet Doda ndërtohet edhe katedralë katolike.⁴²⁸

Në lidhje me greqizimin e shqiptarëve në emër të kishës në Shqipëri analisti Koço Danaj shprehet: “Ky shovinizëm fetar që ushtrohet mbi shqiptarët e quan normale dhe civilizuese ndërrimin e fesë nga muslimanë në të krishterë, ndërrimin e emrave nga muslimanë në të krishterë, që ndodhin sot në Shqipëri, për arsye ekonomike, për të gjetur dhe siguruar punë në Greqi, që të mbajnë gjallë me bukë familjen. Por dhe kjo është barbarizëm dhe jo civilizim. Të përdorësh kërcënimin e urisë si mjet për të ndryshuar fenë apo emrin, është përsëri më tepër se shovinizëm, është inkuizicionizëm. Përpjekja për të krijuar bindjen se shqiptarët do të bashkohen me Evropën vetëm nëpërmjet rikrishterimit praktikisht e përcjell tutje dekada e shekuj të tërë këtë ëndërr të shqiptarëve”.⁴²⁹

Çështje kjo e cila ka ndodhur edhe në histori ashtu sikur po ndodhë dhe sot, vetëm se në një formë tjetër. Ndërsa nga ana e muslimanëve nuk është vërejtur që të bëhet islamizimi me dhunë. Shkrimet në lidhje me islamizimin e shqiptarëve me dhunë, edhe pse janë shumë në numër, ato s'janë tjetër vetëm se materiale propagandistike, jo objektive dhe jo reale. Gazmend Shpuza shprehet kështu: Me gjithë përpjekjet e qarqeve sunduese sërbo-malazeze pas luftërave ballkanike për

⁴²⁸ Muhamet Pirraku, *Jo Katedrale*, Prishtinë, 2003.

⁴²⁹ Koço Danaj, *Totalitarizmi në marrëdhëniet ndërkombëtare*, Java, 1996, f. 121-122.

kthim në masë të shqiptarëve muslimanë me dhunë në ortodoksë pravosllavë, nga ana e shqiptarëve asnjëherë nuk pati raste të veprimeve të tilla mbi pakicat sllave apo greke në vendin tonë.⁴³⁰ Ndërkaq gjatë sundimit osman asimilimi i popujve të Ballkanit në turq pengohet gjithashtu edhe nga ligjet osmane (turke) dhe, në vend të tij u realizua një helenizim i Ballkanit përmes asimilimit nga shtresa drejtuese greke⁴³¹, kurse në veri nga ajo serbe.⁴³²

Një sfidë tjetër me rëndësi në këto momente mjaft delikate, në lidhje me çështjen e tolerancës fetare te shqiptarët është momenti i fajësimit të tjetrit, sharja e rriteve dhe përbuzja e besimeve të tjetrit. Sikur që është rasti me të ashtuquajturin rrezik fundamentalist islamik. Anton Arapi këtë formë veprimi e ka quajtur si më poshtë: “Po fole në këtë rast, ke qitur tharmin e shqetësimit, je atentator i vëllaznimit, i rrezikshëm për besim e shtet...”⁴³³

Një çështje tjetër me rëndësi që ka të bëjë me sfidat kryesore të tolerancës fetare te shqiptarët është mosnjohja nga ana e elitës shkencore dhe politike shqiptare roli i feve, gjegjësisht roli i fesë Islame në integrimin e popullit shqiptar dhe roli i tij mbrojtës ndaj asimilimit, apo më mirë thënë, ndaj sllavizimit dhe helenizimit të shqiptarëve në përgjithësi. Për çështjen në fjalë Roberto Morocco dela Roka shprehet: “Që nga koha e ndarjes së Perandorisë Romake në perëndimore dhe lindore, kufijt mes lindjes dhe perëndimit e ndanin mes për mes Shqipërinë, Kjo ndarje vazhdoi edhe në mesjetë...Nga ana tjetër fetë u kanë lejuar shqiptarëve identitetin e vet kombëtar, sepse, jashtë fesë kishte shumë pak elemente që do t’u jepnin mundësi të dalloheshin nga serbët ose bullgarët, në mënyrë të atillë që ndalohej asimilimi. Islamizimi i shqiptarëve ka qenë një pritë kundër presionit sllav, ashtu sikurse më parë, pranimi i katolicizmin kishte qenë një mbështetje kundër greqizimit të favorizuar nga ortodoksia bizantine”.⁴³⁴ Kurse Kasem Biçoku shprehet si më poshtë: “Islamizmi dhe Katolicizmi u bënë dy barriera shumë të fuqishme për të ruajtur

⁴³⁰ Gazmend Shpuza, *Kuvendime për historinë kombëtare*, Dituria, 2000, f. 42.

⁴³¹ Shih, Hysamedin Feraj, *Skicë e mendimit politik shqiptar*, Logos-A, Shkup 1999, f. 41.

⁴³² Shih, Norman Çigar, *Roli i orientalistëve serbë për justifikimin e gjenocidit ndaj muslimanëve në Ballkan*, Logos-A, Shkup, 2003, f. 13-29. Abdi Baleta, *Shqiptarët përballë terrorizmit intelektual të FALAÇIT*, Rimëkëmbja, Tiranë 2002, f. 82-86.

⁴³³ Shpuza, vep. e cit, f. 41.

⁴³⁴ Roberto Morocco dela Roka, *Feja dhe kombësia në Shqipëri 1920-1944*, Elena Gjika, Tiranë 1994, f. 9-10.

individualitetin dhe vetëdijen kombëtare të shqiptarëve, që kombi ynë të mos pësonte fatin e vllahëve, të cilët janë asimiluar prej fundamentalizmit ortodoks ballkanik”.⁴³⁵

Ndërkaq sa i takon rolit të Islamit në integrimin e shqiptarëve, përveç asaj që përmendëm më lartë, ajo shihet edhe në burimet ku Islami bazohet si fe.⁴³⁶ Nga burimet e Islamit, si Kur’ani, Sunneti dhe burimet tjera të tij, kuptohet shumë qartë toleranca, mirëkuptimi dhe mirëpritja e të tjerëve, lidhshmëria me Krijuesin, autonomizimi i njeriut në botën njerëzore duke mos u bërë rob i askujt tjetër përveç si i Zotit.

Roli i fesë dhe i kulturës Islame në procesin e integritit të njësisë etnokulturore e gjeopolitike të Shqipërisë e të kombit shqiptar, sipas Muhamet Pirrakut, duke u bazuar në të dhënat e hulumtimeve interdisiplinore albanistike, ishte i natyrës komplekse politike, sociologjike, etnokulturore, filozofike, fetare, gjuhësore, letrare, arsimore, artistike, juridike etj.⁴³⁷

Poashtu profesor Pirraku shprehet se, Islami në hapin e parë ishte formë e hapët e distancimit dhe e bojkotimit shqiptar nga kisha ortodokse sveticiane dhe nga kishat e tjera me intencë antishqiptare, dëshmon edhe fakti se të gjitha periudhat dhe valët e kalimit masiv të shqiptarëve në Islam vinin si pasojë e lëshimeve të mëdha të Sulltanit e të pushtetit qendror ndaj kishave.⁴³⁸

Që shqiptari të jetë tolerant dhe jo agresor e antifëve tjera/ose antifesë së tjetrit, ai duhet t’i ketë parasysh dy çështje me rëndësi: e para, ai duhet të dijë dhe të besojë se njeriu/tjetri është qenie e përsosur dhe e krijuar nga ana e Zotit të Gjithëfuqishëm dhe e dyta është se, ai duhet të ketë parasysh se edhe vetë është besimtar dhe duhet gjërat t’i mendojë nga prizmi i besimit të tij. Kështu pra, muslimani nuk ka mundësi të jetë jotolerant apo terrorist⁴³⁹, pasi ai është plotësisht i vetëdijshëm se çdo qenie njerëzore është pasqyrim i njërit prej nëntëdhjetë e nëntë emrave të bukur të All-llahut Fuqiplotë. Kështu që, ai të jetë kundër kësaj qenie të

⁴³⁵ Kasem Biçoku, *Falangat që e rrezikojnë kombin shqiptar*, Tiranë, 1999, f. 71-72.

⁴³⁶ Shih, *Kur’an*, Bakare: 256, 208; Maide: 2; Nahl: 125; Enfal: 61; Ankebut: 46; Ali Imran: 64; Kafirunë: 6.

⁴³⁷ Muhamet Pirraku, Roli i islamit në integrimin e Shqipërisë etnike, *Feja, Kultura dhe tradita islame ndër shqiptarët, simpozium, Prishtinë, 15, 16, 17 Tetor 1992*, Prishtinë, 1995, f. 42.

⁴³⁸ Pirraku, Vep. e cit., f. 46-47; Gjithashtu shih, Kujtim Nuro, Toleranca dhe harmonia e fesë islame te shqiptarët-faktor i rëndësishëm për çështjen kombëtare, *Univers*, nr. 1, f. 126-127, 131-133.

⁴³⁹ Shih, Resid Hafizovic, Pogovor, *Srce islama*, (Sejjid H. Nasr), el-Kalem, Sarajevë 2002, f. 405-406.

përsosur d.t.th. të jetë kundër dëshirës së Zotit të Gjithëdijshtëm. Përveç kësaj, çdo musliman i vërtetë e din fjalën e Pejgamberit a.s., i cili thotë se muslimani nuk mund të vras, të bëjë amoralitet, të prish apo të bëjë ndonjë vepër tjetër të shëmtuar, pasi, nëse vepron një vepër të tillë ai më nuk është musliman dhe më nuk ka lidhje me idealin islam dhe me atë se çdo të thotë ai në jetë dhe në botë ku njeriu jeton.

Literatura

Ahmeti, Muhiddin, **Rreth përhapjes së Islamit ndër shqiptarët**, Shkodër 1997.

Alpan, N. P., “*Fener Patrikanesi ve Ortodoks Arnavutlar*”, **Kemalism Dergisi**, n. 34, Maj 1965.

AnaBritanica, v. 8, Stamboll: Ana Yayincilik, 1988, f. 70.

Anastasi, Aurela, “Statuti i Kishës Ortodokse Autoqefale Shqiptare dhe evoluimi i tij”, **70 vjet Kisha Autoqefale Ortodokse....**

Ata ur-Rahim, Muhammad, **Jesus A Prophet of Islam**, Londër, 1977.

Ates, Suleyman, **Kur’an Ansiklopedisi**, v. 1, Kuba, Stamboll, 1997.

Aydin, Mehmet S., “Kuresellesmeye Genel Bir Bakis”, **Kuresellesme**, Ufuk Kitaplari, Stamboll, 2002.

Aydin, Mehmet S., Hosgorunun Islami Temelleri, **Osmanli’da Hosgoru**, Stamboll, 2000, f. 45

Aydin, Mehmet, “Bati ve Dogu Hiristyanligina Tarihi Bir Bakis”, **AUIFD**, v. 27, 1984.

Aydin, Mehmet, **Dinler Tarihine Giris**, Konya: Din Bilimleri Yayinlari 1996, f. 116;

Aydin, Mehmet, **Hiristyan Genel Konsilleri ve II. Vatikan Konsili**, Konya: Selçuk Universitesi Yayinlari 1991.

Aydin, Mehmet, **Hiristyan Kaynaklarina Gore Hiristyanlik**, Ankara.

Baleta, Abdi, **Shqiptarët përballë shovinizmit serbo-grek**, Tiranë: Koha 1995.

Baleta, Abdi, **Shqiptarët përballë terrorizmit intelektual të FALAÇIT**, Rimëkëmbja, Tiranë 2002.

Bardhi, Ismail, Dialog mes qytetërimësh-tradita myslimane e ekumenizmit, **Perla**, nr. 1, Elbasan, 2000.

Bardhi, Ismail, **Hafiz Ibrahim Dalliu dhe egzegjeza e tij kur'anore**, LogosA, Shkup, 1998, f. 24-25;

Beduli, Dhimitër, **Kisha Ortodokse Autoqefale e Shqipërisë gjer në vitin 1944**, Tiranë: Kisha Ortodokse Shqiptare 1992.

Beduli, Dhimitër, **Kisha Ortodokse Autoqefale e Shqipërisë gjer në vitin 1944**, Tiranë 1992.

Beduli, Kristofor, Botimet periodike të kishës sonë, **Ngjallja**, Maj 1998, f. 3; Veliu, Veli, Pozita e shqiptarëve në Maqedoni, **Shqiptarët e Maqedonisë**, Meshihati BI në RM Shkup, 1994, f. 318.

Beduli, Kristofor, **Dhimitër Beduli**, Tiranë 1999, f. 57.

Beduli, Kristofor, Një ditë në Shkollën Teologjik, **Ngjallja**, Korrik 1998, f. 3;

Belçovski, Jovan, **Ohritska Arhiepiskopija**, Shkup 1997.

Benlisoy Yorgo dhe Elçin Macar, **Fener Patrikhanesi**, Ankara: 1996, f. 9-18.

Benz, Ernst, **The Eastern Church Its Thought and Life**, Neë York: Anchor Books: 1963.

Bibla, Tiranë: Lajmi i Mirë 1991-1994.

Biçoku, Kasem, “*Falangat që rrezikojnë kombin shqiptar*”, **Gazeta Albania**, 15 Nëntorë 1998.

Biçoku, Kasem, **Falangat që e rrezikojnë kombin shqiptar**, Tiranë, 1999.

Bidoshi, Petrit, “*Kisha Autoqefale Shqiptare dhe problemet e saj të sotme*”, **70 vjet Kisha Autoqefale Ortodokse Shqiptare, simpozium Tiranë 1992**, Tiranë 1993.

Borçiç, Borko, **Svete Tajne Pravoslavne Crkve**, 34 Biblioteka CVEÇANIK 34, 1962.

Bosnjak, Branko, **Filozofija i Hriscanstvo**, Naprijed, Zagreb, 1946-1966.

Bozborra, Nuray, **Shqipëria dhe nacionalizmi shqiptar në Perandorinë Osmane**, përkth. Dritan Egro, Dituria, Tiranë 2002.

Bucaille, Maurice, **Bibla, Kur'ani dhe shkenca**, Gjakovë, 1997.

Butmann, R., **Theology of the New Testament**, SCM Press, Londër 1952.

Çelik, Mehmet, **Ortadogu Mozagi, Suryaniler-Nasturiler**, Elazig: Firat Universitesi Ortadogu Arastirma Merkezi 1996.

Çelik, Mehmet, **Suryani Kilisesi**, Ayraç, Ankara 1996.

Çfarë Besojnë të krishterët, KOASH (datë dhe vend s'ka).

Cigar, Norman, **Roli i orientalistëve serbë për justifikimin e gjenocidit ndaj muslimanëve në Ballkan**, Logos-A, Shkup, 2003.

Clayer, Nathalie, Islam, state and society in post-Communist Albania, **Muslim Identity and the Balkan State**, (ed. Hugh Poulton and Suha Taji-Farouki), Londër, 1997.

Danaj, Koço, **Totalitarizmi në marrëdhëniet ndërkombëtare**, Java, 1996.

Delvina, Sherif, **Pa pavarësi fetare nuk ka pavarësi kombëtare**, Tiranë 1998.

Delvina, Sherif, Tentativë e pasuksesshme dhunë fetare, **Rreth përhapjes së Islamit ndër shqiptarët**, (ed. Muhiddin Ahmeti), Shkodër 1997

Dimevski, Slavko, **Borbata Za Avtokefalnosta Na Pravoslavnite Crkvi Vo Evropa Sozdadeni Na XX Vek**, Shkup: 1979.

Dogustan Gunumuze Buyuk Islam Tarihi, Grup autorësh v. 2, Çag Y., Stamboll, 1992.

Dusha, Urani, “Punë e kujdesshme për mirëritjen e brezit më të ri”, **Ngjallja**, Mars 1999.

Dvornik, Francis, **Konsiller Tarihi: Iznik'ten II. Vatikan'a**, (përkth. turq. Mehmet Aydin), Ankara: TTK 1990.

E. Jacques, Edwin, **Shqipatrët I-Populli shqipatrë nga lashtësia deri në vitin 1912**, Stamboll: Kartë e Pendë 1996.

Enciklopedija Zivih Religija, (ed. Kit Krim), Beograd: Nolit 1981.

Erbas, Ali, **Hiristiyan Ayinler**, Stamboll: Nun 1998.

Erdogan, Mustafa “Siyaset Ve Hukuk Perspektifinden Kuresellesme”, **Kuresellesme**, f. 28

Feraj, Hysamedin, **Skicë e mendimit politik shqiptar**, Shkup: LogosA 1999, f. 130.

Ferrari, Giuseppe, **La Chiesa Ortodossa Albanese**, Palermo: Scuola Grafica Salesiana 1978.

Frashëri, Sami, “Shqipëria Ç’ka qenë Ç’është e Ç’do të bëhetë”, **Vepra-2**, Tiranë: Instituti Historik 1988.

Frashëri, Sami, **Kush e prish paqën në Ballkan**, Dukagjini, Pejë, 2000.

Frashëri, Sami, **VEPRA 2**, Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë-Instituti i Historisë, Tiranë 1988, f. 50.

Frashëri, Sami, **Viset shqiptare në Kamus al-A’lam**, Logos A, Shkup, 2004.

Gazeta Bota Sot, 24 Mars 2000. f. 20.

Gazeta Bota Sot, 30 Maj 2000, f. 19.

Giddens, Anthony, **Sociologjia**, Çabej, Tiranë, 1997, f. 495)

Girevski, Aco Aleksandar, Ohritskata Arhiepiskopija-Makedonska Pravoslavna Crkva, **Godishen Zbornik 3**, Shkup, 1997

Gjini, Gaspër, **Skopsko-prizrenska biskupija kroz stoljeca**, Zagreb, 1986.

Guner, Osman, **Resulullah’in Ehl-I Kitap’la Munasebetleri**, Fecr Y., Ankara, 1997.

Gusho, Gjergji, **Mbi përhapjen e krishterimit dhe të kishave në rrethin e Pogradecit**, Pogradec: D.I.J.A., Pogradec 2000, f. 12.

Gyndyz, Shinasi, **Din ve Inanç Sozlugu**, Vadi Yayinlari, Ankara 1998, f. 169.

Gyndyz, Shinasi, **Mitoloji ile Inanç Arasinda**, Samsun: Etut 1998.

Gyndyz, Shinasi, **Pavlus Hiristiyanligin Mimari**, Ankara Okulu, Ankara, 2001.

H. Bainton, Roland, **Here I Stand**, New York, 1950.

Hafizovic, Resid, **Muslimani u dijalogu sdrugima i s sobom**, el-Kalem, Sarajevë, 2002.

Hafizovic, Resid, Pogovor, **Srce Islama**, (Sejjid H. Nasr), el-Kalem, Sarajevë 2002.

Hafizoviç, Resid, Qur’an-Nestvorena Rijec Bozija, **Kur’an u Savremenom Dobu**, ed. Enes Karic, Svjetlost, Sarajevë, 1991.

Hafizoviç, Resid, **Teoloski traktati o naçelima islamske vjere**, Bemust, Zenica, 1996.

Hamidullah, Muhammed, **MUHAMMED a.s.**, v. 1, el-Kalem, Sarajevë, 1990.

Historia e popullit shqiptar, II., ASHSH-Instituti i Historisë, Toena, Tiranë, 2002.

Hopko, Thomas, **Besimi Orthodhoks-Adhurimi**, v.2, f. 218;

Hopko, Thomas, **Besimi Orthodhoks-Doktrina**, v.I, Tiranë, KOASH 1997.

Popoviç, **Dogmatika Pravoslavne Crkve**, v. I, Noli, Beograd, 1980, f. 684.

Husein Nasr, Sejjid, Kur'an-Bozija rijec, izvor znanja i djela, **Kur'an u Savremenom Dobu**, ed. Enes Karic, Svjetlost, Sarajevë, 1991.

Husein Nasr, Sejjid, **Srce Islama**, el-Kalem, Sarajevë, 2002.

Ibrahimi, Nexhat, **Islami në trojet iliro-shqiptare gjatë shekujve**, Logos-A, Shkup, 1999.

Ilievski, Done, **Smislata Na Nekoi Otpori Protiv Avtokefalnosta Na Makedonskata Pravoslavna Crkva**, Shkup: Instituti i Historisë Nacionale, 1970.

Inalcik, Halil, **Essays in Ottoman History**, Eren, Stamboll, 1998.

Izeti, Metin, **Balkanlar'da Tasavvuf**, Gelenek, Stamboll, 2004.

Izeti, Metin, **Kllapia e Tesavvufit**, BFI-FSHI, Shkup, 2004.

Jelenic, Julijan, **Povijest Hristove Crkve**, I., Zagreb, 1921.

Jelovich, Charles and Barbara, **The Establishment of the Balkan National States 1804-1920**, University of Washington Press, Seattle and London, 1993.

K. Watkins, "Patrijarh", **Enciklopedija Zivih Religija**, Nolit, Beograd 1981.

K., "Shën Asti, episkop i Durrësit", Ngjallja, Korrik-1998.

Kalendari Orthodhoks 1999, Tiranë: Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë 1999.

Kesiç, V., "Grëka Pravoslavna Crkva", **Enciklopedija Zivih Religija**, Nolit, Beograd 1981.

Kesiç, V., "Pravoslavna Crkva", **Enciklopedija Zivih Religija**, Nolit, Beograd 1981.

Klinika mjekësore e Ungjillëzimit pranë të gjithëve, **Ngjallja**, Mars 1999, f. 11.

Koka, Viron, "Përpjekjet për njohjen e Kishës Ortodokse Shqiptare nga Patriku (vitet 1920-1930)", **70 vjet të Kishës Ortodokse Autoqefale Shqiptare, simpozium Tiranë 19 Shtator 1992**, Tiranë 1993.

Krasniqi, Akademik Mark, Toleranca fetare mes myslimanëve dhe katolikëve në Kosovë, **Feja, kultura dhe tradita Islame ndër shqiptarët, simpozium ndërkombëtarë në Prishtinë-15,16,17 Tetor, 1992**, botoi Kryesia e Bashkësisë Islame të Kosovës, Prishtinë 1995.

Krstenie, (Botim i Kishës Ortodokse Sërbe), Kragujevc, 1991.

Küçük, Abdurrahman dhe Günay Tümer, **Dinler Tarihi**, Ocak, Ankara, 1993.

Küçük, Abdurrahman, **Ermeni Kilisesi ve Türkiye**, Ankara, 1997.

Kulla, Nriçim, **Dritëhije shqiptaro-greke**, Phoenix, Tiranë, 2000.

KUR'ANI me përkthim në gjuhën shqipe, përktheu dhe komentoi H. Sherif Ahmeti.

Kuzgun, Saban, **Dort Incil, Farkliliklari ve Çeliskileri**, Ankara, 1996.

L. Hromadka, Joseph, Dogulu Ortodokslar, çev. G. Tumer, **AUIFD**, 1974.

Machen, J. G., **The Origin of Paul's Religion**, The Macmillan Companz, New York, 1923.

Marty, M. E., "Hriscanstvo", **Enciklopedija Zivih Religija**, Nolit, Beograd, 1981.

Micheal, Thomas, **Hiristiyen Tanribilimine Giris**, Stamboll: Ohan 1992.

Mihail, Arhiepiskop, **Nasheto Sveto Pravoslavie**, Shkup: Makedonska Pravoslavna Crkva 1996.

Mikunovic, Ljubo, **Savremen Leksikon**, Shkup: Nasha Kniga, f. 450.

Mirdita, Zef, "*Gjashtë shekujt e parë të Krishtenizmit në trevat iliro-shqiptare*", **krishterimi ndër shqiptarë, simpozium ndërkombëtar Tiranë 16-19 Nëntor 1999**, Shkodër: Phoenix 2000.

Mirdita, Zef, **Krishtenizmi ndër shqiptarë**, Misioni Katolik Shqiptar në Zagreb, Prizren-Zagreb, 1998.

Mirkoviç, Lazar, **Pravoslavna Liturgija ili Nauka o Bogosluzenju Pravoslavne Istočne Crkve**, Belgrad: Sinod Pravoslavne Crkve 1966.

Moroco dela Roka, Roberto, **Kombësia dhe feja në Shqipëri 1920-1944**, Tiranë: Elena Gjika 1994, f. 45;

Muller, Michael, **Luther**, London, 1986.

Muqtedir Han, M. A., 'Glokal' Siyasette Kimlik Insasi, **Globallesme Bir Aldatmaca Mi?**, Inkilab, Stamboll, Mars, 2002.

Murtezai, Ekrem, **Fjalor i Feve**, Rilindja, Prishtinë, 2000.

Naska, Kaliopi, "Kongresi Themeltar i Kishës Ortodokse Autoqefale në Berat", **70 vjetë të Kishës Ortodokse Autoqefale Shqiptare, simpozium Tiranë 19 Shtator 1992**, Tiranë: Instituti Historik 1993.

Nesimi, Qani, Globalizmi-në dobi apo në dëm të njeriut, **Vepra**, nr. 55, Furkan, Shkup, Janar, 2003.

Nesimi, Qani, Islam dhe toleranca, **Dituria Islame**, nr. 134-5: Gusht-Shtator, BIK, Prishtinë, 2001.

Nesimi, Qani, krishterizmi 2000, pse?, **Vepra**, Shkup, 2002.

Ngjallja, Maj 1998, f. 11.

Nuro, Kujtim, Toleranca dhe harmonia e fesë islame te shqiptarët-faktor i rëndësishëm për çështjen kombëtare, **Univers**, nr. 1, Tiranë, 2001, f. 126-127, 131-133.

Olgun, Hakan, **Luther ve Reform**, Fecr, Ankara 2001.

Ortayli, Ilber, Tolerans ve Temasuh, **Osmanli'da Hosgoru**, Stamboll, 2000, f. 21;

Ostrogorski, Georg, **Historia e Perandorisë Bizantine**, Dituria, Tiranë, 1997.

Ostrogorski, George, **Historia e perandorisë bizantine**, Tiranë: Dituria 1997.

Paçaci, Mehmet, **Kur'an'da ve Kitab-i Mukaddes'te Ahiret Inanci**, Nun Y., Stamboll, 1994.

Papavli, Teodor, Paqja sociale në vizionin e kishës, **Ngjallja**, Prill 1998, f. 4.

Pelikan, Jeroslav, "*Christianity, An Overvieë*", **The Encyclopedia of Religion**, ed. M. Eliade, Neë York: Macmillian, 1987, v. 3, f. 358;

Pirraku, Muhamed, **Mulla Idris Gjilani dhe mbrojtja kombëtare e Kosovës lindore 1941-1951**, Dituria Islame, Prishtinë 1995, f. 13.

Pirraku, Muhamet, "*Roli i Islamit në integrimin e Shqipërisë etnike dhe të kombit shqiptar*", **Feja, kultura dhe tradita islame ndër shqiptarët, simpozium ndërkombëtar i mbajtur në Prishtinë më 15, 16, 17 Tetor 1992**, Prishtinë: Bashkësia Islame e Kosovës 1995.

Pirraaku, Muhamet, **Jo Katedrale**, Prishtinë, 2003.

Pirraaku, Muhamet, Roli i Islamit në integrimin e Shqipërisë etnike, **Feja, Kultura dhe tradita Islame ndër shqiptarët, simpozium, Prishtinë, 15, 16, 17 Tetor 1992**, Prishtinë, 1995.

Popoviç, R., “Rumunska Crkva”, **Enciklopedija Zivih Religija**, (ed. Kit Krim), Beograd: Nolit 1981.

Prifti, Kristaq, “*Themelimi i Kishës Ortodokse Autoqefale Shqiptare-Ngjarje e rëndësishme në historinë e kombit shqiptar*”, **70 vjet të Kishës Ortodokse Autoqefale Shqiptare, simpozium Tiranë 19 Shtator 1992**,

Prifti, Kristaq, Diversiteti fetar dhe uniteti kombëtar te shqiptarët, **Studime historike 1-2**, viti LV (XXXVIII), Akademia e Shkencave e RSH Instituti i Historisë, Tiranë 2001, f. 25;

Prifti, Kristaq, Popullsia muslimane shqiptare në Ballkan në fund të shek. XIX dhe në fillim të shek. XX, **Feja, kultura dhe tradita islame ndër shqiptarët-simpozium ndërkombëtar i mbajtur në Prishtinë më 15, 16, 17 Tetor 1992**, Prishtinë 1995, f. 161.

Protest-përgënjeshtim redaksisë së gazetës Republika, **Ngjallja**, Shkurt 1996, f. 10.

Qendra Diagnostike ‘Ungjillëzimi i Hylindesës’ në prag të përrimit, **Ngjallja**, Korrik 1999, f. 12; Kalendari Orthodhoks, 1999.

Rahman, Fazlur, **Ana Konulariyla Kur’an**, Fecr Y., Ankara, 1993.

Rahman, Fazlur, **Islam**, Selçuk Y., Stamboll, 1993.

Rastezhot na Ideite, grup autorësh, Kultura, Shkup 1995.

Resurrection of Christ Theological Academy, St. Vlash – Durres, <http://www.orthodoxalbania.org/>

Sadgrove, Michael, “Ogranci Crkve”, **Religije Svijeta**, Ljubljana, Krcanska Sadasnost-Zagreb, 1987.

Sahin, Mustafa, **Krscanstvo**, (datë dhe vend s’ka), f. 105;

Sarikçioğlu, Ekrem, **Baslangıçtan Gunumuze Dinler Tarihi**, Erzurum: Ortak 1982.

Schevill, Ferdinand, **Ballkani-historia dhe qytetërimi**, Eugen, Tiranë, 2002.

Schoun, Frithjof, **Dimenzije Islama**, el-Kalem, Sarajevë, 1996.

Schoun, Frithjof, **KUR'AN, Kur'an u Savremenom Dobu**, ed. Enes Karic, Svjetlost, Sarajevë, 1991.

Sejbetu'l-Hamd, Abdulkadir, **Çagdas Dunya Dinleri ve Mezhepleri**, (përkth. O. Cilaci), Stamboll: Bejan 1995.

Shpuza, Gazmend, Kongresi Mysliman Shqiptar (1923), **Kultura Popullore**, 1-2, viti XVIII (35, 36), Akademia e Shkencave e RSH Instituti i Kulturës Popullore, Tiranë 1997.

Shpuza, Gazmend, **Kuvendime për historinë kombëtare**, Dituria, 2000.

Shpuza, Gazmend, Millet Sistemi Çerçevesinde Arnavutların Durumu, **Osmanlı IV**, ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.

Shufflay, Millan, **Historija e shqiptarëve të veriut: Serbët dhe Shqiptarët**, Prishtinë: Rilindja 1968.

Smajlagiç, Nerkez, **Leksikon Islama**, Ljubljana: Mladinska Kniga 1990.

Snegarov, Ivan, **Istorija na Ohritskata Arhiepiskopija**, v. 1-2, Sofje, 1995.

Spinka, Mathew, **A History of Christianity in the Balkans**, United States of America: Archon Books 1968, f. 37-38.

Statuti i Kishës Orthodhokse Autoqefale Kombëtare të Shqipërisë, Korça: Dhori Koti 1923.

Statuti i Kishës Orthodhokse Autoqefale të Shqipërisë, Korçë 1929.

Stickney, Edith Pierpont, **Shqipëria Jugore ose Epiri i Veriut në çështjetet europiane ndërkombëtare 1912-1923**, Koha, Tiranë, 1998.

Surejja Sahin, Musa, "Dogu-Bati Kiliseleri, Ayrilmalari ve Sebepleri, **MUIFD**, s. 4, Stamboll 1986.

Surejja Sahin, Musa, **Fener Patrikhanesi ve Turkiye**, Stamboll: Otuken 1996.

Tajjip Okiç, Muhammed, Guneydogu Avrupa'da Islam'in Zuhuru, **Islami Arastirmalar Dergisi**, , v. 6, nr. 2, Stamboll, 1992.

The Holy Synod, <http://www.Orthodoxalbania.org/>;

TheAlbanianChurch,

<http://www.anemos.com/Disapora/fanari/misc/aoc.html>;

Timothy, Ware, **The Orthodox Church**, Neë York: Penguin Books: 1963.

Vasa, Pashko, **Vepra Letrare 1**, botoi “Naim Frashëri”, Tiranë 1987, f. 37-39.

Vasili i Madh, Shën, **Mbi Shpirtin e Shenjtë**, KOASH (datë dhe vend s’ka).

Vikers, Miranda, **Çështja çame**, Prishtinë, 2002.

Vlora, Eqrem Bej, **KUJTIME 1885-1925**, SHLK, Tiranë, 2003,

Xhelili, Qazim, Toleranca në marrëdhëniet midis komuniteteve në Shqipëri dhe ndikimi i tyre në jetën shoqërore në periudhën midis dy luftërave botërore, **krishterimi ndër shqiptarë-simpozium ndërkombëtar Tiranë 16-19 1999**, Shkodër 2000.

Zekaj, Ramiz, “*Politika antifetare dhe pasojat e saj mbi kulturën islame gjatë shek. XX*”, **Revista Ftesa**, n. 4, Tetor 1999, f. 11-13.